

Swedish Dialects and Folk Traditions 1990

SVENSKA
LANDSMÅL
OCH
SVENSKT FOLKLIV 1990

Tidskrift utgiven av

Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala
genom ERIK OLOF BERGFORS, *redaktör,*
och MAJ REINHAMMAR, *redaktionssekreterare,*

under medverkan av

Wolter Ehn, Lennart Elmevik, Folke Hedblom, Lars-Gunnar Larsson,
Vidar Reinhammar och Sven Söderström, Uppsala,
Hugo Karlsson, Göteborg, Bengt Pamp, Lund, Åke Hansson, Umeå

Dialekt- och folkminnesarkivet, Uppsala

SWEDISH DIALECTS AND FOLK TRADITIONS 1990

Periodical founded in 1878 by J. A. Lundell

Published by

THE INSTITUTE OF DIALECT AND FOLKLORE RESEARCH, UPPSALA

Editor:

ERIK OLOF BERGFORS

Editorial assistant:

MAJ REINHAMMAR

In collaboration with Wolter Ehn, Lennart Elmevik, Folke Hedblom, Lars-Gunnar Larsson, Vidar Reinhammar and Sven Söderström, Uppsala, Hugo Karlsson, Göteborg, Bengt Pamp, Lund, Åke Hansson, Umeå

SVENSKA LANDSMÅL OCH SVENSKT FOLKLIV 1990

Tidskrift grundad 1878 av J. A. Lundell

Utgiven av

DIALEKT- OCH FOLKMINNESARKIVET I UPPSALA

Redaktör:

ERIK OLOF BERGFORS

Redaktionssekreterare:

MAJ REINHAMMAR

Under medverkan av Wolter Ehn, Lennart Elmevik, Folke Hedblom, Lars-Gunnar Larsson, Vidar Reinhammar och Sven Söderström, Uppsala, Hugo Karlsson, Göteborg, Bengt Pamp, Lund, Åke Hansson, Umeå

Årgång 113. H 316 från början

Tryckt med bidrag från

Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

ISSN 0347-1837

Printed in Sweden by Almqvist & Wiksell Tryckeri, Uppsala 1991

Innehåll *Contents*

BERGFORS, ERIK OLOF, Om ord för fäbodhågnader i övre Dalarna — Summary: Words for fenced areas of shielings in Upper Dalarna	151 159
BJÖRKLUND, STIG, Om Dalmålsordbokens utgivning — Summary: Publication of the Upper Dalecarlia Dialect Dictionary	84 89
BRINGÉUS, NILS-ARVID, Tobias Norlind som folklorist — Summary: Tobias Norlind as a folklorist	45 73
CRONSTRÖM, ANNE-MARIE, Runöspetsar (text till Nils Tibergs fotografier)	42(37)
HEDBLOM, FOLKE, Om »Landsmålsarkivet i Uppsala». Några minnen och anteckningar från 1930-talet — Summary: The Institute of Dialect and Folklore Research, Uppsala. Recollections and notes from the 1930s	75 82
KVILLERUD, REINERT, Tolkningsproblem i en bohusslänsk dialektvisa — Summary: Problems in the interpretation of a Bohuslän dialect song	121 135
LARSSON, LARS-GUNNAR, Glidvokalen i lulesamiskan. En dialektgeografisk undersökning på grundval av Harald Grundströms ordbok — Summary: The epenthetic vowel in Lule Saami. A study in dialect geography based on Harald Grundström's dictionary	167 199
ORDÉUS, TORSTEN, Att långtidsförvara ljudband. Några erfarenheter från en kongress i Oxford — Summary: Long-term storage of audio tapes. Notes from a congress in Oxford	91 93
REINHAMMAR, MAJ, Dialektala graviditetstermer. Kommentar till en avhandling — Summary: Dialectal pregnancy terms. Comments on a thesis	160 165
SÖDERSTRÖM, SVEN, Överkalixmålets appellativböjning — Summary: Common noun inflection in the dialect of Överkalix	137 149
TORNEHAVE, BODIL, De estlandssvenske kniplinger — Summary: Lace and lacemaking in Swedish-speaking Estonia	7 43
WAHLBERG, MATS, Hambo, Hanebopolska och Hamburska. Danserna och benämningarna — Summary: 'Hambo', 'Hanebopolska' and 'Hamburska'. The dances and their names	95 120

Litteratur *Reviews*

ERIKSSON, GUST:, Folklivet i Åkers och Rekarne härader. 1. Arbete och redskap. Anteckningar för 1830- och 1840-talen utgivna av Magdalena Hellquist. Uppsala 1989. Anm. av Bengt M. P. Larsson	220
— Summary: Reviewed by B.M.P. L.	223
HANNAAS, TORLEIV, Sogur frå Sættesdal sagde av Olav Eivindsson Austad. Bergen 1989. Anm. av Agneta Lilja	224
— Summary: Reviewed by A.L.	226
KOUDAL, JENS HENRIK, Sang og musik i Dansk Folkemindesamling. Köpenhamn 1989. Anm. av Agneta Lilja	226
— Summary: Reviewed by A.L.	227
Niederdeutsch in Skandinavien I-II, hg. von K. E. Schöndorf, K. Hyldgaard-Jensen [u. a.]. Berlin 1985, 1987. Anm. av John Evert Härd	213
— Summary: Reviewed by J.E. H.	220
STRÖMBÄCK, DAG, Den osynliga närvaron. Studier i folktro och folkdikt. Red. av Gerd Jonzon. Hedemora 1989. Anm. av Tordis Dahllöf	208
— Summary: Reviewed by T.D.	212
WALL, JAN-INGE, Hon var en gång tagen under jorden. Visionsdikt och sjukdomsbot i gotländska trolldomsprocesser. Uppsala 1989. Anm. av Ragnar Bjersby	200
— Summary: Reviewed by R.B.	207
Från arkivens verksamhet 1988-89	228
— Summary: From the annual reports of the institutes of dialect and folklore research 1988-89	229
Författare i denna årgång/Authors	230

De estlandssvenske kniplinger

Af Bodil Tornehave

Blandt svenske tekstiler indtager kniplingerne en fornem plads. Ud over den af den flamske knipleindustri inspirerede vadstenaknipling har der flere steder i landet i bondebefolkningen været kniptet efter den oprindelige, fra Italien i 1500-årene udgåede kniplemetode, *frihåndskniplingen*, hvor man ikke arbejder på et på forhånd på pergament, karton el.l. udprikket mønster, men direkte på pudens stof. Sådanne kniplinger kræver kun brug af få nåle, og i de fleste af dem sættes de kun i de to kanter, og de sættes på øjemål.

I to områder, Skåne og Dalarna, udvikledes der i løbet af 1800-årene særlig bemærkelsesværdige kniplinger af denne art til brug i den lokale dragt, og takket være *hemslöjd*-bevægelsens indsats bliver disse kniplinger fremstillede endnu i dag.

Under anden verdenskrig fik man, hvad mange ikke har gjort sig klart, endnu en gruppe bemærkelsesværdige frihåndskniplinger tilført med to grupper blandt de mange estlandssvenskere, der flygtede bort fra krigen og siden har boet i Sverige.

Det er de tidligere beboere af Rågøerne (Store og Lille Rågø) og Runø, det drejer sig om, øer, der måske siden vikingetiden, men i alt fald siden middelalderen havde en svensktalende befolkning. Der har tidligere også været kniptet blandt andre estlandssvenskere; men kun på disse tre øer var kniplekunsten endnu fuldt levende ved flugten. Alle kvinder på øerne kunne kniple, og nogle, men langt fra alle af dem, tog det op igen efter, at de var faldet til ro i deres nye land, og gav sig til at kniple til salg.

I den i Sverige opvoksede yngre generation er der kun få, som har lært at kniple »som mor gjorde det«, så estlandssvenskernes kniplekunst må betragtes som uddøende. Men de kniplinger, som de dels tog med sig, dels siden har fremstillet, vil fortsat være til stede og vidne om deres kunst.

Kniplemetoder indenfor frihåndskniplingen

For rigtig at forstå de estlandssvenske kniplingers særpræg og tilhørsforhold, er det nødvendigt at gå nærmere ind på de metoder, hvormed frihåndskniplingerne generelt er blevet fremstillet, for også indenfor

denne form for kniplinger har der, som for de »højere« kniplingers vedkommende, gennem tiderne været en udvikling, betinget af ønsket om at »følge med« ved mønsterudviklingen. Det er en udvikling, der, som det gælder generelt i bondesamfundene, haltedede bag efter udviklingen i de højere samfundslag, ofte langt bag efter, men som pludselig kunne sætte ind, når den rette inspirationskilde meldte sig.

I både Skåne og Dalarne kender vi til inspirationskilderne. Udviklingen fra enklere kniplinger til de mønstermæssigt komplicerede, vi idag kender som skånske kniplinger, satte ind i Sydøstskåne efter, at en bøhmisk født, men svensk gift kniplerske, Margareta Pettersson, i 1800 blev bosat i området. Hun kniplede på det, vi idag kalder et standard-prikbrev, (Tornehave 1987 s. 109f.) hvor der er udtrykt huller i et regelmæssigt rudenet, og som er helt uden optegninger. Det benyttes ved kun at sætte nåle i de huller, det givne mønster kræver, og det tillader en meget fri, geometrisk præget mønsterdannelse. Benyttelsen af det var i sin tid meget udbredt, og det benyttes den dag i dag visse steder i Slovakiet.¹

Når Margareta Pettersson kniplede for de lokale beboere, brugte hun deres broderier på f. eks. et *klutaband* som forlæg – og det gav stødet til, at de lokale kniplersker selv forsøgte sig dermed med den frihåndsteknik, de var fortrolige med, og de havde heldet med sig.

I Dalarne (Berglund Brasch & Danielsson 1987) synes udviklingen at være sat ind efter, at vadstenakniplingerne nåede til området med de omvandrende kræmmere. Under påvirkning af vadstenakniplingerne udviklede hvert enkelt sogn sine egne mønstre, nogle ved mere eller mindre direkte efterligning af vadstenamønstrene, andre ved omformning af de gammelkendte mønstre til de ønskede bredere kniplinger, udført i fin tråd.

Skåne hørte indtil 1658 til Danmark, hvor vi har belæg for, at der er blevet kniplet i adelige kredse siden midten af 1500-årene, og at kniplekunsten hurtigt bredte sig til de lavere befolkningslag (Tornehave 1987 s. 16). Da Skåne blev svensk, var kniplekunsten almindelig selv på en ø som Bornholm. Der kan således ikke være tvivl om, at der er blevet kniplet i såvel Skåne som Blekinge allerede i dansketiden.

I Danmark er der ikke sket nogen udvikling, svarende til den, der skete i Skåne. Danske bønders hjemmegjorte kniplinger blev kun brugt på boliglinnedet, for til dragten benyttede man tøn timerkniplingerne, som forhandlede overalt i landet. Frihåndskniplingerne er fundet i alle landsdele (Sønderjylland, hvor man lavede tøn timerkniplingerne, dog undtaget), men meget spredt. Kun i eet område, de to sogne på Falster og to på

¹ Meddelt af Jana Novak, der undersøger de slovakiske kniple teknikker.

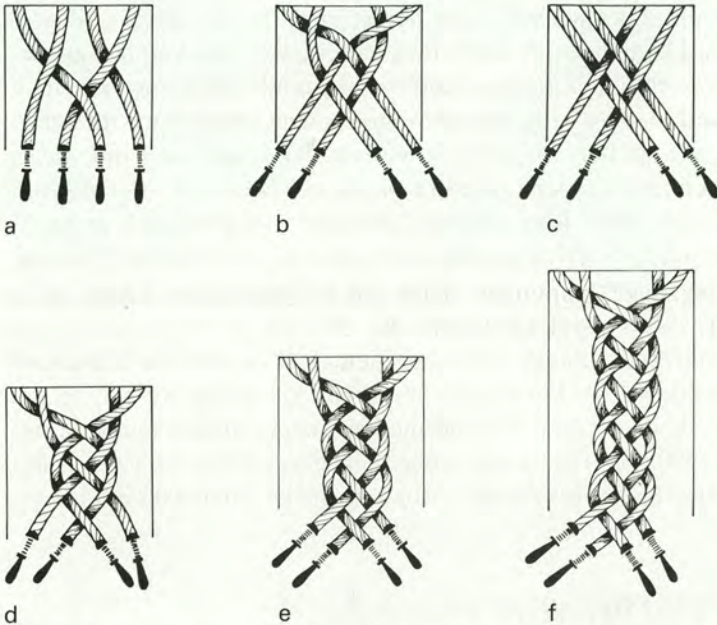

Fig. 1. De i denne artikel benyttede betegnelser for grundslagene i frihåndsknipling: a) halvslag, b) helslag, c) lærredsslag, d) halvandenslag, e) dobbeltslag, f) fletstav. Jana Novak tegn.

Lolland, som omgiver bredningen af Guldborgsund, kan vi se, at der har været et kniplecentrum.

Langt de fleste af de danske frihåndskniplinger er af *possementtypen* i mønstre, der kniplede allerede i 1500-årene. Det er mønstre, vi også finder i Norge (Dedekam 1911 s. 9–50), ja, overalt i Europa, hvor frihåndsknipling har holdt sig længe nok til, at genstande med dem på er bevarede.

I sin rene form indeholder possementkniplingerne kun tre knipleslag: *helslaget*, *lærredsslaget* og *fletstaven* (se fig. 1). Under udførelsen er det afgørende for resultatet at holde øje med, hvordan trækkene i trådene fordeler sig og regulere dem.

I frihåndskniplingen, som den udføres af rågøboerne, møder vi en helt anden teknik. Her har vi den mest konsekvente benyttelse af *halvandenslaget*, den kortest mulige fletstav, udført med tre *halvslag* (se fig. 1d). Det er et fast slag, som, een gang udført, bliver, hvor det er. Det anvendes overalt i en knipling, hvor vi andre sætter en nål, når vi knipler samme mønster på et prikbrev. Det er en kniplemetode, der kræver stor øvelse, for man er helt afhængig af rutine og et godt øjemål, færdigheder, der bedst indøves, når man starter indlæringen som barn.

I Dalarne har vi begge typer af frihåndskniplinger repræsenterede,

possementtypen og kniplinger, hvor der er brugt halvandenslag. Possementtypen har tilsyneladende oprindeligt været lavet i alle kniplesognene, og den er den eneste, der kendes fra et yderliggende sogn som Ore; men selv i hovedområdet for brugen af halvandenslaget, Mockfjärd, finder vi den. Der ud over har der, forud for, at videreudviklingen satte ind, været lavet kniplinger med enklere mønstre på en helslagsbund efter *halvandenslagsmetoden*, men ikke overalt. Den har aldrig vundet indpas i sognene Leksand og Rättvik ved Siljansøen og sognene Bjursås, Boda og Orsa øst og nord derfor. Kniplerskerne her er kniplateknisk gået deres egne veje, da videreudviklingen satte ind.

Brugen af halvandenslaget i kniplesognene syd og vest for Siljansøen (Gagnef, Mockfjärd, Ål, Floda og Nås) er en isoleret forekomst, og det må formodes, at det er kommet ind med de mange finske indvandrere, der gennem 1600- og 1700-årene kom til Dalarne (Hörlén 1962 s. 40). Halvandenslaget har været stærkt i brug i de finske frihåndskniplingsområder.

Kniplinger med figurer på en netbund

Kniplinger med figurer på en netbund kom på mode indenfor de »store« kniplinger i sidste halvdel af 1600-årene og blev hurtigt også efterlignede ved frihåndskniplingerne.

De to mest anvendte bunde i disse er helslagsbunden og halvandenslagsbunden. Vi ser dem begge brugt ved den tid i en anden type knipling, metaltrådkniplingerne. Disse var før 1650 oftest helt udført med fletstave, nu skulle også de være af den nye type. Metaltråden, der består af silke, tæt overspundet med en smal, flad strimmel af metallet, er ret stive og kan dårligt trækkes tæt til. I disse metaltrådkniplinger dannes figurerne dels af *formslag*, dels af i grundnettet indlagte grove tråde, og især ved halvandenslagsnettet er det synligt, at det er kniplot frit. Det er, takket være vanskeligheden ved at trække slagene til, gerne meget uregelmæssigt.

Fra 1700-årene kan vi møde kniplinger i hørtråd, hvor netbunden er udført med halvandenslag, men hvor dette endnu ikke er taget i brug ved udførelsen af figurerne. Eksempelvis kendes der fra Kreta, som længe havde hørt under Venedig, en gruppe 1700-års kniplinger, hvor der er kvindefigurer i lærredsslag i et halvandenslagsnet.² Lærredsfiguren er udført med samme teknik, som bruges i de skånske kniplinger, og kniplingerne må være frihåndskniplinger.

Det er muligvis først et stykke ind i 1700-årene, at man også tog halvandenslaget i brug til afgrænsning af figurerne. Udbredelsen af

² Meddelt af Vibeke Ervø, der har studeret dem i Victoria & Albert Museum i London.

brugen af det er vanskelig at afgrænse, for frihåndskniplingerne har endnu ikke fået en selvstændig plads i kniplelitteraturen og bliver kun nærmere behandlet i deres hjemlande på landets eget sprog. Det står dog klart, at det er i de østligere egne af Europa, man mest har benyttet halvandenslaget. Indtil nu kendes der ikke kniplinger dermed fra England, Holland, Belgien, Frankrig og Spanien, medens det har været stærkt i brug i det sydøstlige Finland, de baltiske lande og videre over Polen til Tjekkoslaviet, hvor det endnu er i brug i Slovakiet. Halvandenslaget er endvidere mødt i Dalmatien samt i Albanien og på de græske øer,² områder, der har haft stærk forbindelse med Italien gennem tiderne, Italien, hvor vi må formode, at halvandenslagsmetoden er opstået.

Det er især i bjergegne og på afsides øer, det har levet længe. I Alperne bruges det endnu i den lille bjergby Cogne nær Aosta, og kniplerskerne her gør lige så stærkt brug af det, som rågøkniplerskerne gør (Tornehave 1987 s. 41 og fig. 21–22). Det har tidligere været i brug i Tyrol og Salzburgområdet, hvorfra der ligefrem udgik en handel med frihåndskniplinger (Golderer 1986 s. 14 ff.), som kvinderne rundt om i dalene kniplede om vinteren, hvorefter kniplingskræmmerne købte dem op om foråret og drog ud med dem. De ses ofte på almuetekstiler i Engadin i Svejts³ og forhandlede helt op i Tyskland. Som i Dalarne er der to »lag« i kniplingerne, possementkniplinger og kniplinger med figurer på en netbund, afgrænsede af halvandenslag.

Det vides ikke, i hvor høj grad slaget er blevet brugt i Tyskland; men det er sandsynligvis kommet til Danmark over Østersøen, når vi i to tilfælde, begge fra det sydlige Danmark, finder det brugt i frihåndskniplinger.

Det ene er en enkeltstående knipling fra Tåsinge (Tornehave 1987 fig. 19). Den har halvandenslagsbund med skråt anbragte rektangler i halvslagsnet som figurer, men halvandenslaget er *ikke* brugt til afgrænsning af figuren.

Det andet tilfælde finder vi på Falster, hvor vi kan se det anvendt som partiel afgrænsning af halvslagsrhomber i en helslagsbund, en brug deraf, som vi vil vende tilbage til senere.

Hvordan kan vi kende en frihåndsknipling?

Får man en knipling i hånden, er det ikke svært at genkende den som en frihåndsknipling, når det drejer sig om en af possementtypen. De har et let genkendeligt formsprog, som man hurtigt sætter sig ind i (Rodhe 1958 og Tornehave 1987).

³ Meddelt af Sylvia Böhni-Stüssi.

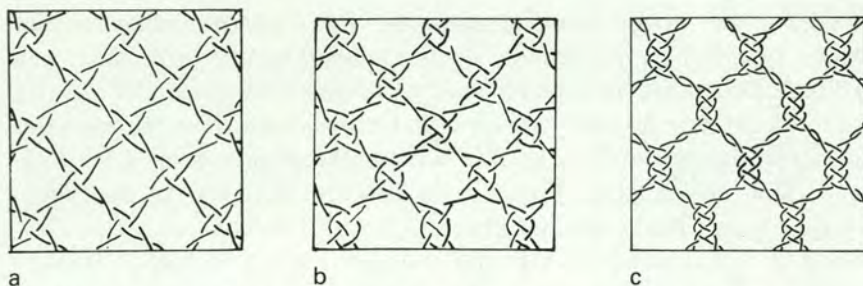

Fig. 2 a) helslagsbund, b) halvandenslagsbund, c) malinesbund. Jana Novak tegn.

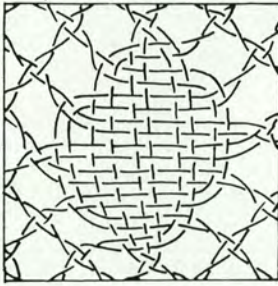
Problemerne ligger i kniplinger af typen »figurer på en netbund«, netop den slags, der ofte forekommer blandt svenske kniplinger fra almueljø. Sagen er, at man blandt bønder mange steder også har kniplot på et standardprikbrev, som det stadig mødes i Slovakiet. At en knipling er udført med en hjemmespundet tråd, er derfor i sig selv ikke nogen garanti for, at man står overfor en frihåndsknipling.

Omvendt er der flere steder, hvor man udelukkende knipler på fri hånd, blevet taget en fin, hårdt spundet tråd i brug sammen med en grov konturtråd til fremhævelse af mønsteret, så indtrykket kan blive, at man står overfor en flamsk knipling. Det er netop tilfældet for de bedste runøkniplingers vedkommende. Halvandenslagsnettet i dem ligner meget den ægte malinesbund, der rent faktisk blev udført på samme måde, blot med fire halvslag i stedet for tre i bundens »slag« (se fig. 2). (Bundene i både malines- og valencienneskniplingerne blev i sin tid udført på fri hånd; der sattes kun nåle i grundenes afgrænsninger.)

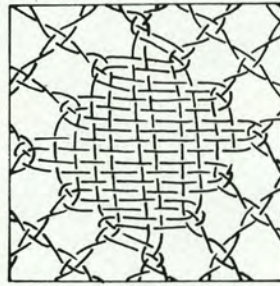
Hvad mulighed har vi da for at skelne mellem en sådan knipling og en, der er udført på et prik-brev? – Det kan kun gøres på een måde, ved at udstyre sig med en stærk lup og studere de benyttede knipleslag i detaljer, idet kniplingen holdes op mod dagslyset. Det vil i de fleste tilfælde give svaret.

I de svenske kniplinger af denne art er netbunden typisk en helslagsbund; vi finder aldrig en halvandenslagsbund i en rigssvensk knipling. Helslagsbunden kan udføres både med og uden en nål i slaget og blev i tidligere tid oftest kniplot frit uden brug af nåle, også ved knipling på et prik-brev, hvor der var huller, der tillod brugen af nåle (Rasmussen 1884 s. 19f.). At kniplot bunden frit sparede på både tid og de engang så kostbare nåle. Uregelmæssigheder i en helslagsbund siger derfor intet om, hvorvidt kniplingen som helhed er kniplot frit, eller om der har været brugt et prik-brev.

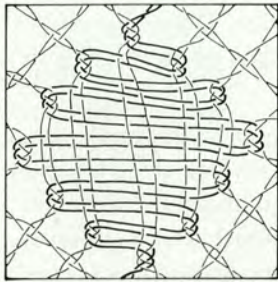
Vi må gå videre og se nærmere på udførelsen af kniplingens figurer, som gerne er udført i lærreds- og/eller halvslag, og det er trådgangen i figurernes afgrænsninger, vi skal koncentrere os om.

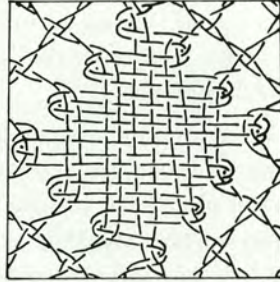
a

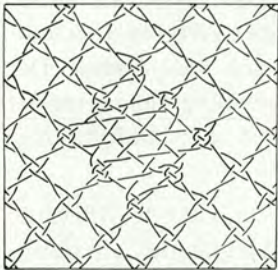
b

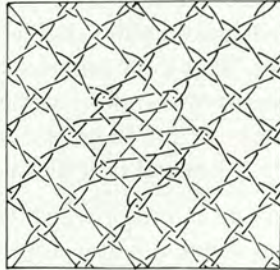
c

d

e

f

Fig. 3 a–c) afgrænsninger af en lærredsfigur ved frihåndsknipling, d) afgrænsning af en lærredsfigur ved knipling på et prikbrev, e–f) afgrænsninger af en halvslagsfigur ved frihåndsknipling og ved frihåndsknipling/knipling på et prikbrev. Jana Novak tegn.

Det klareste svar får man, når der er figurer i lærredsslag i kniplingen. Her vil der være fire muligheder, vi skal tage i betragtning, tre, der hører til i frihåndsknipling, og een, der hører til knipling på et prikbrev. De er:

1) fig. 3a. Når lærredsfigurens løbepar (*isletsparret*) kommer til afgrænsningen, krydser det, hvis figuren udvider sig, med et par fra netbunden og bliver selv til et *trendpar* i lærredsfiguren. Parret fra netbunden er derefter løbepar over til figurens anden side. Aftager lærredsfiguren derimod i bredden på stedet, vil løbeparret krydse et *trendpar*, som

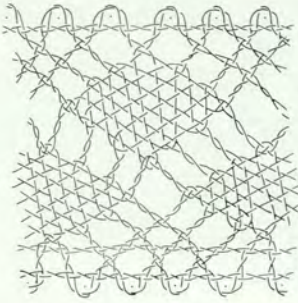

Fig. 4. Udtægning af en knipling fra Falster, dateret 1784. Jana Novak tegn.

bliver det nye løbepar, og vil selv gå ud i netbunden. Denne *parombytningsmetode* bruges f. eks. i de skånske kniplinger og hører til i det tidlige »lag« af frihåndskniplinger.

2) fig. 3b. Her er lærredsfiguren overalt afgrænset af halvandenslag. Herved bliver den ene af løbeparrets tråde fortsat del af et løbepar, medens den anden bytter plads med en tråd fra netbunden/trendparrene, eftersom lærredsfiguren udvides/indskrænkes på stedet. Dette er halvandenslagsmetoden, der bruges i Dalarna samt mange andre steder, især i det østligere Europa.

3) fig. 3c. Der kniplies flere steder i det østlige Europa med farvede tråde. Ønsker man, at ens frihåndsknipling skal fremtræde med en lærredsfigur med en bestemt farve, skal dets løbepar hele tiden have farven. Det opnås ved at lade løbeparret »vende« i afgrænsningen, idet man giver det afgrænsende slag et ekstra halvslag, så det bliver til et *dobbeltslag*. Metoden bruges f. eks. i Finland og i Slovakiet.

4) fig. 3d. Knipler man på et prikbreve, sætter man en nål i det relevante hul og lader løbeparret vende om den, som vist på tegningen. Trådforløbet er markant forskelligt fra det, vi ser i fig. 3c og vil angive, at der er benyttet prikbreve. Undtagelsesvist kan det findes anvendt i visse sene rättvikknepninger, der har små trekantede, udført på denne måde, langs underkanten. Det må betragtes som et lån fra knipling på et prikbreve.

Rättvikknepningernes figurer er normalt udførte i halvslag. En halvslagsfigur kan være afgrænset på to måder, *enten* med halvandenslag (fig. 3e), og kniplingen er i så fald en frihåndsknipling, *eller* med helslag (fig. 3f), hvor der enten har været kniplet på fri hånd eller på et prikbreve. Desværre er der mange kniplinger af denne vanskeligt bestemmelige art, også blandt svenske almuekniplinger, hvor der kun optræder figurer i halvslag med helslagsafgrænsning.

Blandt danske frihåndskniplinger optræder typen især blandt guldborgsundkniplingerne. De er meget løst knipliede af grov tråd, og her er det tydeligt, at nok kan man kniople en halvslagsfigur med afgrænsning af

helslag uden at sætte nåle i; men det er på bekostning af, at figuren trækker sig lidt sammen, så de huller i grundnettet, som omgiver den, bliver for store. De figurer, man har kniplet på denne måde, er en zig-zagfigur ned langs kniplingen, rektangler anbragt skråt afvekslende til den ene og den anden side samt rhomber på stribe. Prøver man at kniple mere udviklede figurer, løber man imidlertid hurtigt ind i vanskeligheder med at fastholde slagene, et problem, der kan imødegås på flere måder.

Hvad man kan gøre, afhænger bl. a. af det benyttede knipleunderlag. Vi ved intet om hvad type, der blev brugt til de danske frihåndskniplinger. Dog er der en enkelt gang, i et bornholmsk skifte fra midten af 1700-årene efter en ugift kvinde i Rønne, fundet en »kniplingspude« nævnt – dette i modsætning til et næsten samtidigt skifte fra samme sted efter en dame, der var kommet till Bornholm med en broder, da han blev øens kommandant. Her nævnes et kniplekrin.⁴

Knipler der på en kniplepude som de i Dalarne brugte, kan man modvirke tendensen til sammentrækning af en halvslagsfigur ved at lade kniplepindene hænge ned bagud på puden, som Ottilia Adelborg i 1908 iagttag en orsakniplerske gøre det,⁵ eller ved at slynge det netop brugte trådpar et par gange omkring en ud til siden anbragt nål. Rättvikkniplerskerne udnyttede i stedet tendensen og overdrev den for at frembringe deres ønskede, meget lette kniplinger. Idag er det ikke ualmindeligt, at der på udsatte steder i halvslagsnettet midlertidigt bliver sat en nål for at fastholde slaget.

I de danske guldborgsundkniplinger finder vi et andet middel brugt til imødegåelse af problemet. Det kan illustreres ved den i fig. 4 udtegnede knipling, hvor mønstringen består af to rader rhomber, skudt ind i hinanden, så der kun er en enkelt rad af grundnettets masker mellem dem. Flygtigt set afgrænses figuren overalt af helslag, men ser vi nøjere til, opdager vi, at der to steder i hver rhombe er brugt et halvandenslag i stedet, nemlig i det indledende slag i figuren og det sted, hvor den er bredest, vendende ind mod naborhomben. Metoden er så meget mere bemærkelsesværdig, eftersom vi ellers ikke kender guldborgsundkniplinger, hvor halvandenslag er brugt.

Blandt svenske almuekniplinger af typen »figurer på en netbund« er, ud over dalkniplingerne og de sydøstskånske kniplinger, to områders kniplinger undersøgt nærmere, kniplingerne fra Delsbo i Hälsingland, som Kristina Malmberg har behandlet (1977), og blekingekniplingerne, som Maria Flinck har undersøgt (1984).

⁴ Rønne Byfoged, Skifteprotokol 1747–56 fol. 210 og do. 1753–80 fol. 472.

⁵ Meddelt af Hams Ulla Danielsson.

I Delsbo ved vi, at en oprindelig, men vigende knipling af possement-typen sidst i 1700-årene blev afløst af knipling på et standardprikbrev med fri mønsterdannelse, og at metoden kom ind med en tysk familie.

I Blekinge, hvis kniple-distrikt også omfattede tilstødende sogne i Småland og Skåne, var man forlængst holdt op med at kniple, da dets folkelige kniplinger blev »genopdaget« ved en inventering af almuetekstilerne tidligt i dette århundrede. For at få genoplivet dem sendte man nogle unge piger på kniplekursus i Dalarne; de gav senere undervisning hjemme i Blekinge i det, de havde lært.

Maria Flinck har opsøgt alt, hvad hun har kunnet komme i kontakt med, og har typeinddelt kniplingerne, hun fandt. Der var også her to »lag« af kniplinger, possementkniplinger og figurer på en netbund, og som noget for svenske kniplinger usædvanligt en udstrakt brug af kulørte tråde i dem, noget man ellers kun finder i Delsbo.

Analyserne går udelukkende på mønstrene. Angående kniplegrundenes udførelse i de originale kniplinger henvises der til arbejdstegninger fra en lærebog i vadstenaknipling. Er de dækkende for udførelsen, må originalerne være kniplede på et prik-brev, utvivlsomt et standardprikbrev. Her er et tilfælde, hvor en nøje analyse af trådgangen kan afgøre definitivt, om der er kniplet frit eller på et prik-brev, for der forekommer lærredsfigurer i dem. Kanske det viser sig, at man må til at genoplive knipling på et standardprikbrev, hvis man skal udføre mønstrene med figurer på en netbund som de blev det oprindelig.

De estlandssvenske kniplingers baggrund

Til de rigssvenske frihåndskniplinger slutter sig, som det tidligere er anført, de estlandssvenske, ikke som udgåede af de svenske, men som tilførte i sen tid. Med den udstrakte brug af halvandenslaget i både netbund og figurerens afgrænsning, hører de estlandssvenske kniplinger fuldt ud til i knipleområderne på begge sider af Den finske Bugt.

I Finland er der blevet kniplet frihåndskniplinger øst for Kymielven (Kymmene älv) samt på øerne i den indre del af bugten, og de er blevet kniplet overalt i Estland. Det er sket med varierende teknik. Aino Linnove har behandlet de finske kniplinger grundigt (1947), og hun fandt selv i nærliggende sogne store forskelle i såvel teknik som mønstre, foruden at der var hele tre typer knipleunderlag repræsenteret.

Lignende forhold gør sig gældende i Estland. Det ses af billederne i K. Konsins bog (1967) om de folkelige estniske kniplinger, en bog udgivet af det etnologiske museum i Tallinn, men som ikke giver nogen systematisk behandling af emnet. De i spredt fægtning gengivne kniplinger giver indtryk af stor variation, dog ses det, at halvandenslagsmetoden har haft stor udbredelse. Det overrasker derfor ikke, når vi finder den brugt både

på Rågøerne og på Runø, selvom knipleunderlagene de to steder er forskellige, og der ikke er ret mange ligheder mellem kniplingerne derfra, hvad mønstrene angår.

Det er kun få af øernes kniplinger, der har fundet vej til de svenske museer, og de, der findes der, er næsten alle fra Rågøerne, som ved deres beliggenhed tæt ved mundingen af Den finske Bugt var de lettest tilgængelige. Den lille ø Runø midt ude i Rigabugten var der ikke mange, der havde kontakt med. Øen hørte til det nu forsvundne Livland, der, da de baltiske lande efter første verdenskrig fik selvstændighed, blev delt mellem Estland og Letland. Under det forudgående russiske regime hørte Rågøerne og Runø således til i hver sit *gouvernement*.

Der var næsten ingen forbindelse mellem øerne, selv i sen tid, ja, endog sproget, de svenske dialekter, man talte, var forskellige, så forskellige, så man, hvis man endelig mødtes, helst kommunikerede på rigssvensk, det sprog, der blev talt i deres kirker, og som deres bibler var skrevet på.

Det er ingen tilfældighed, at det er i et dialektforskningsarkiv, vi skal finde de oplysninger, der kan give os et indtryk af bredden i den kniplekunst, der levede på disse øer, og den, der har samlet materialet, der her er benyttet til belysning af de estlandssvenske kniplinger, er filologen Nils Tiberger (1900–1980), som lige fra sine helt unge år arbejdede med den estlandssvenske ordbog på Dialekt- og folkminnesarkivet i Uppsala, ULMA. Han interesserede sig specielt for øernes kniplinger, en interesse, der ikke blev mindre af, at han giftede sig med en dygtig kniplerske, Ingrid Tiberger, hvis indsigt i de estlandssvenske kniplinger har været en stor hjælp ved dette arbejde.

Rågøernes tekstiler blev i 1932 undersøgt af den finlandssvenske etnolog Hjördis Dahl (1905–1988). Hun var ledende ved den inventering af de finlandssvenske tekstiler, som Marthaforbundet satte igang i 1928 (Dahl 1987), og som løb op gennem 1930'erne. (Man kniplede ikke i de finlandssvenske bygder.) Som led i undersøgelsen udstrakte Hjördis Dahl i 1932 inventeringen til et estlandssvensk område, omfattende Store Rågø, Lille Rågø og kystbyerne syd derfor, et område, hvor gamle traditioner i særlig høj grad var levende. Hendes aldrig offentliggjorte rapport, *Textilier på Rågöarna och i Korkis by samt Kivra by i Vippal*, og de ledsagende 101 fotografier, der for en stor del er af kniplinger, befinder sig idag i Svenska Litteratursällskapets samlingar i Folkkultursarkivet i Helsingfors (SLS 447).

En kopi af rapporten og billederne findes tillige i ULMA, hvor Nils Tiberger har suppleret med såvel billeder som optegnelser. Det er den, der er brugt for Rågøernes vedkommende, medens materialet fra Runø udelukkende skyldes ham.

At gamle traditioner i så høj grad var levende på disse estlandssvenske

Fig. 5. Överdel af lærred med kniplingsbesætning på ryggen, kniplot af hjemmespunden hørtråd. Hjördis Dahl fot.

øer endnu op til anden verdenskrig, hang sammen med deres historie. De baltiske lande var i 1200-årene blevet erobret af Den tyske Orden under et korstog, hvis formål var at kristne dem. For Estlands vedkommende var det med dansk assistance, men inden længe var det også tyskerne, der regerede her. Det blev tyske adelsfamilier, der kom til at eje storgodserne, og som besad al jord, og de fleste af dem sad der fortsat efter, at de baltiske lande i 1561 kom under svensk og i 1721 under russisk overherredømme.

Det var et feudalt samfund, hvor bønderne var livegne og helt afhængige af godserne, en tilstand, der varede til 1867, hvor livegenskab generelt ophævedes i Rusland. Bøndernes leveforhold bedredes dog kun lidt derved, for godserne ejede fortsat jorden. Det var først efter landenes selvstændiggørelse, at godserne udstykkedes og bønderne kom til at eje jord selv.

På Rågøerne havde man den fordel, at øerne var for små til at rumme et gods; men man hørte under et inde på fastlandet, som man havde pligt til at arbejde for, og man var stavnsbundne. Runø var anderledes stillet, for takket være øens isolerede beliggenhed kom dens beboere aldrig til at udføre dagsarbejde for et gods.

For de livegne kvinder bestod tvangsarbejdet for en stor del af at spinde for godset, både ude i hjemmene og på selve herregården, som øerne også skulle levere kvindelig arbejdskraft til, og også Runøs unge kvinder har af og til tjent på en herregård. Det har været på sådanne ophold udenfor øen, at de fik lejlighed til at lære at kniple og at spinde en fin, fast hørtråd.

Det er på den baggrund, man kan forstå, at der på disse øer med en

Fig. 6. Ung rågøkvinde i højtidsdrägt. Hjördis Dahl fot.

levefod så lav, så den kun tillod beboerne at eje de til beklædning og sengene aller nødvendigeste tekstiler, kunne opstå en raffineret kniplekunst. For de havde let adgang til råmateriale, hørren, og kunne selv fremstille endog den fine, fastspundne tråd, som krævedes til deres bedste kniplinger. Det gav dem mulighed for det, der ellers ikke var meget af i deres tilværelse: kreativ udfoldelse på et højt niveau med mulighed for at give deres drägt et særpræg gennem den anvendelse, de gjorde af kniplingerne.

Brugen af kniplinger på Rågøerne

Endnu da Hjördis Dahl i 1932 besøgte området, var levetilstandene på Rågøerne yderst knappe, så de eneste tekstiler, som fandtes der, hørte fremdeles til i klædedragten og sengen, og de var så godt som alle fremstillede af dem selv. Dragtens stof var af uld og havde udelukkende uldens naturlige farver hvid, grå, brun og sort. På kvindernes drägt kunne der være lidt broderi i gult, sjældnere rødbrunt eller blå.

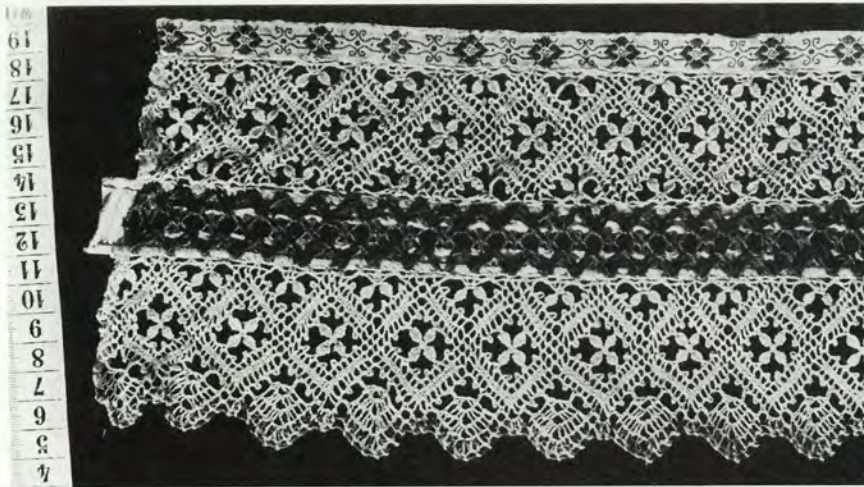

Fig. 7. Överdelsbrokot med nyere elementer i mønsteret, total bredde 15 cm. Wolter Ehn fot.

Til kvindernes højtidsdragt, som brugtes til fest og kirkegang, hørte en hvid overdel af lærred med en separat yderste overdel i form af en langærmet, særdeles kort bluse, der på ryggen var forsynet med en bred, løst nedhængende kniplingsbesætning, kaldet *överdelsbrokot*, se fig. 5 og 6. Den bestod af to grovtrådede kniplinger, et mellemværk og en kantknipling, sammenføjet med en smal strimmel hvidt stof, hvori der var syet en hulsøm med rødt (fig. 7–9). Kniplingerne var tonede brune eller grønligbrune ved farvning med bark. Der kunne også være en smallere knipling på forstykket, men den blev helt dækket af skuldertørklædets snipper.

Dragten var i 1932 endnu i brug på Rågøerne, hvor man især på den yderliggende Store Rågø levede helt på den gamle vis. I byerne på fastlandet var der sket ændringer i levemåden samt afsmitninger fra estniske tekstiler. For kniplingernes vedkommende viste det sig ved, at der kunne være indkniplet røde tråde i overdelens kniplinger. Her var dragten forlængst aflagt ved Hjørdis Dahls besøg, og kun få kniplede.

På Rågøerne var der også sket en udvikling i overdelens kniplinger, men af en anden årsag. Det var relativt nemt for rågøboerne at komme til byer som Helsingfors og Reval (Tallinn), hvor der sidst i 1800- og først i 1900-årene var rig lejlighed til at købe billige, importerede kniplinger, såvel håndlavede som maskinfremstillede. De håndlavede kom fra Sachsen og Böhmen og var kniplede på prikbreve. Dem begyndte man at efterligne, kniplet på fri hånd. Man fandt afsætning for dem i Reval, og i 1932 var der mange mønsterelementer fra disse kniplinger, som havde fundet vej til blusens kniplinger. De ses f. eks. i kniplinger, der ellers har

Fig. 8. Överdelsbrokot, består af et mellemværk, *niohålsbrokot*, og en kantknipling, *jungfrumönstret*. Wolter Ehn fot.

et meget gammelt mønsterpræg, som kniplingen i fig. 7, hvor brugen af tungen og af de mandelformede formlag er fremmede for grundmønsteret.

Kniplingerne havde navne, men ikke eentydige – de afhang af, hvem man spurgte derom. Både de gamle mønstre, som f. eks. *jungfrumönstret* i fig. 8, og de direkte nye efterkniplinger efter importerede kniplinger, hvoraf flere ses i fig. 10–12, var navngivne.⁶ Betegnelser, der interesserede Hjördis Dahl specielt, var *russisk* og *svensk*. Det viste sig, at man hermed ikke mente, at mønstrene skulle stamme fra Rusland, henholdsvis Sverige. Det var halvslagsgrunden, der var »russisk« og lærredsgrunden, der var »svensk«, hvilket forklarer et navn som *rysskrok med svenskfläck* til kantkniplingen fig. 9 forned.

De fornemste kniplinger blev brugt på huerne. De var lavet af betydelig finere tråd end blusens kniplinger, og de udmærker sig ved, at der er brugt en grov tråd i dem som konturtråd i mønsteret. Disse kniplinger havde ikke specielle navne, de kaldtes blot for *lukknyting*, hvor *knyting* var den lokale betegnelse for en kantknipling. Et mellemværk kaldtes derimod på Store Rågø for *n-aior*, på Lille Rågø for *ram*.

Det var kun de gifte kvinder, der måtte have kniplinger på deres huer, der til højtidsbrug var en hvid hue med glat tilsyet knipling i forkanten

⁶ I fig. 9–12 er de først angivne navne de af Hjördis Dahl anførte. De eventuelle alternative navne er taget fra en prøvesamling, tilhørende Aina Grufman, af rågøknepinger, kniplede i Sverige. ULMA har affotograferet samlingen.

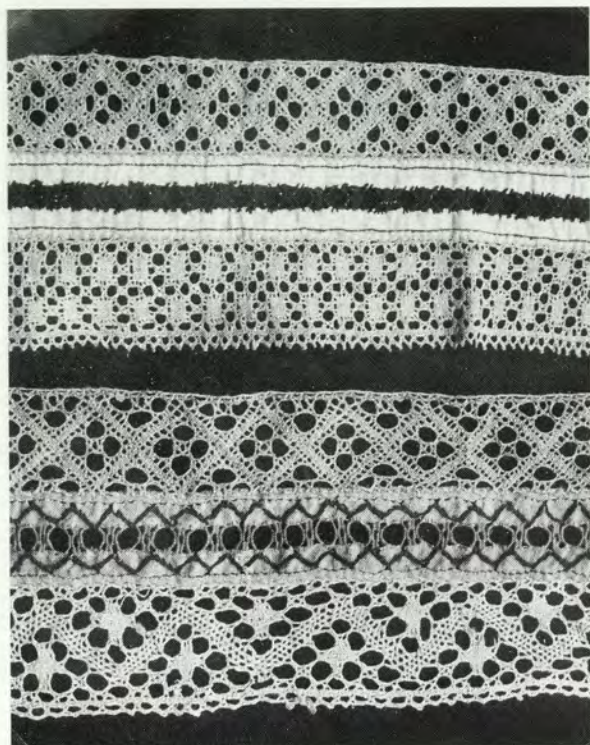

Fig. 9. To överdelsbrokot; mellemværket i dem begge kaldes *revalsringiga* (alternativt *fullkorsade*), kantkniplingen på den nederste *rysskrok med svenskfläck*. Hjärdis Dahl fot.

som den, vi ser i fig. 13. Til hverdag brugte en gift kvinde gerne en hvid hue helt uden knipling.

Ud over den hvide *luva* brugte kvinderne også en *mössa* af broget bomuldstøj eller, når det skulle være fint, af silke. Den var foret med hvidt bomulds- eller linnedstof og kunne være udstoppet med blår. Også her var der kun kniplinger hos de gifte kvinder, samme slags, som anvendtes på de hvide huer. I overensstemmelse med dette er der ikke knipling på den hue, den unge kvinde i fig. 6 bærer.

De noget forbedrede levestandarder, der opnåedes ved livegenskabets ophævelse, afspejler sig i Rågøernes tekstiler ved brug af kniplinger også i sengelinnedet. Pudevåret kunne nu blive udstyret med en indsat knipling i kortsiden, vendende ind mod stuen, og på lagnerne var det brude-lagnerne, der fik knipling, først et mellemværk, indsat i lagenets overfald, siden tillige en kantknipling. Det nævnes også, at man lagde et kniplingbesat øjenklæde over mors ansigt, når hun var lagt i kisten.

Til stuens udsmykning brugtes der fortsat ikke tekstiler. Dog mødte Nils Tiberg engang i 1930'erne i et hus et gardin sat for et af stuens små vinduer. Det var syet sammen af lutter *överdelsbrokot*.

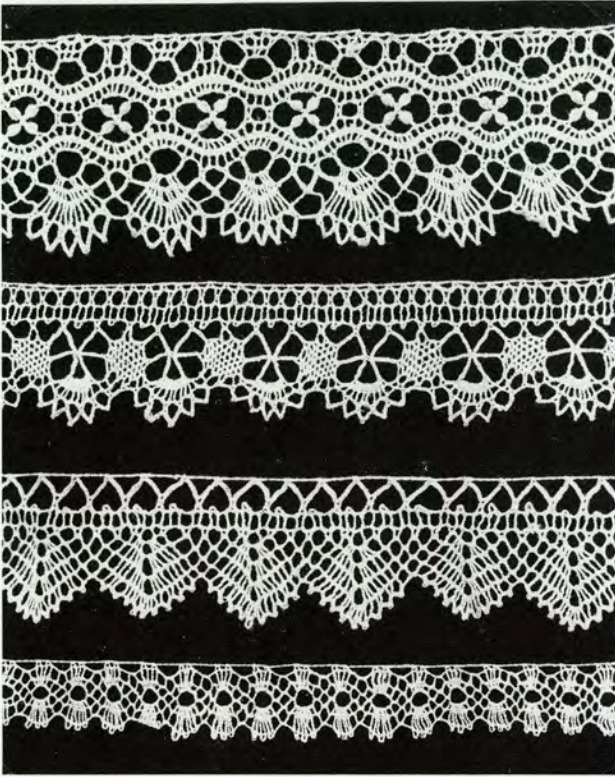

Fig. 10. Rågøkniplinger, lavet til salg: a) *tvåkrokade* (alternativt *fullriggade*), b) *troppmönstret*. Hjørdis Dahl fot.

Rågøkniplingernes teknik og mønstre

Som knipleunderlag brugte man en kort, til tider næsten kugleformet pølle, kaldet *knyppekudde*, som man lagde i en kurv, en *vacke*, for at stabilisere den (fig. 18). Det er det mest udbredte kniplingsunderlag til frihåndsknipling, billig og nem at fremstille. Pudnen var beklædt med sort stof for at skabe kontrast.

Kniplepindene kaldtes *knyppeknappar* og var drejede af træ. Tråden var i tidligere tid altid en hjemmespunden hørtråd; men i senere tid tog man en købt bomuldstråd i brug.

Det var om foråret, man tog kniplepuden frem efter, at vinterens arbejde med spinding og vævning var til side, og før end man startede arbejdet i marken. På den tid af året var hænderne bedst i stand til at håndtere de fine tråde; var man først igang med markarbejdet, blev hænderne hurtigt for ru.

Man ville gerne forbinde kniplearbejdet med det Sverige, ens forfædre

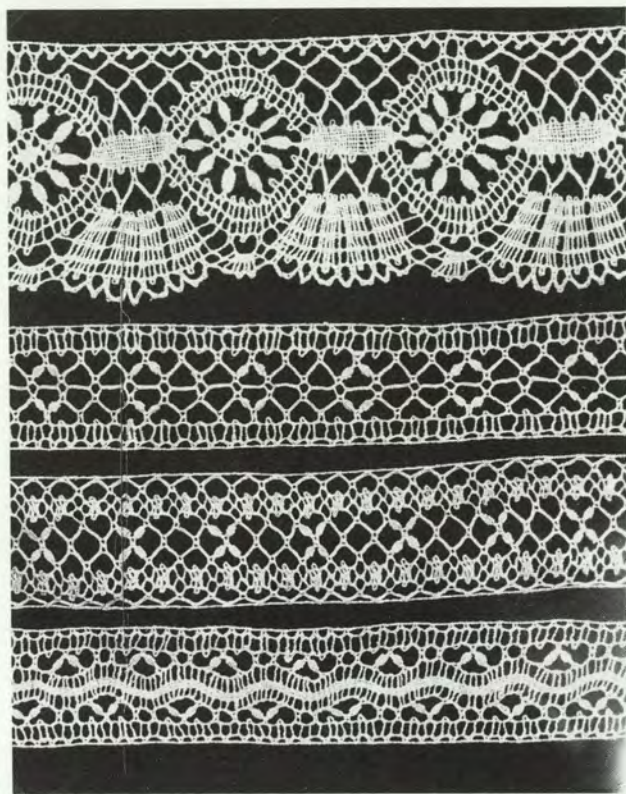

Fig. 11. Rågøkniplinger, lavet til salg: a) *kammarsmönstret*, b) *harenät*, c) *fläckar*, d) *enkrokade*. Hjärdis Dahl fot.

kom fra, og havde en historie om, at man havde lært at kniple af en kaptejnsfrue fra et i Baltischport (Paldiski) infrosset svensk skib. Den måde, man knipler på, er imidlertid på mange punkter afvigende fra de måder, vi møder i Sverige, for det indskrænker sig ikke blot til, at de bruger et halvandenslagsnet som bund i deres *lurvknýtningar* i stedet for et helslagsnet. F. eks. udføres krydsning af to fletstave forskelligt, i Sverige krydser de gennem hinanden, på Rågøerne lader man et par fra hver af fletstavene krydse i et halvandenslag, og lader de to par gå derfra tilbage i hver sin fletstav. Detaljen kan iagttages i fig. 11a–c.

Allerede Hjärdis Dahl bemærkede, at der var meget gamle mønstre i kniplingerne, der brugtes til en *överdelsbrokot*. *Revalsringiga* i fig. 9 er således en gitterbåndsknipling (på svensk *gallerspets*), og *enkrokade* i fig. 11d er beslægtet med den skånske *snoken*. Ser vi nøjere efter, opdager vi, at rågøboerne ikke kniplede 1500-årsmønstrene, som de blev det oprindelig og stadig bliver i Sverige, men efter halvandenslagsmetoden. Forskellen mellem de to kniplemetoder ses i fig. 19, hvor *enkrokade's*

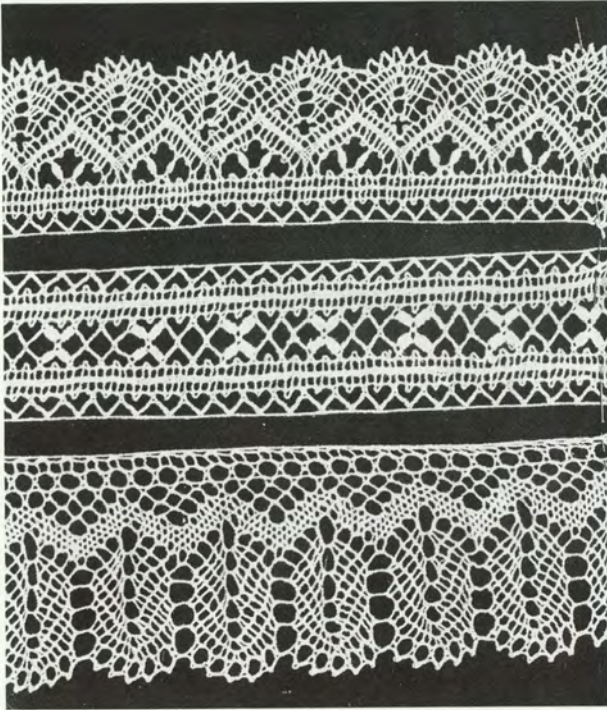

Fig. 12. Rågøkniplinger, lavet til salg: a) *halvkorsade* (alternativt *halvriggade*). Hjördis Dahl fot.

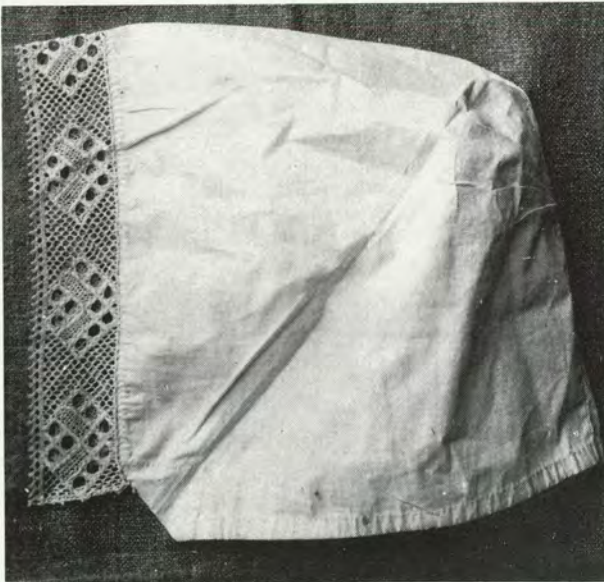

Fig. 13. Hvid hue, *luva*, fra Rågøerne, med knipling af hjemmespundet hørtråd. Hjördis Dahl fot.

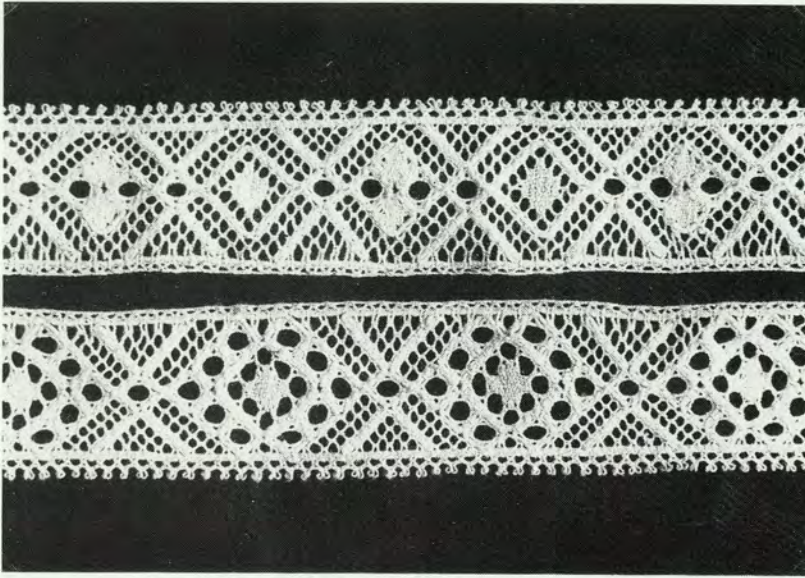

Fig. 14. *Luvknytingar*. Hjördis Dahl fot.

grundmønster i fig. 19a er udtegnet, som den ville blive kniplet i Sverige, fig. 19b som rågøboerne gør det. Det går igen i alle kniplinger med »gamle« mønstre, i *revalsringiga* f. eks. ved, at de to »bånd« i kniplingen krydser i et felt udført med halvændslag, hvor vi er vant til, at det sker

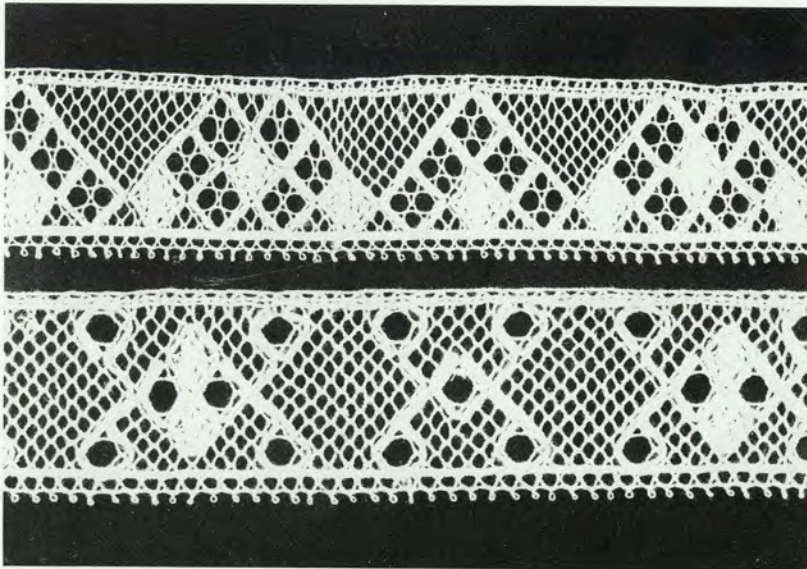

Fig. 15. *Luvknytingar*. Hjördis Dahl fot.

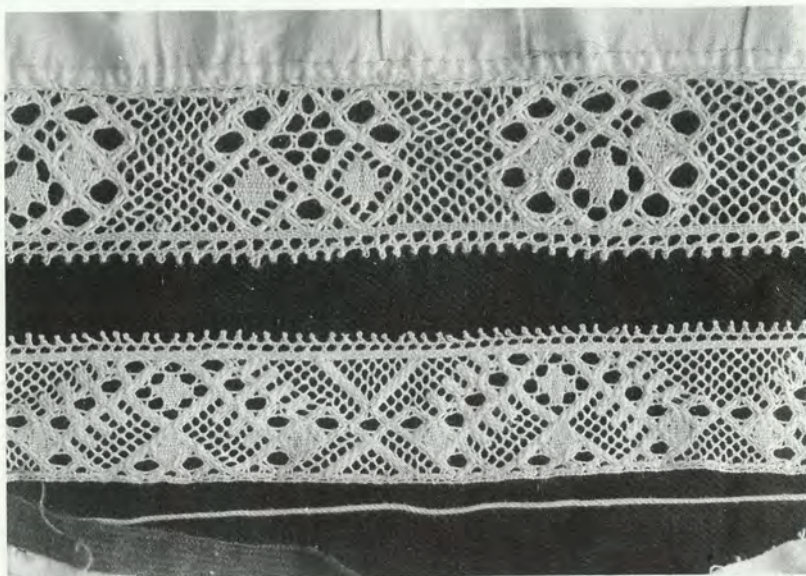

Fig. 16. Luvknytingar. Hjärdís Dahl fot.

med helslag. Et andet gammelt mønster, hvor helslagene er erstattede med halvandenslag, ses i fig. 10d.

At det er en estnisk måde at kniple disse mønstre på, opdager vi, når vi blader i Konsins bog. Fra Risti (Konsin 1967 fig. 17), en by g. 40 km. syd

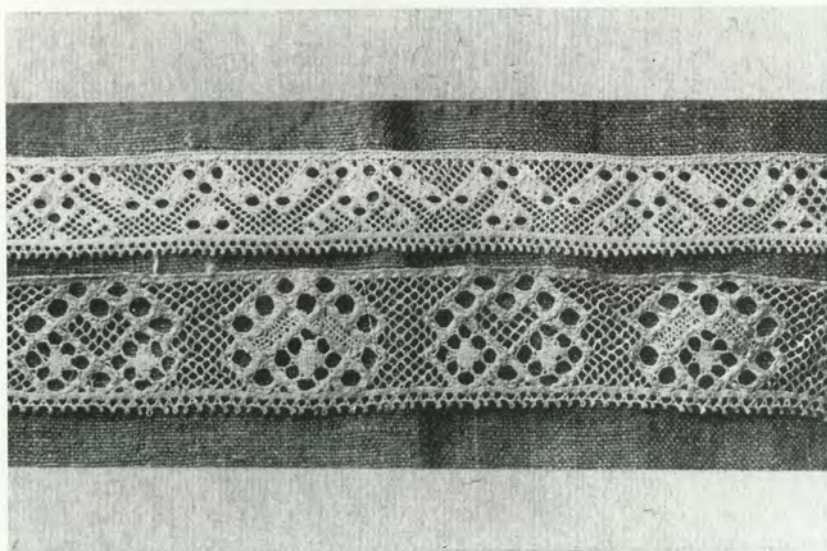

Fig. 17. Luvknytingar. Hjärdís Dahl fot.

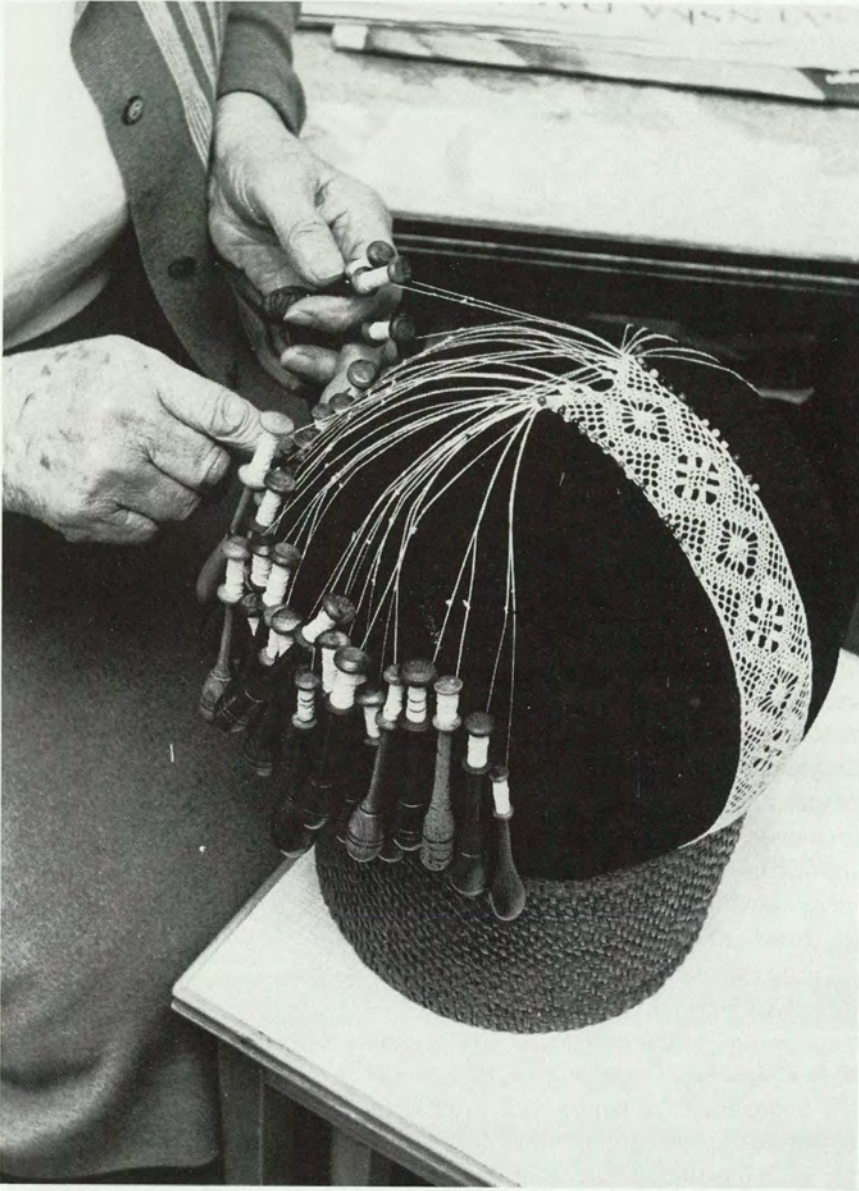

Fig. 18. Knyppekudde fra Rågøerne. Wolter Ehn fot.

for Rågøerne ved jernbanen mellem Hapsal og Reval, gengives et mellemværk som er identisk med *revalsringiga* og kniplet på akkurat samme måde.

Rågøernes grove kniplinger afviger fra de tilsvarende, kniplede af estere, ved, at der aldrig er brugt kulørte tråde i dem, foruden at man i

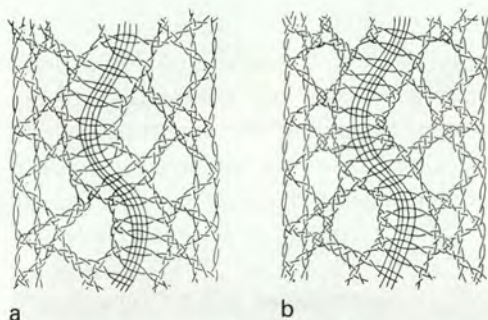

Fig. 19. Udtegninger af *enkrokade* a) som den ville blive kniplet i Sverige, b) som den kniplies af Rågøboerne. Jana Novak tegn.

sen tid efterknipledte importerede kniplinger og inddrog mønsterelementer fra disse i sine egne, gamle mønstre. Det er denne sene kniplingstype, de knipledte til salg og fandt afsætning for i Reval, og som de har fortsat med at kniple efter overflytningen til Sverige. De ligeledes helt hvide, fintrådede huekniplinger med benyttelse af grovtråd laves derimod ikke mere. De hørte udelukkende til dragten, som definitivt blev lagt til side efter ankomsten til Sverige. Det havde ikke mere noget formål at kniple dem.

Huekniplingerne havde en helt anden mønsteropbygning end de grove kniplinger. De havde altid en klar netbund, hvori der var et kompakt mønster, opbygget af små delfigurer, der hver især var omgivet af grovtråden. Delfigurerne kunne være et »dronningehul«, en lille firkant i netslag eller en lidt større delfigur, alle tæt pakket sammen. Der kunne være benyttet en eller to kontinuert forløbende grovtråde i mønsteret, de krydsede rundt, indtil alle delfigurer behørigt var omgivne, for derefter at forsvinde ind i kniplingens kanter og blive ført videre til næste mønster. Dette kunne eventuelt være en variant af det første, hvor mønsterets ydre omrids var det samme, men dets delelementer var anderledes. De to mønstre vekslede i så fald ned gennem kniplingen.

I andre mønstre benyttedes to grovtråde, som forlod det i en spids i mønsteret for på egen hånd at danne et lille mellem mønster, før de atter gik ind i hovedmønsteret. Rågøernes *lukknytingar* har således en meget markant mønsteropbygning, som gør dem lette at kende; men heller ikke de har været enestående for Rågøerne. I Konsins bog vises en knipling fra Kynø (Konsin 1967 fig. 23 no. 2), der kun afviger fra rågøkniping ved, at grovtråden er farvet. Kynø (Kihnu) er en lille ø i Rigabugten, ud for munden af sidebugten ind til Pernau (Pärnu); den har som Rågøerne haft en længelevende kniplekunst, og den er beboet af estere. Vi må derfor konkludere, at rågøkniplingerne fuldt ud har rod i den estniske folkelige knipling.

Brugen af kniplinger på Runø

Runø er en lille ø, seks kilometer på den ene led og fire på den anden. Dens strande er flade, så den kan kun besejles med fladbundede både, der kan trækkes op på strandbredden. Beboerantallet er næppe nogensinde nået op på 400, og da man forlod øen, var der 306 beboere, hvoraf de 300 drog til Sverige. Idag er der ingen tilbage af de oprindelige beboere, men øen er atter beboet. Det er på denne ø, der har trivedes en helt enestående kniplekunst.

Runø havde for kvindedragtens vedkommende en rigt udviklet dragt-tradition, hvor dragtens enkeltdeler lod sig kombinere på forskellige måder alt efter, hvad den skulle bruges til. Her spillede huens kniplinger en afgørende rolle; huen var det eneste sted på dragten, hvor der brugtes kniplinger, og deres mønstre havde fået en næsten rituel betydning for kvinderne. Dragttraditionen var fuldt levende ved flugten, så de ankom til Sverige, iført deres traditionelle dragt og medbringende huer, der ville tillade dem at følge traditionerne.

Runøs kniplinger er kun een gang blevet behandlet nærmere, i Ingrid Åkerbloms afhandling *Estlands-svensk knyppling på Runö*, en opgavebesvarelse i etnologi ved Uppsala Universitet fra 1982. Den foreligger kun i stencil.

Ingrid Åkerblom har efterforsket Runøs historie i litteraturen og kombineret oplysningerne herfra med Nils Tibergs indsamlede materiale. Hun går især ind på kvindedragten og de faste regler for, hvordan en kvinde skulle være klædt ved de forskellige lejligheder: i hjemmet, når hun gik ud, ved arbejderne i marken, ved modtagelse af mændene, når de kom hjem fra den sælfangst, der betød så meget for øen, ved den efterfølgende flænsning af sælerne, ved vinterens bjergning af tang til at gøde markerne med, til fest og til kirkegang.

Særlig sigende er den måde, kvinderne viste sorg på gennem klædedragten. Her kan der udskilles hele syv nuancer, lige fra enkens dybe sorgtilkendegivelse til »højtidsdragt uden sorg«.

Det var i høj grad arten af knipling på huen, kombineret med farve og mønstring på de hoved- og halstørklæder, som måtte bruges sammen med dem, der bestemte sorgnuancen. Ingrid Åkerbloms få gengivne kniplinger illustrerer disse med een knipling fra hvert trin.

I det følgende vil vi gå nærmere ind på selve kniplingerne og vise et større udvalg af mønstre for derved at demonstrere bredden i den kniplekunst, der var udviklet i det lille samfund. For her er kniplinger, hvis teknik og mønstre går langt ud over, hvad vi ellers finder i estniske folkelige kniplinger.

I hjemmet bar kvinden en hvid hue, *vita mössan*, af bomuldstøj, men tidligere utvivlsomt af hørlærred. Den var lavet af et rektangulært stykke, der var syet sammen i nakken. I forkanten var den tilsyet en let

Fig. 20. Runøkone med hvid hue, *vita mössan*. Nils Tiberg fot.

rynket, stivet knipling, der omrammede ansigtet, som det ses i fig. 20. Huen antog form efter den frisure, der brugtes, hvor håret samledes stramt ovenpå hovedet og ved ombindning med en hvid uldsnor dannede en fast knold.

Skulle man udendørs, bandt man et tørklæde over huen; men til højtids- og festbrug, frem for alt til kirkegang, tog man i stedet en hue over, syet af broget kattun (til sorg dog af sort stof), tilskåret og udforet, så den bagtil havde en høj top. Udgaver af den, både til sorg og til ikke-sorg, ses i fig. 21, der viser fire runøkoner på vej til kirke.

Det var kun den gifte kvinde, der bar denne specielle hovedbeklædning. Den ugifte kvindes kattunshue var lavere, og pigebørnenes var en foret, tætsluttende hue. Pigerne og de unge kvinders brogede huer havde fastsiddende knipling i forkanten, i modsætning til de gifte kvinders høje huer, hvor den sad på den underliggende hvide hue. Der ud over bar smådrengene de første to leveår samme slags hue som pigerne.

Kniplingen i huens forkant kaldtes *knypplor*. Den blev altid knipt i

Fig. 21. Fire runøkoner på vej til kirke, de to til venstre bærer sorg. Alma Falk fot.

den til formålet passende længde, hvilket til den voksne kvindes hue var en alen.

Blev en kvinde enke, klædte hun sig i dyb sorg. Det betød for hendes hvide hues vedkommende, at den ikke måtte have en knipling. I stedet var der sat en strimmel af et hvidt, tyndt stof til, der som kniplingen var syet let rynket til og stivet. Også den blev kaldt *knypplor*, selvom den intet havde med en knipling at gøre. Tørklæderne dertil var sorte.

Ved andre nære slægtninges død klædte man sig også i sort, men huen repræsenterede næste sorgrtrin, hvor der stadig var en stivet tøjstrimmel sat til huen; men den var nu kantet med en smal, maskinfremstillet knipling (fig. 23a). At den skulle være maskinfremstillet var et sent træk. Da man fik lejlighed til at købe kniplinger ved besøg i en by, blev det pludselig »fint« at bruge en »bodkøbt« knipling i stedet for de hjemmelavede. Det var mændene, der af og til sejlede over for at handle, for det meste i enten Arensburg på Øsel eller Pernau på fastlandet. Kvinderne var kun sjældent udenfor øen, og for mange af dem var flugten til Sverige den første gang, de forlod den.

Efter et halvt år kunne man bytte huen, kantet med en tøjstrimmel, ud med en, der havde en knipling i kanten. Den lignede dog stærkt et stykke stof, for den var udført i lærredsslag, hvori der var en svag mønstring, udført i gitterslag og snoninger af parrene (fig. 23b). Samtidig fik tørklæderne hvide kanter og tillige et fint mønster i hvidt.

Næste trin var større hvide mønstre i tørklæderne og et mere synligt mønster i kniplingens lærredsbund (fig. 23c, d og e). Til dette trin hørte brugen af formslag i kniplingen, udført, så de dannede firkanter, *tavlor*. Det bemærkes udtrykkeligt, at mønsteret i fig. 23d kunne bruges både

Fig. 22. *Knyppeldyna* fra Runø, efter Ernst Klein, 1924, s. 192.

sammen med fin- og med stormønstrede tørklæder; men der måtte ikke være formlagsfirkanter i det, når de var finmønstrede.

Ved de næste to trin kom der farver i dragterne. I tørklæderne viste det sig først ved, at der kom blå i dem, med blå kanter og blå i mønsteret i den sorte bund. I kniplingerne var der nu ikke mere en lærredsbund. Denne påklædning brugtes også til kirkegang i passionstiden. Ved næste trin kom der tillige rødt i tørklæderne. Til disse to trin hører kniplingerne i fig. 24.

Først når man var ude af sørgeperioden, måtte man bruge kniplinger med en grovtråd i mønsteret til højtidsdragten. Et udvalg af disse, hvoraf de bedste er virkelige mesterstykker indenfor frihåndsknipling, ses i fig. 25 og 26.

I kirken skulle man altid have sine fineste kniplinger på, ofte ensbetydende med de nyeste. I sen tid blev det »fint« at bruge maskinlavede, købte kniplinger til kirkebrug, eller man syede en smal, maskinlavet knipling til sin egen, gode, hjemmelavede knipling – i vore øjne næsten en helligbrøde.

Runøkniplingernes teknik og mønstre

På Runø havde man et mere udviklet knipleunderlag end den simple kniplepude, der brugtes på Rågøerne. Typemæssigt hører redskabet, kaldet *knyppeledyna*, sammen med det ringformede knipleunderlag, der anvendtes flere steder i den indre del af Den finske Bugt, nemlig på de tidligere finske øer og i Estland området nord for søen Peipsi Järv samt i Letland mellem Riga og grænsen til Estland.⁷

Den findes også i Dalarne, og dens forekomst her er med til at understøtte teorien om, at brugen af halvandenslag blev ført dertil med de finske indvandrere. I princippet er den et polstret, ringbøjjet bræt, som de fleste steder, hvor den er blevet brugt, blev anbragt i en kurv, tyngt af en sten, man lagde indeni ringen, eller den blev holdt i skødet.

På Runø var ringens sider blevet beklædt med træ, og på den ene af dem var der et tandhjul, ligeledes af træ. Den ophængtes mellem to standere, sat i en fod (fig. 22), og der var en pal på den ene stander til at gribe ind i tandhjulet. Pudden var dækket med sort stof for at give kontrast. Af og til brugtes dog også den simple, ringformede pude, anbragt i en kurv.

Det er uventet at finde et så avanceret knipleredskab som det i fig. 22 i et afsides og fattigt miljø som på Runø; men det peger i retning af at være ført til øen af kniplersker, der havde haft kontakt med et højere socialt lag, hvad kniplingernes mønstre også gør. Runøkvinderne må, ud over at have lært at kniple efter den folkelige metode, halvandenslagsmetoden, have fået adgang til at efterkniple mønstre fra importerede kniplinger, sandsynligvis ved at arbejde som kniplerske på et gods. Op i 1700-årene blev det almindeligt på de russiske storgodser at have kvinder (oftest livegne) til at kniple til godsets behov.

Kniplepindene, kaldet *knyppepulkar*, var håndskårne, ofte af birk, men også andre træsorter brugtes. I sen tid, hvor man fik drejebænke til øen, kunne de være drejede, ligesom standerne på *knyppeledynan* også kunne være det. Tråden, man kniplede af, var i tidligere tid udelukkende af hør og hjemmespundet. Det kunne den også være i sen tid; men da man ikke selv dyrkede hør, så den måtte hjemtages, var det oftest bomuldstråd i den periode. Den var lettest at få fat på.

Der er stor forskel på rågø- og runøkniplingerne, både i deres mønsterring og i de anvendte kniplegrunde. På Runø havde man et stort repertoire at skifte imellem, større end det fremgår af de viste billeder, hvilket gør det så meget mere påfaldende, at man sjældent ser et halvslagsnet anvendt.

Særdeles usædvanligt er deres anvendelse af lærredsgrunden som

⁷ Se kortene i Linnove 1946 s. 420 og Hörlén 1962 s. 11.

bund for en mønstring, som vi har det i kniplingerne i fig. 23. Der er en fast opbygning i en sådan knipling. Lærredsslagsbunden brydes af tværstriber, *stakar*, kniplet i en afvigende, mere åben bund. Den inddeles derved i smallere og bredere firkanter i lærredsslag, og det er i de større af disse, *husen*, der er et gennembrudt mønster.

Mønstrene, der brugtes ved sorgstadiet »sort og blå« og det følgende, er meget varierende, og udvalget, der ses i fig. 24, giver kun enkelte sider af dem. Der er særlig grund til at hefte sig ved fig. 24a. Den udmærker sig ved, at der ikke er brugt halvandenslag i afgrænsningen af lærredsfigurerne, idet isletparrene i stedet udveksles med par fra det omgivende grundnet.

Dette net er udført i en variant af russerbund med anvendelse af halvandenslag visse steder i slaget, en bund, vi kan møde andre steder i runøkniplingerne. Den skal utvivlsomt illudere som det, der i flamske kniplinger kaldes *cinq trous* og kniplingen som en *bincheknipling* fra sidste halvdel af 1700-årene. Det er en af de få runøkniplinger, hvori der optræder et halvslagsnet.

Runøs kniplinger havde navne. De gik ikke på kniplingen som sådan, men på dens enkelte mønsterdele. I fig. 24c og d møder vi f. eks. det, der kaldtes en *mage*, en mave. Det er trekanten med basis i overkanten og spidsen nede i underkanten, der kaldtes sådan. Den optræder i en mere raffineret udgave i flere af kniplingerne i fig. 26.

For at give indtryk af kniplingernes rige navnestof i dialekt, er i fig. 23–26 brugt Nils Tibergs notater, redigerede af Anne-Marie Cronström, som figurtekster. Det var ofte dyr og genstande fra dagliglivet, der lagde navn til, grisens øjne, fårekyltingerne (*syrсор*), edderkopperne (*lockar*), en kogle (*tucka*) eller bomærkerne fra de forskellige gårde. Zeppelineren, man af og til så fra øen under den første verdenskrig, optræder også. I andre tilfælde er det kniplersken, som har indført eller komponeret en bestemt mønsterdel, som er blevet anvendt igen og igen i nye mønsterkombinationer, hvis navn lever videre i kniplingerne.

Man var altid på kig efter nye ideer til dem. Den spidsovale mønsterdel i fig. 25c, kaldet *helsingeringen*, må stamme fra en knipling, der blev taget hjem fra Helsingfors, antagelig en importeret knipling. Kniple-mønsteret i fig. 25d har man hentet på den af estere beboede ø Kynø, som passeredes på vej til Pernau, og som man handlede med. Den afviger både ved brugen af halvslagsnet i »blomsten« og den »udvidede« russerbund, der danner kniplingens bund. Den samt fig. 25a er begge udstyrede med *taggar*, adskilt fra selve mønsteret med et i kniplingen gennemgående par. Det er et sent træk og indført for at illudere som en af de eftertragtede maskinfremstillede kantkniplinger.

De kniplinger, der imponerer en mest, er de, der indeholder *Stjärnans-magen*, opkaldet efter en kniplerske engang i fortiden. Hvor den optræ-

der, bidrager den stærkt til det indtryk, man får af, at forbilledet har været en malinesknipling. Helt overdådigt er det, når mønsteret bliver udbygget, som det er sket i fig. 26d, *dubbla Stjärnansmagen*. Disse mønstre fortjener ikke at blive glemt, hvad der er stor fare for, for runøkniperskerne holdt praktisk taget op med at kniple efter, at de med overflytningen til Sverige måtte aflægge deres dragt.

Har de estlandssvenske kniplinger en fremtid?

Det er en særpræget og rigt varieret mønsterskat, rågø- og runøboerne bragte med sig. Vi imponeres af de rågøkniplinger, der siden 1950 har kunnet købes i visse hemsløjdbutikker, fortrinsvis i Linköping og Norrtälje, for det er kniplekunst af høj klasse. Vi andre vil have svært ved at bruge halvandenslaget med den præcision, vi ser i disse kniplinger. Det er imidlertid kniplingerne fra huerne, der frister en svensk eller dansk kniplerske mest. De er nye og anderledes, og de vil med deres geometriske opbygning være lettere for os at udføre.

For den, der er vant til at kniple dalkniplinger efter halvandenslagsmetoden, er der ingen problemer. Man vænner sig hurtigt til at udføre bunden i halvandenslag i stedet for i helslag. Overfor andre, som kun er vant til at kniple på et prik-brev, er det nok vigtigt at gøre opmærksom på, at gør man dem til prik-brevskniplinger, ændrer man deres præg væsentligt.

Lykkeligst ville det være, om det var de tidligere beboere af de tre øer eller deres børn, som besluttede sig til at tage vare på mønsterskatten, for der gemmer sig mange huer og ubrugte kniplinger i deres skuffer – medtaget i bagagen, da man forlod hjemøen for stedse. For hvem kunne forestille sig en tilværelse, hvor huerne ikke skulle bruges?

Man kan drømme om blot een gang at få samlet alle disse huer og kniplinger til en udstilling, gerne i samarbejde med et museum, så estlandssvenskernes kniplekunst for alvor kunne blive synlig. Følges den op med en gennemfotografering af materialet før, det atter spredes, vil de estlandssvenske kniplinger også i fremtiden kunne stå som et begreb indenfor svensk knipling og kunne blive til glæde for alle knipleglade ud i fremtiden – blandt dem utvivlsomt også efterkommere af rågø- og runøboerne.

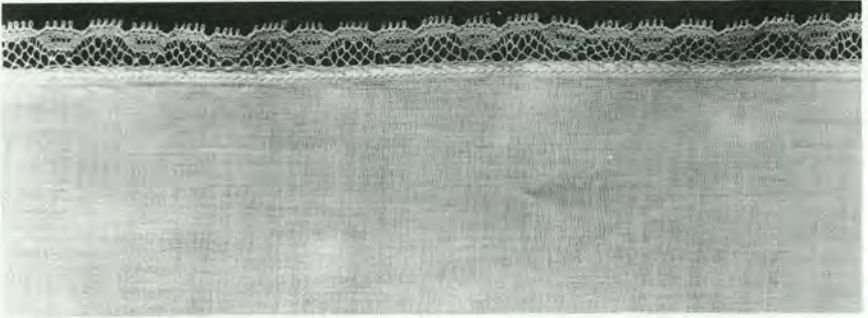

Fig. 23 a. Spetsens namn *Slessingslinga med taggar* betecknar en tygkant av fint bodköpt linne, försedd med *taggar*. (Märk att även *taggarna* enligt många samstämmiga utsagor är köpta.)

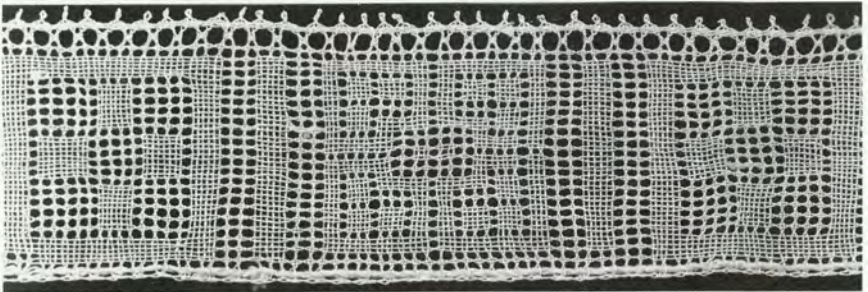

Fig. 23 b. *Husiga lärft*. Knyplingen är utförd i lärftslag/vävslag med en svag mönstring, uppnådd genom vridning efter slagen i vissa partier.

Fig. 23 c. *Grisögiga* eller *grisögonen*. De övriga mönsterfigurerna här kallas *lärftkorset* och *kritsstaken*, där *krits* är en beteckning för s. k. rottingbotten.

Fig. 23 d. *Tavliga korset* eller *tavliga korsiga*; *tavlig* betyder 'schackrutig' och avser de markanta fyrkanterna, utförda med formslag.

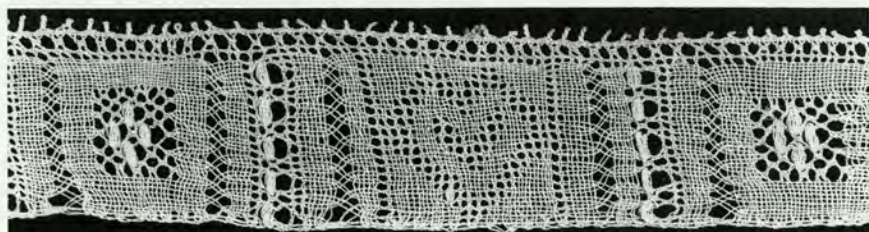

Fig. 23 e. *Snoddratiga hjärtiga med tavligena huset*. Mönstret består av en *snoddrate*, dvs. en rad på en *tvärstake* ställda små fläckar snarlika *tavlorna* men ej såsom dessa sammanhållna i kvadratisk form utan endast något sammansnodda vid fläckens övre och nedre ända. Därtill finns ett *hjärta* i *tätlärf*, ett *tavligen hus* och ännu en *stake*.

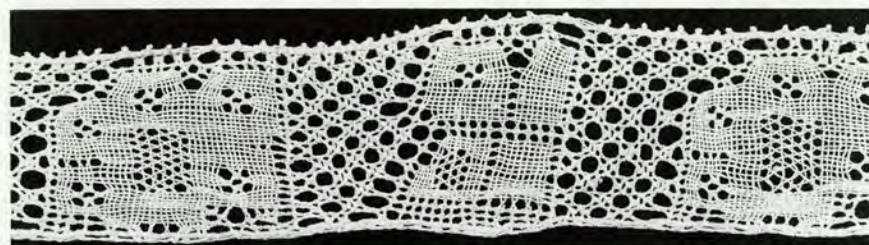

Fig. 24 a. *Salus gårds blommiga*. Det sneda mönstret *Salus gården* uppges vara ett skämtsamt namn, syftande på en sned och ojämn gårdsgård, byggd av en i tämligen sen tid från Ösel inflyttad est vid namn Salu.

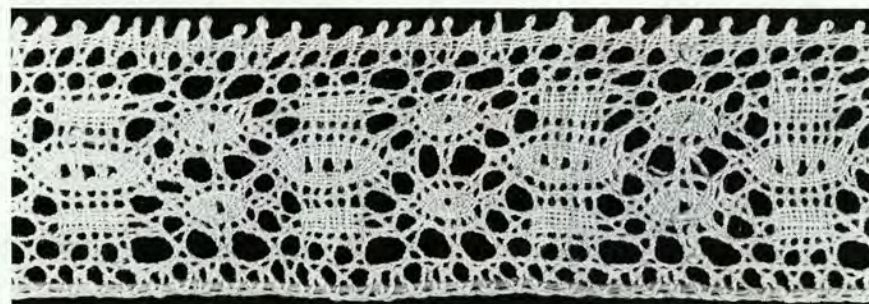

Fig. 24 b. *Syrsgården* eller *syrsorna*. *Syrsgården* är en spetsoval figur i spetsens längdriktning, närmast i en omgivning av gles botten, alltsammans placerat i en tätare botten, som mitt för *syrsan* avbryts av tre rätta rader av *lillgluggar*. Spetsen har gammaldags *taggar* och en inre kant (nederst) av stora *gluggar*. Knypplingen är utförd av hemspunnet garn.

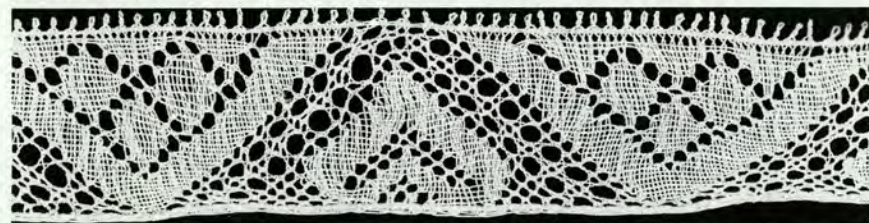

Fig. 24 c. *Trefläckigmagiga med tuckan*, ett mönster bestående av en *mage* med tre (hela) *fläckar* och en *tucka*, 'kotte'. En *mage* är ett trekantigt mönster med spetsen inåt och bredsida längs ytterkanten.

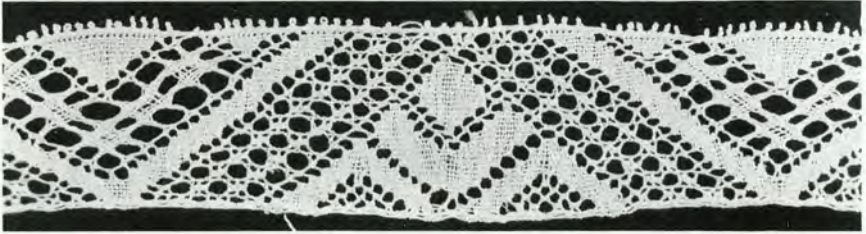

Fig. 24 d. *Lockimagiga med tuckan* består av en *mage* med *lockar*, 'spindlar', utförda med lärftslag på snedden, samt en *tucka*, 'kotte'.

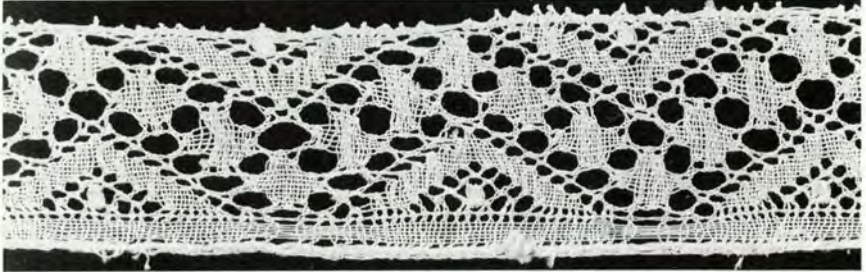

Fig. 24 e. *Femfläckiga krokarna*; en *femfläck* består av en mindre fläck av linnslag, omgiven av rombiskt placerade *digergluggar*, 'stora hål'. Figuren sades ha sitt namn av att dessa hål, om man räknar från rombens ena hörn till det motstående, är 5 stycken. – En *krok* går i sicksack – rätvinklig eller i rundade böjningar längs hela spetsen – och får sitt specialnamn efter de figurer som kroken är dekorerad med.

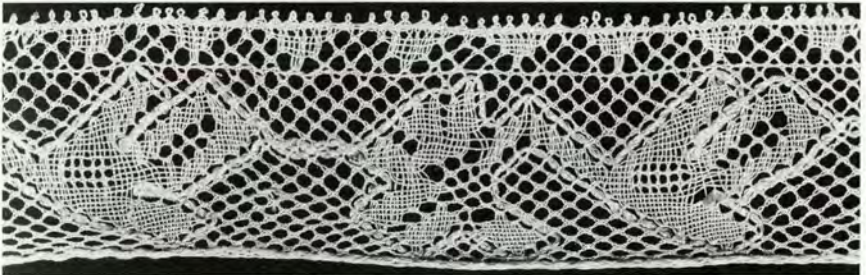

Fig. 25 a. *Fises bjelo*. Mönstret blev först knypplat av en kvinna vid namn Elisabet (f. 1897), som hade binamnet Fise; *bjelo* kan möjligtvis vara det ryska adjektivet för 'vit'. *Taggen* är efter ett yngre mönster.

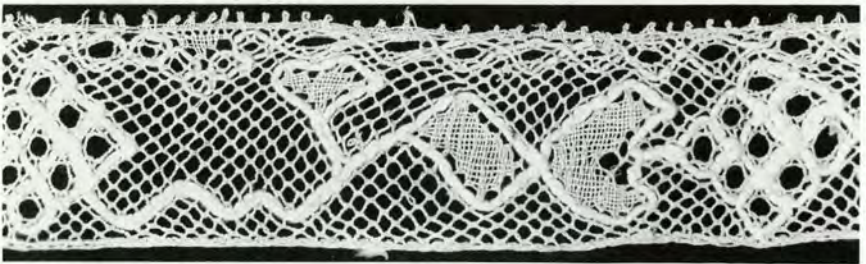

Fig. 25 b. *Fjälligtaggiga rumpiga* innehåller bl. a. figuren *rumpa* (en stiliserad blomma med stjälk och blad) och har uddspets, *taggar*, med enstaka *fjäll*.

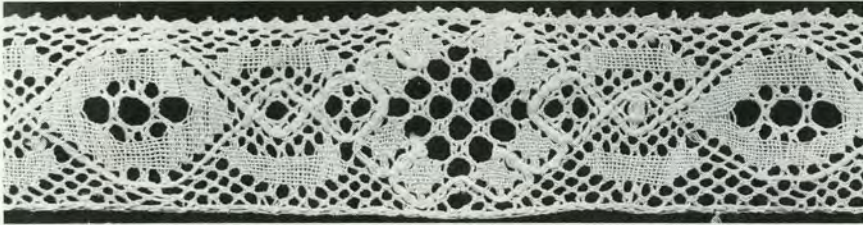

Fig. 25 c. *Mittutirosiga*, innehåller mönsterfigurerna *Helsingringen*, dvs. ringmönstret från Helsingfors, och *Dortjes rosiga*, ett *ros*-mönster som först knypplats av en kvinna som hette Dorotea, f. omkr. 1867 (Dortje < Dortchen).

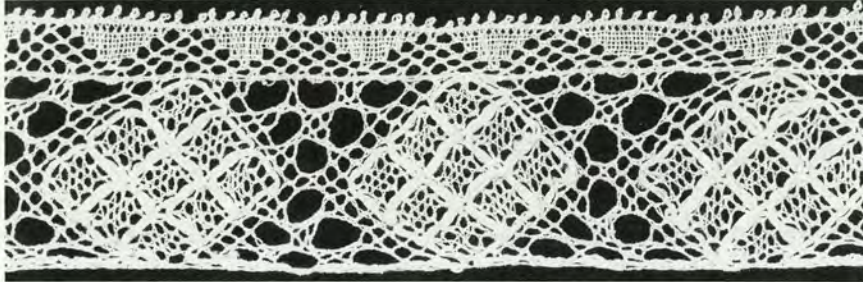

Fig. 25 d. *Künborosiga med fjälligtaggar*, ett *ros*-mönster från det estniska Künö. *Fjälligtaggar* har på senare tid ofta lagts till olika mönster. Künöspetsar liksom Runöspetsar har av ålder endast en enkel *tagg*.

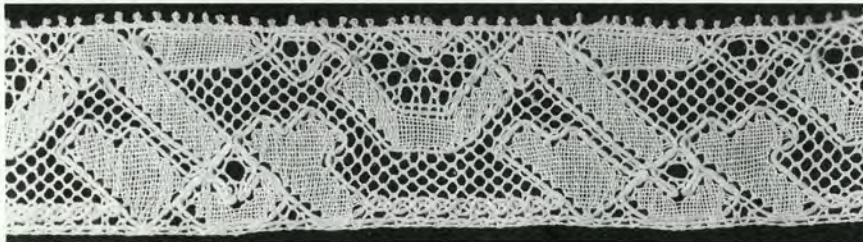

Fig. 25 e. *Zeppeliniga*. Mönstret anges bestämt vara från senare tid och kanske komma från Sverige. (Det kan möjligen vara ett ursprungligt Vadstenamönster.) Namnet syftar på den avlånga fläcken i yttre kanten, som anges likna en zeppelinare, och härrör tydligen från första världskriget.

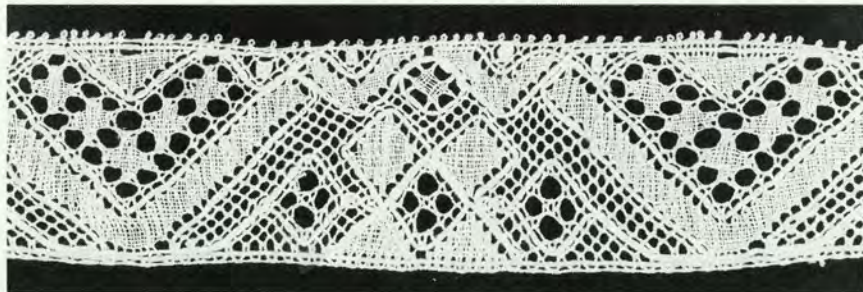

Fig. 26 a. *Femfläckigas magiga / magen och kvarnen*.

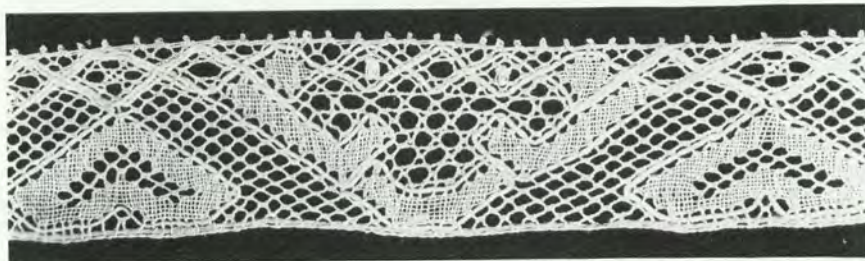

Fig. 26 b. *Stjärnans hjärtiga* innehåller mönstren *Stjärnansmagen* och *hjärtan*. Stjärnan var binamn på en Runökvinnna i gammal tid.

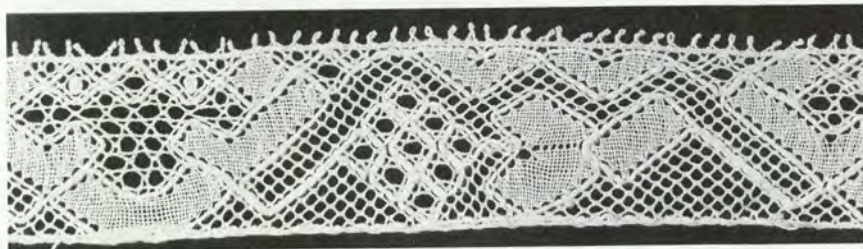

Fig. 26 c. *Stjärnansmagiga rumpiga*.

Fig. 26 d. *Dubbla Stjärnansmagen*.

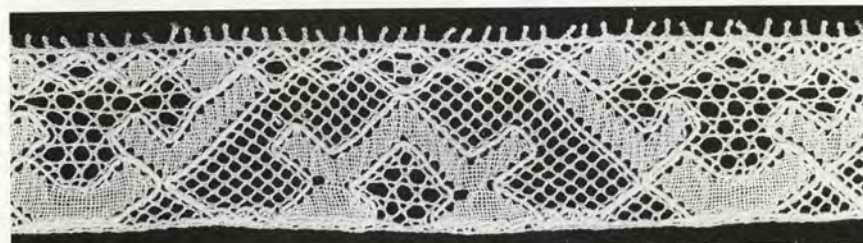

Fig. 26 e. *Andersmärkiga*. Mönstret visar gården Anders bomärke, omväxlande med *Stjärnansmagen*.

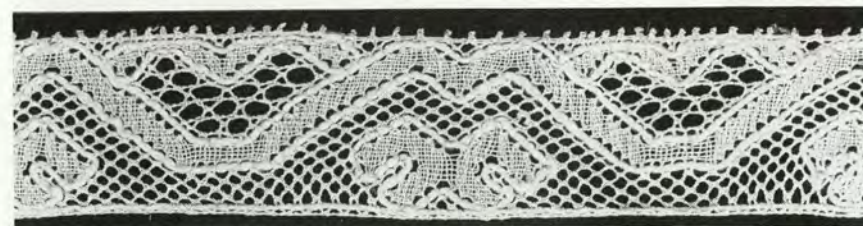

Fig. 26 f. *Steffensmärkiga med halvkritsmagen*. Mönstret visar gården Steffens bomärke.

Runöspetsar (fig. 23–26)

Foto: Nils Tiberger. Text: Anne-Marie Cronström

Den knypplade spetsen, *knypplorna*, i Runökvinnornas dräkt begagnades endast till den vita linnemössan. Knypplorna fästes rynkade längs mössans kant kring ansiktet. Ordet *knypplor* avser en längd – alltid en aln – av knypplad spets.

Den utomordentligt stora omsorg som av Runökvinnorna nedlades på att i dräkten markera en större eller mindre grad av allvar eller sorg kommer också till synes vid användningen av *knypplorna*. Sålunda brukades 23 a till helt svart (i hals- och huvudduk) vid nyinträffad sorg efter nära anhöriga, dock ej buren av änka, som den första tiden hade *slessingslinga* utan *taggar*. 23 b brukades vid mindre sorg till *viltidigt*, dvs. svart med vita kanter, eller till *fintrippigt*, dvs. svart med finfördelat vitt mönster i dukarna. 23 c användes till olika slag av *trippigt* i sorgdräkten, mest till *digertrippigt*, dvs. svart med större vita mönster. Även 23 d kunde brukas till *trippigt*, liksom 23 e användes till *digertrippigt*.

24 a–24 e användes till sorgnyanserna *svart och vitt* och *svart och blått* eller *blått* efter ungefär ett års sorg samt under passionstiden. Mönstren 25 a–25 f och 26 a–26 f slutligen, som alla innehåller *grovtråd*, var däremot förbehållna ett dräktskick utan sorgnyans.

Litteratur

- Berglund Brasch, Ulla & Danielsson, Hams Ulla, 1987: Folklig knyppling i Dalarna. (Dalarnas museums serie av småskrifter. 48. Red.: Birgitta Dandannell.) Falun.
- Dahl, Hjärdis, 1987: Högsång och klädbod. Ur svenskbygdernas textilhistoria. (Skrifter utg. av Svenska Litteratursällskapet Nr 544. Folklivsstudier XVIII utg. genom Folkkultursarkivet.) Hfors.
- Dedekam, Hans, 1911: Nordiske Kniplinger. (Nordenfjeldske Kunstindustrimuseums årsskrift 1911.) Trondhjem. S. 9–50.
- Flinck, Maria, 1984: Blekingespetsar – om allmogeknyppling i Blekinge och omgivande områden. Uppsats i etnologi vid Institutionen för folklivsforskning vid Stockholms universitet. (Stencil.)
- Golderer, Grete, 1986: Klöppeln in Tirol. Rosenheim.
- Hörlén, Axel, 1962: Knyppling och knypplerskor i södra delen av Ingelstads härad. Skrifter från Folklivsarkivet i Lund, utg. genom Sällskapet Folkkultur. Nr 5.
- Klein, Ernst, 1924: Runö. Folklivet i ett gammalsvenskt samhälle. (Nordiska museet.) Uppsala.
- Konsin, K., 1967: Eesti pitsid (Eesti NSV Riiklik Etnografiamuuseum.) Tallinn.
- Linnove, Aino, 1946: Suomalaisen pitsinnypläyksen kehitysvaiheita 1500-luvulta 1850-luvulle. Ak. avh. Hfors.
- Malmberg, Kristina, 1977: Delsboknyppling. En studie av delsbospetsar 1818–1911. Uppsats i etnologi vid Institutionen för folklivsforskning vid Stockholms universitet. (Stencil.)
- Rasmussen, Sara, 1884: Kniplebog (genoptrykt 1989). København.
- Rodhe, Gertrud, 1958: Knyppling utan fast mönster. Rig 1958. S. 1–24. Sthlm.
- Tornehave, Bodil, 1987: Danske Frihåndskniplinger. København.
- Åkerblom, Ingrid, 1982: Estlandssvensk knyppling på Runö. Uppsats i etnologi vid Uppsala universitet. (Stencil.)

Summary

Bodil Tornehave, Lace and lacemaking in Swedish-speaking Estonia

Free-hand lace, i. e. lace made directly on the material of the pillow without a pricked pattern, used to be produced by country people throughout Europe and still is in certain places, including parts of Sweden. Pins are usually only placed along the two edges of the lace. This is the original lacemaking technique deriving from 16th-century Italy, and the patterns that were made at that time are still being made. When a *réseau* began to be used in fashionable lace in the late 17th century, patterns of the 'figures on a mesh ground' type also developed within free-hand lacemaking. Such patterns can be divided into two groups: one in which the cloth-stitch figures were rendered in the manner shown in fig. 3a, with constant alternation of pairs of bobbins between the cloth-stitch figure and the ground; and a newly created type, in which the figure-ground transition consists of one-and-a-half stitches, i. e. firm stitches each consisting of three half stitches with the same two pairs of bobbins, fig. 3b, in contrast with the method used for lacemaking with a pricked pattern, as shown in fig. 3d.

Both methods are found in Sweden, since Skåne lace is made as in fig. 3a, whereas some lace in Dalarna is rendered in the technique shown in fig. 3b, which permits the imitation of more intricate designs made with a pricked pattern, in that the one-and-a-half stitch can be said to be a substitute for the insertion of a pin. However, this method demands much greater skill on the part of the lacemaker. In free-hand lace, half-stitch figures may be made as shown in either fig. 3e or fig. 3f, and this is discussed in more detail in the article.

During the Second World War, Sweden provided a haven for many 'Estonian Swedes', members of the Swedish-speaking communities that had inhabited certain islands and coastal areas of Estonia since the Middle Ages. The refugees included the Swedish-speakers of Stora Rågö and Lilla Rågö (Suur- and Väike-Pakri), off the north-west corner of Estonia, and Runö (Ruhnu), a small island in the middle of the Gulf of Riga. Free-hand lacemaking involving intricate designs was still very much alive there at that time. On the two Rågö islands, lace was used for two features of the women's dress: a free-hanging fringe on the back of an extremely short, white linen blouse that formed part of their festive costume; and a trimming on the bonnets worn by married women. The blouse lace was made of coarse thread, in patterns going back to the 16th century. However, it was not made by the original method, still in use in Sweden, but using a one-and-a-half stitch in most of the places where a 'torchon stitch' (i. e. two half-stitches with the same two pairs of bobbins, see fig. 1b) would otherwise be employed in free-hand lacemaking. This technique is common in other parts of Estonia, too. The lace on the married women's bonnets was made of much finer thread, with a heavy outlining thread in patterns of the 'figures on a ground' type.

From around the turn of the century, Rågö lacemakers began to imitate the patterns of lace imported from Bohemia and Saxony, mixing ingredients of these designs with the old patterns of their coarse-threaded lace and producing lace of this kind for sale. They have continued to do so since moving to Sweden, but they no longer make the fine lace used to trim bonnets.

On the remote island of Runö, lace was confined to girls' and adult women's bonnets. There were strict rules about the types of lace that could be worn in different contexts—at home, when going out or working in the fields etc., or when attending festivities or church. In connection with mourning, there was a

gradual progression in terms of permissible kinds of lace. A widow had to replace the lace on her bonnet with a band of thin, white fabric and wear black neckerchiefs and headscarves. If some other close relative had died, it was acceptable in more recent times to edge the white fabric with a narrow piece of machine-made lace (fig. 23a). Six months after her bereavement, the mourning woman could use lace rendered in cloth stitch with a discreet pattern in it (fig. 23b), and at the same time she would begin to wear scarves with borders and a fine pattern in white. Later there would be a more distinct pattern in the cloth ground of the lace (figs. 23c–e) and the scarves would exhibit larger white patterns. Fig. 24 shows the lace used in the next two stages, in which colours could be incorporated in the scarves, first blue, later also red. Finally, in figs. 25 and 26 we see lace with a mesh ground and a coarse outlining thread, which formed part of the costume worn for attending church and for special occasions, when mourning was not to be worn. The people of Runö practically stopped making lace after moving to Sweden, where they had to abandon their traditional dress.

The article draws on Estonian-Swedish material collected, in the case of the Rågö islands, by the Finland-Swedish ethnologist Hjärdis Dahl in 1932 and, in the case of Runö (and also Rågö), by the Swedish philologist Nils Tiberg, who was involved with the dictionary of Estonian Swedish now held in the archives of the Institute of Dialect and Folklore Research, Uppsala, and who paid numerous visits to the islands. To give an impression of the rich terminology existing in the Runö dialect, the captions for figs. 23–26 are based on Tiberg's own notes concerning the lace, edited by Anne-Marie Cronström.

Tobias Norlind som folklorist

Av Nils-Arvid Bringéus

»Musikhistorien och folkloristiken komma alltid att bli mina hufvudämnen», skriver Tobias Norlind till professor Evert Wrangel i Lund 1909. Likväl är Norlind nästan bortglömd som folklorist. I samband med Folklivsarkivets 75-årsjubileum 1988 hade jag anledning att erinra om hans initiativ vid arkivets tillkomst (Bringéus 1988 s. 17 ff.), men hans gärning som folklorist är värd större uppmärksamhet än det då fanns utrymme för.¹

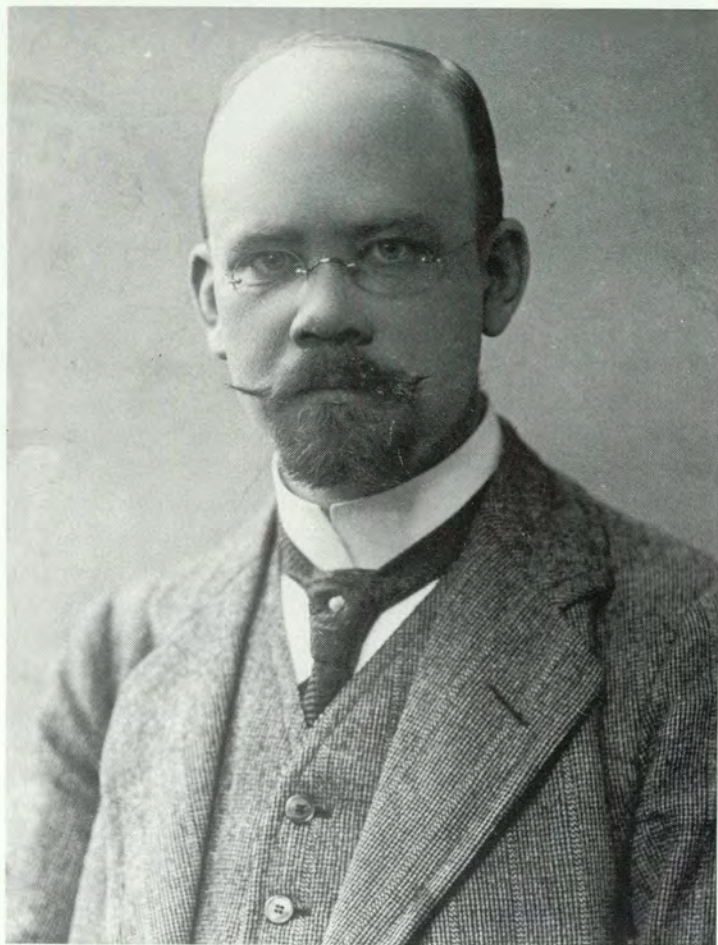
Nu är det emellertid inte helt lätt att skilja Norlinds musikhistoriska och folkloristiska intressen från varandra. Det är ingen tillfällighet att Norlinds uppmärksamhet tidigt fångades just av näcken och älvorna, där det musikaliska och folkloristiska möts. I *Studier i svensk folklore* (1911) hävdar han själv att »inom den primitiva konsten höra alltid dans, musik och diktkonst så nära samman inbördes, att de ej låta lösrycka sig från varandra». Man kan därför inte bortse från Norlinds musikhistoriska bakgrund då man vill förstå honom som folklorist.

Utbildning

Tobias Norlind var prästson, född i Vellinge på Söderslätt den 6 maj 1879. Av syskonen, som alla kallade sig Norlind efter modern, skulle Ernst göra sig känd som författare, målare och populärföreläsare, bl. a. om skånsk folkmusik, medan den mera filosofiskt lagde brodern Arnold blev docent i geografi. Storasytern Laura höll skolhushåll för bröderna i en gårdslänga hos tenngjutaren Werrenrath vid Mårtenstorget i Lund och Tobias skulle gifta sig med dennes dotterdotter Anna.

Syskonen Norlind hade ett musikaliskt påbrå efter sin morfar kantor Nils Nilsson Norlind i Saxtorp och dennes hustru Ingar Larsdotter. Efter studentexamen vid Lunds privata elementarskola 1897 skrev Tobias Norlind visserligen in sig vid Lunds universitet men kom inte i gång med

¹ Föreläsning vid Tobias Norlind-symposiet i Lund 1989 i anledning av Tobias Norlindsällskapetets tioårsjubileum. De musikhistoriska föreläsningarna vid symposiet kommer att utgivas av Kungl. Musikaliska Akademien. En biografi över Tobias Norlind kommer inom kort att publiceras av professor Folke Bohlin i Svenskt biografiskt lexikon.

Porträtt av Tobias Norlind (1879–1947). Musikmuseet.

några studier utan för i stället till Leipzig där han utbildade sig till pianist. Den praktiska musikutövningen blev dock närmast en hobby för honom. I Münchens universitetsbibliotek tycks hans intresse ha väckts för folkmusiken eller den äldre dansmusiken. Medan lundensaren Nils Andersson tidigt intresserat sig för den levande musiktraditionen fångades Norlind i stället av det äldre notmaterialet.

Under sina fortsatta studier vid universitetet i Berlin skrev han år 1900 ett svar på en prisfråga som löd: »Welche ist die beste Methode, um Volks- und volksmässige Lieder nach ihrer melodischen Beschaffenheit lexikalisch zu ordnen.» Med »Volks- und volksmässige Lieder» avsågs dels fritt framvuxna ballader, dels institutionellt utövad sång, främst skolsång. I ett brev till professor J. A. Lundell långt senare (15/2 1916)

omtalar Norlind att han kom i andra ordningen bland de tävlande och att hans system var baserat på melodierna »liksom medeltidens neumsystem». Både melodierna och texterna skulle Norlind i fortsättningen komma att ägna stort intresse.

Återkommen till Sverige studerade han år 1900–1901 vid universitetet i Uppsala och var höstterminen 1901–vårterminen 1903 bosatt i Lund. Han ägnade sig här åt flitigt musicerande tillsammans med sin vän domkyrkokapellmästaren Preben Nodermann (Bengtsson 1988) men kunde i maj 1903 fullborda sin fil. kand. Huvudämnet var estetik med litteratur- och konsthistoria samt historia, geografi och romanska språk som biämnen. År 1908 blev han licentiat för Evert Wrangel, några månader före von Sydow. Avhandlingen gällde Vadstena klosters veckoritual, vilken publicerades i Samlaren (se härom Norlinds brev till bibliotekarien A. Andersson i Uppsala). Den 19 maj 1909 – en vecka före von Sydow – disputerade han för doktorsgraden på en avhandling om Latinska skolsånger i Sverige och Finland. Medan von Sydow fick vänta ett år på docentkompetensen blev Norlind omedelbart docent i litteratur- och musikhistoria.

Tobias Norlinds lärargärning

Med Tobias Norlinds ämneskombination var det endast folkhögskolebanan som kunde ge levebröd, men den hade å andra sidan vissa fördelar. Hösten 1903 skriver Norlind till Adolf Lindgren:

Jag har på sista året nästan upphört att vara musikhistoriker. Det är nu en gång så, att man, då man ej äger obegränsade medel, måste gå på ackord med sin käraste sysselsättning. Jag har för att, utan öfveransträngning af nerverna, syssla med musikhistorien måst söka någon anställning. Jag tror jag valdt den mest passande, som tillåter mig åtminstone halfva året helt egna mig åt musikstudier. Jag har blifvit folkhögskollärare. Som sådan eger jag ferier från maj–nov. och kan således, hoppas jag fortsätta mina ännu så ofullbordade studier i svensk musik-historia.

Norlind verkade i tur och ordning som lärare vid folkhögskolorna i Lunnevad (Östergötland), Tärna (Västmanland), Hemse (Gotland) 1904 och 1905 och Högalid (Småland) 1905 och 1906. Följande år blev han rektor för den nya folkhögskolan i Tomelilla. Här stannade han till 1913 då han blev rektor för Oxie och Skytts häraders folkhögskola i Ö. Grevie, söder om Malmö.

Sedan Norlind erhållit docentkompetens hade han även rätt att undervisa vid universitetet i Lund jämsides med sin tjänst som folkhögskollärare. Denna undervisning skötte han på lördagarna. Läsåret 1909/10 meddelas i universitetets årsberättelse att litteraturhistoriska seminariets »avdelning för folkdikning» letts av docent Norlind, och så var även fallet de två följande åren.

Tobias Norlind vid sin flygel i Tomelilla. Musikmuseet.

En meritförteckning som Norlind själv låtit trycka visar att han inledde sina föreläsningar vid universitetet höstterminen 1909 med en serie över folkvisans historia. Vårterminen 1911 föreläste han om medeltidens diktning och höstterminen 1912 om Sveriges folkdiktning 1200–1850. I sitt seminarium behandlade han hösten 1909 folkvisor om övernaturliga väsen, vår- och höstterminen 1910 folkdiktning och vårterminen 1911 folkdiktning i bunden form. Lite mera konkret avslöjar han sitt intresseområde i ett brev till professor J. A. Lundell i Uppsala den 23/9 1909:

Också ville jag gärna fråga, om det under några av de kommande åren (1911 eller följande) fanns någon plats åt en uppsats om Necken och elverna i germansk folktro och folkdikt. Jag har mycket länge sysslat med dessa saker

och särskilt nu vid universitetet vid föreläsningarna fått tillfälle fördjupa mig i dessa saker (mitt seminarium i folkvisa har närmast med detta att göra).

Det tunga avsnittet om Den naturmytiska folkvisan i Sverige i Studier i svensk folklöre är baserad på Norlinds föreläsningar och seminarier i Lund (Norlind 1911 s. VIII).

Att kombinera folkhögskole- och universitetsundervisningen blev dock i längden ohållbart. Höstterminen 1913 erhöll han på egen önskan befrielse från föreläsningsskyldigheten (sektionens protokoll 13/9 1913) och det förefaller inte som om han återupptagit någon regelbunden undervisning vid universitetet. Verksamheten vid Ö. Grevie tog honom helt i anspråk, men efter en del kontroverser tog han avsked från rektorstjänsten hösten 1917. I ett brev till professor J. A. Lundell i Uppsala den 30 september 1918 skriver Norlind om sin situation och sina förhoppningar:

För ett år sedan lämnade jag folkhögskoleverksamheten för att helt ägna mig åt universitetet och forskningen (har jordbruk som existensmedel vid sidan om). Det har varit min önskan länge att komma till Uppsala dels därför att min egen studenttid i Uppsala var den för mig i forskningshänseende mest givande, dels emedan karaktären af min vetenskap kräver en central plats i Sverige och närhet till hufvudstaden. Då jag 1909 blef docent i »litteratur och musikhistoria» var uppgiften i första hand att sköta undervisningen i folkkunskap (något som tydligt framgår af de första terminernas föreläsningar och seminarieöfningar). Jag fullgjorde detta arbete systematiskt i tre år, då Sydow sattes vid min sida. Då han kunde disponera hela sin tid, under det jag hade folkhögskola vid sidan om, blef jag snart totalt stött åt sidan, och sedan har jag vid univ. här blott varit privatforskaren. Då nu intet svenskt universitet mer än Lund har direkt undervisning i »folkminnen» (folkkunskap) synes det mig vara dålig ekonomi att ha två vid samma universitet att trängas om samma stol. Att uppge mina folkkunskap-forskningar kan jag ej, då jag bedrifvit dem systematiskt sedan 20 år tillbaka . . . Det synes mig som jag i kompetens vore jämgod med Sydow och därför borde vara kompetent till en dylik docentur i Uppsala. Musikhist. skulle jag endast önska som komplement liksom ursprungligen här i Lund.

Lundell svarade att varken någon äldre eller yngre forskare sysslade med folkdiktning (visor och sagor) i Uppsala. »Om du sålunda söker docentur här, kunde det vara antingen i folkkunskap eller folkdiktning – men i alla fall kan du göra mesta gagnet på folkdiktningens område.»

Anledningen till att Norlind kastade sina blickar på Uppsala var uppenbarligen inte bara konkurrensen med von Sydow i Lund. I Uppsala hade nämligen ortnamnsforskaren Sven Lampa redan år 1909 förordnats att vara docent i svensk folklivsforskning och biträtt Adolf Noreen i dennes undervisning i nordiska språk, som bl. a. omfattade specialområdet »demologi» (folkliv och folkklitteratur). Några föreläsningar och seminarier höll dock aldrig Lampa som från 1915 var tjänstledig på grund av sjukdom (Erixon 1966 s. 71 f.). Detta hade även kommit till Norlinds

kännedom varför han den 9 oktober 1918 skrev till professor Adolf Noreen i Uppsala:

Ville fråga Eder rörande Lampas docentur i folkklifskunskap. Har sett att denna docentur länge stått obesatt och måhända i en framtid ej skulle bli uppehållen af någon annan. För den händelse Uppsala univ. skulle så önska, vore jag villig upptaga denna, hvarvid jag naturligtvis finge förutsätta att en tid vara oaflönad . . . Sedan Sydow helt öfvertog Folkminneskunskapen vid Lunds univ., har jag stått utan hvarje sysselsättning i ämnet vid universitetet och ville därför gärna verka vid Uppsala univ., efter den vidgade plan doc. Lampa lagt, och föreläsa såväl i folkkultur (materiella folkminnen) som folkminneskunskap (andliga folkminnen) som seminarieöfningar i dessa fack.

Norlind var emellertid flexibel och efter kontakten med professor Lundell skriver han den 22 januari 1919 på nytt till Noreen och säger sig gärna vilja

göra afkall på den »materiella folkkulturen» och begränsa mig till folkdiktningen men då kombinerad med musikologien. Docenturen blefve då alldeles lika med den jag nu i 9 1/2 år innehaft i Lund och som jag tror ej utan framgång. Emellertid kan jag ej lefva på ingenting utan har måst se mig om efter plats i Sthlm, där jag erhållit dels lärareplats vid Mus.ak. i musikologi dels föreståndareplats vid Musikhist. museet. Då dessa båda platser ej sysselsätta mig mera än 2–3 dagar (2–3 tim. om dagen) får jag riklig tid öfver till det för mig väsentliga den rent vetenskapliga undervisningen och forskningen. Jag skulle då komma att vara bosatt i Stockholm (Stocksund) men kan resa till Uppsala, huru ofta som helst och tänkte koncentrera mig på universitetstjänstgöringen.

Norlind sonderade emellertid samtidigt undervisningsmöjligheterna i Stockholm. Ett brev från den finske folkminnesforskaren Kaarle Krohn (11/12 1918) visar att han hoppats på »veniam docendi» vid Stockholms högskola och anställning vid Nordiska museet. Den 27 januari 1919 meddelar Lundell att det knappast lät sig göra att bo i Stockholm och undervisa i Uppsala:

Problemet har nog försvårats genom flyttningen till Stockholm. Det är visserligen så att rätt att vara bosatt i Stockholm i några fall beviljats akademiska lärare. Men det beviljas icke gärna. Om Du skall vara säker på utgången, vore bäst att först flytta hit till Uppsala och efter en termin begära rätt att bo i Stockholm . . . Annars står jag fast vid vad jag sagt: vi behöva en docent här särskilt i folkdiktning.

Norlind synes därmed ha givit upp tankarna på att bli lärare i folkkunskap i Uppsala. Han fick i stället från och med 1919 extratjänster som lärare i svenska och tyska vid Stockholms borgarskola. Detta betydde likväl inte att han helt släppte intresset för ämnet. Han medverkade sålunda i folkbildningskurser i Stockholm liksom i de kurser för folkskollärare som folkskolinspektör Theodor Hellman startat i Härnösand redan 1914 (Hellman 1946 s. 128 f.).

Sedan Tobias Norlind lämnat sin hemprovins och bosatt sig i Stockholm skrev hans vän Preben Nodermann i oktober 1919: »Ingen är gladare än jag att du kommit på rätt hylla och uppskattas efter förtjänst.» Till Lund reste Norlind i fortsättningen ogärna, kanske därför att han kände sig överflödig där. För hustrun Anna, som haft en inflytelserik roll under åren i Tomelilla och Ö. Grevie där hon även undervisade i vävning, blev flyttningen till Stockholm en svår påfrestning. De lyckliga åren i familjelivet – flitigt dokumenterade av Norlind med kamerans hjälp – tog slut. Medan han i Lund åtminstone haft en uppskattande vän i Preben Nodermann blev han mycket isolerad i Stockholm.

Tobias Norlind som folkminnessamlare

Även om Tobias Norlind säger sig ha bedrivit systematiska forskningar i »folkkunskap» alltsedan sina studieår i Tyskland var hans intresse till en början begränsat till de skriftliga källorna i arkiv och bibliotek. Hur han fick upp ögonen för den levande folktraditionen är inte fullt klart. Men det finns ett intressant spår.

År 1907 hade C. W. von Sydow sänt ut ett upprop till folkhögskolorna runt om i landet där han manade sina kolleger att intressera eleverna för att uppteckna folkminnen. Själv hade von Sydow prövat denna metod vid folkhögskolan i Ronneby och 1911 publicerade han även några av sina elevers uppteckningar i festskriften till H. F. Feilberg (von Sydow 1911). Det är högst sannolikt att även Tobias Norlind uppmärksammat von Sydows appell. I hans Folkloristica-samling i Musikmuseet i Stockholm ingår nämligen ett manuskript med titeln *Folksägner och folktro från sydöstra Skåne samlade af Tobias Norlind*. I förordet heter det:

De här meddelade folktro- och folksägenuppteckningarna äro alla från socknarna omkring Tomelilla folkhögskola. Under den tid skolan hittills existerat har hvarje elev fått meddela, hvad han själv vetat eller genom äldre personer kunnat få reda på om hemsocknens folkminnen. Skolan har på så sätt fått inemot 300–400 sockenbeskrifningar, af hvilka flera innehålla folkminnesstoff af värde. Ur detta material har här utvalts femtio folktro- och folksägenuppteckningar.

Uppteckningarna var gjorda under åren 1907–13 och i den s. k. folkminnesutredningen 1924 exemplifieras folkhögskolornas roll i detta sammanhang bl. a. från Tomelilla, där eleverna författat hembygdsskildringar med inslag av spridda sägner m. m. (SOU 1924:26 s. 134).

Någon närmare personlig kontakt tycks Norlind och von Sydow ännu knappast ha haft trots att de båda var folkhögskollärare, men den förmedlades nu av Evert Wrangel. I ett brev till Norlind den 1 december 1907 skriver han:

Sydow har gjort upp en plan att å härvarande bibliotek upplägga en folkminnessamling i stil med den Olrik inrättat i Köpenhamn. Det gäller både böcker och handskrifter och anteckningar om källor etc. Samlingen skulle stå till tjänst för in- och utländska forskare. Nils Andersson har lofvat medverka. Har Du icke lust att vara dem behjälplig vid den behjärtansvärda sakens realiserande?

Norlind svarar omgående: »Det skall bli roligt att träffa dig, så att vi kunna språkas vidare om Sydows arbete.»

Uppslaget till folkminnessamlingen hade von Sydow alltså i sin tur fått i Köpenhamn. Den 3 oktober 1908 skriver han till Axel Olrik: »Jag gör precis som du säger. Tack! Grunden till en folkminnessamling är nu lagd.»

Eftersom von Sydows planer på ett folkminnesarkiv likväl inte tycktes bli förverkligade började Norlind själv fundera på att grunda ett sådant arkiv. Han hade redan våren 1908 stått i förbindelse med Olrik, som bett honom recensera ett arbete av den danske folkmusikforskaren Hjalmar Thuren. Genom sin gode vän Preben Nodermann i Lund, som var av dansk börd, hade Norlind även fått kontakt med folkminnesupptecknaren Evald Tang Kristensen och tagit del av dennes samlingar. I ett brev till honom den 25 januari 1910 skriver Norlind: »De redan sända arbetena bereda mig daglig nöje och glädje, och mången dunkel punkt i vår skånska folklore finner jag förklarad genom dem.»

I april 1910 reste Norlind över till Köpenhamn för att dryfta sina arkivplaner med Olrik. Överläggningarna blev av avgörande betydelse för Norlind. Den 20 april skriver han till Olrik:

Mitt hjärtligaste tack för all välvillig hjälp i Köpenhamn. Folkminnesamlingen har stadigt sysselsatt mina tankar. Jag vill nu upptaga idéen på allvar, om än det skall kosta svårigheter i början. Också är jag nu ense med Eder, att lexikografering måste föregå. Det kostade en liten strid att helt kasta bort min tanke på ett tillfälligt utgivande av en början. Det hade nog berett vägen och tagit bort en del svårigheter vid starten, men Ni har nog rätt, att starten blev så mycket sämre. Nu har jag därför uppgivit alla sådana planer för att helt koncentrera mig på den där andra: att grundlägga en samling först.

Det är ej lätt för mig, som alltid får arbeta ensam och med tusen andra järn i elden, men så är jag van vid att starta saker, som krävt pekuniära offer och har knappast ännu så helt misslyckats, att jag ej redan skulle kunna ha krafter till en ny.

Jag tänkte tills vidare ha en samling här på min skola med en fil. kand. anställd som samlingens vårdare och studenter jämte forna elever som arkivarie. Medlen till allt hoppas jag få dels på föreningsväg dels genom folkfester å skolan. På en sådan folkfest med Staffan, o. trettondagsspel med eleverna i vinter kom 400 kr in till fria företag, och om året skulle väl komma in på så sätt 500 kr. Frivilliga gåvor äro ju lätta att få här på landet, där folket är uppfostrat till givmildhet mot skolan. Jag hoppas på så sätt kunna lättare få en samling till stånd här. Naturligtvis skall den stå i fullständig samverkan med universitetet och Wrangel ställas i spetsen, endast nu då all-

männa medel ej kunna tänkas, skall den vara på landet. När staten ställer sig hjälpsamt, flyttar den till Lund.

Som sagt, alla de tankar Eder vackra folkminnessamling har väckt, bearbetas i hjärnan dagligen, och jag har de bästa skäl att vara Eder mycket tacksam för besöket. Hoppas snart kunna återkomma och lära mera.

I ett post scriptum tillägger Norlind: »En liten samling av 1 ex. av vardera Edra tryckta papper för uppteckningar av saker till folkminnesamlingen skulle mycket gagna oss, då vi gärna ville anlägga samma format m. m.»

Dagen efter, den 21 april, underrättar Norlind Wrangel om sitt besök i Köpenhamn och om sina planer:

Jag har, som Du vet, tillbragt veckan i Köpenhamn med ingående samtal med Olrik och Thuren i »folkminde»-saken. Då mina tankar om en svensk sådan samling fått en annan riktning, ville jag höra med Dig, hur Du tänker Dig allt! Själv var min mening den att nu till en början, med ledning av vad jag personligen har genomletat allt stoff i en viss riktning (folkvisgrupp) och så få den utgifven och se, om staten skulle vilja hjälpa. Emellertid har Olrik o. Thuren bestämt avrått ifrån att utge något stoff som helst, förrän fullständig registrant över tryck och handskrifter i *alla* riktningar vore färdig. Jag hade hittills bara tänkt på balladerna men nu hör jag, att risken är för stor att begränsa sig så i början, och därför får väl åtskilligt göras om av mitt arbete här. Nu står jag vid skiljevägen: skall jag inslå på lättare vägen *i början* och med egna medel starta allt, för att sedan när den behagliga tiden kommer göra allt grundligare med offentligt understöd; eller skall jag strax inslå på den svårare vägen och söka få en allvarlig och grundlig samling med ens, som får arbeta tills ett gott resultat nås, likgiltigt när detta resultat kan nås. Första vägen hade jag hittills tänkt gå men nu, sedan jag fått Kphn samling att se, synes mig endast den andra vägen möjlig.

För att få medel till att avlöna en amanuens tänkte Norlind – efter dansk förebild – starta en förening, som kunde få ekonomiska tillskott genom medlemsavgifter och genom folkfester på folkhögskolan. Själv hade han ett referensbibliotek på omkring 700 band med folkloristiska böcker. Norlind fortsätter i brevet till Wrangel:

Det enda måhända svåra vore den s. k. föreningen. Jag talade en gång med Sydow därom, men hörde att han önskade själv starta en sådan. Jag hade gärna velat detta, men då ännu intet är gjort, och starten enligt min mening ej kan förhållas, skulle jag gärna vilja börja måhända redan i år. Jag tror, att det hade sin betydelse, att föreningen ställdes tills vidare i nära samband med min samling, så mycket mera, som den väl ej alltid skall vara en folkhögskolesamling. Naturligtvis skulle allt ställas i så nära kontakt med universitetet som möjligt. Endast »Rummet» skulle vara å annan plats, eljest alla »enheter» med universitetet. Jag tänkte i första hand på Dig som chef för den och ville i allt se Dig som rådgivare.

Hur Wrangel reagerade på detta utspel är obekant. von Sydow hade emellertid meriterat sig ytterligare och blev docent den 24 september i »nordisk och jämförande folkminnesforskning». Vad viktigare var: efter

en kontrovers hade han lämnat sin tjänst som folkhögskollärare i Ronneby och kommit till Lund med sin familj och ett par tomma händer. Nu var han mogen att sätta sin plan på ett folkminnesarkiv i verket. Dagen efter docentutnämningen skriver han till professor Moltke Moe i Oslo för att »få träffa folkminnesforskare och få se folkminnessamlingarna». Besöket överträffade förväntningarna och den 25 oktober skriver han i sitt tackbrev:

Nu lämnar stadsnotarien Nils Andersson, docenten Norlind och jag in en ansökan om statsanslag å 4 500 kr årligen för insamling av folkminnen. Jag skulle huvudsakligen hålla mig till prosan, Norlind folkvisa och folkmusik, Nils Andersson folkmusik.

von Sydow ber om ett utlåtande

dels därför att vi ju inga inhemska auktoriteter har, dels emedan de vi ha kanske rentav skulle vilja motarbeta oss. Jag tänker därvid både på Sv. Landsmålen och Nordiska Museet, som vill ha allt till sig under det vi ju står för oss och vill bilda ett folkminnesarkiv vid Lunds universitet.

C. W. von Sydow, Tobias Norlind och Nils Andersson hade alltså kommit på den goda tanken att göra en gemensam framstöt. Men initiativet hälsades knappast med entusiasm bland professorerna i Lund. von Sydow berättar i brev till Moltke Moe:

Först den 31 oktober kunde frågan komma före i sektionen. Det blev en lång diskussion som varade 1 1/2 timme och så tillsattes en kommitté bestående av prof. Axel Kock, Wrangel, historici Classon och Stille samt Nilsson (klassisk arkeolog). Denna kommitté har haft flera långa sammanträden och erkänner sakens vikt. Den har emellertid velat ha med landsmål och bygdebeskrivning. Landsmålet har vi för närvarande fått avstyrt, då en sådan tillsats skulle kunnat te sig som konkurrens med Sv. Landsm. i Uppsala, men anslag för bygdebeskrivning begäres genom kommitténs initiativ samtidigt av en som sysslat mycket med sådant.

Skrivelsen med sektionens tillstyrkan, daterad den 18 november 1910, kom uppenbarligen för sent för att beaktas i statsverkspropositionen. När de tre sökandena därför återkom med sin begäran om statsmedel anmodades de av Humanistiska sektionen att närmare redogöra för sin plan. Någon samordnad verksamhet var det inte fråga om. Andersson behövde pengar för att avlöna upptecknare av folkmusik i Lappland. von Sydow avsåg att under tre månader bedriva uppteckningsarbete i Småland och Blekinge, medan Norlind skulle bege sig till Öland och södra Kalmar län. Att han valde detta område berodde uppenbarligen på att han lärt känna trakten under sin tid som folkhögskollärare på Högalid.

Sedan statsanslaget beviljats kunde fältforskningen börja. I ett brev till Olrik den 17 januari 1913 skriver Norlind: »Sydow reser nu i Småland på sitt riksdagsanslag. Själv reser jag i april till Öland för att uppteckna på mitt.» Vid sektionssammanträdet den 8 mars tillstyrktes Tobias Norlinds ansökan att av besparade docentmedel göra en studieresa till Tyskland,

Tobias Norlind var en god fotograf. Dessa båda foton är exempel från uppteckningsresan på Öland sommaren 1913. Musikmuseet.

Österrike och Italien under fem veckor för att studera metoderna för upptagande av folkmelodier genom fonograf eller grammofon »i och för vetenskapliga samlingar samt ordnandet och registrerandet av folkloristiska uppteckningar vid institutionerna i nyss nämnda länder». Den nya tekniken hade bl. a. använts av Thuren på Färöarna (brev från Norlind till Grüner Nielsen vid Dansk Folkemindesamling 1921) och även av von Sydow.

Vid sektionens sammanträde den 1 december 1913 förelåg en rapport från Tobias Norlind över uppteckningsarbetet på Öland. Han konstaterar här att det endast fanns folksed, folktro och folksånger att uppteckna, medan »folkdiktsmateriellet (folksaga och folkvisa) nästan alldeles saknas. Rörande folkmusiken lefva ännu de instrumentala danserna och marscherna, men sångerna ha till största delen försvunnit.» Av ett brev till Wrangel den 18 december 1913 framgår att Tobias Norlind redan hunnit bli en rätt luttrad folkminnesupptecknare:

Jag är på sista tiden tämligen erkänd såväl i in- som utlandet som musikhistoriker, men som folklorist är jag väl egentligen mera omstridd än erkänd. Jag är egentligen ledsen öfver utgången rörande riksdagsanslaget, ty kommer det att tolkas snävt, måste jag med mycket svidande hjärta, afsäga mig det längre fram. För dem, som likt Andersson och Sydow för ett stillasittande vinterarbete, måste det vara en afgjord vederkvickelse att få företaga dessa resor i bygderna. För mig står saken annorlunda. Min folkhögskoleverksamhet tvingar mig till en rörlig verksamhet, så att biblioteksarbete är en obeskriflig vederkvickelse och andlig rekreation. I sommar har mitt resultat af folkloresesor varit ytterligt svagt, och endast tanken på ett positivt bedömande har återhållit mig från att ej helt återbära hela summan. Jag reste länge på Öland och upptog en mängd öfvertro och sägner och fotograferade intressanta stugor, kvarnar, husgeråd m. m. och fick ej så litet på detta sättet – men folkvisor (d. v. s. obekanta varianter, som ej redan tryckts i sångböcker el. skillingtryck) ej en enda. Härtill kom, att ansträngningen med vagns- och cykelresor i storm och regn till sist totalt utmattade mig, så att jag nödgades på en tarflig geskifvargård söka hvila och till sist utsliten till själ och kropp resa hem för att på hösten i ännu uslare väder upptaga den afbrutna tråden. Min hustru tror ej på, att jag ännu ett år står ut med liknande.

I samband med sin avrapportering av fältarbetena för sektionen sökte Norlind tillstånd att få ändra inriktningen av sin verksamhet till en systematisk genomgång av redan insamlat stoff:

För egen del skulle undertecknad önska koncentrera sin forskning på folkdiktningen i bunden form och förarbeta det i offentliga och enskilda samlingar förefintliga materiellet för att på så sätt påskynda utgifvandet af de svenska medeltidsballaderna efter samma principer, som redan användts af Grundtvig i Danmark och Child i Amerika.

Det är förklarligt att sektionen avslog denna ansökan, som var helt oförenlig med statsanslagets avsikt. Under 1914 fick Norlind dock möjlighet att göra arkivresor såsom Letterstedt-stipendiat. Under sommaren

samma år medverkade han som lärare vid den ovannämnda kursen för folkskollärare i Härnösand. Kontakten med folkskolinspektör Hellman blev tydligen mycket inspirerande och Norlind valde i fortsättningen Norrland som sitt fältforskningsområde.

Den översikt över den folkloristiska insamlingsverksamheten i Sverige, som ingår i Folkminnesutredningen, visar att Norlind bedrev fältarbete i Ångermanland 1915–1920 och dessutom i Jämtland 1915, på Öland 1916, i Härjedalen och Medelpad 1917, i Medelpad, Dalarna och Värmland 1919 och i Jämtland och Dalarna 1920. Sammanfattande heter det:

Frånsett Öland har Norlind således huvudsakligast uppehållit sig i norra Sverige. Hans undersökningar hava omfattat huvudsakligast folkdiktning och folkmusik samt folktro och sägner. Under året 1918 gjordes även undersökningar rörande materiell kultur i nedre Ångermanälven samt i skärgården mellan Härnösand och Örnsköldsvik.

Somrarnas uppteckningsresor i Norrland erbjöd säkerligen en välkommen omväxling för Norlind men det är tveksamt om de resulterade i mera omfattande material. Folkminnesarkivet i Lund tillfördes – trots anmodan från von Sydow både 1923 och 1929 (brev till Norlind i Musikmuseet 5/5 1929) – inget uppteckningsmaterial. Eftersom materialet till övervägande del gällde Norrland låg det även utanför Folkminnesarkivets revir. I Folkloristica-samlingen i Musikmuseet ingår dock inte heller något större material utan bara smärre fältanteckningar (t. ex. kapsel 59, anteckningar sommaren 1916). Fonografrullarna har dock ej genomgått.

Tobias Norlind betraktades likväl som expert inom sitt område. När riksdagsmannen Olof Olsson entledigades som sakkunnig i den kommitté som tillkallats för att framlägga förslag till »Ett systematiskt utforskande av den svenska allmogekulturen» tillkallades Norlind i stället. De övriga var Nils Lithberg, Herman Geijer, Per Edvin Sköld och C. W. von Sydow. Utredningsuppdraget omnämns i Norlinds korrespondens, men han tycks inte ha tagit någon särskilt aktiv roll i arbetet med betänkandet som framlades den 31 mars 1923. Norlind hade då inte heller några egna intressen att bevaka inom det folkloristiska fältet utan kom i fortsättningen helhjärtat att ägna sig åt den musikhistoriska forskningen och åt att bygga upp Musikhistoriska museet i Stockholm.

Men låt oss nu se litet närmare på Norlind som folkminnes- eller folkdiktsforskare.

Arbetsättet

Tobias Norlind hade under sina utlandsår och under sina besök i olika svenska arkiv gjort sig väl förtrogen med äldre arkivmaterial – se förordet till Studier i svensk folklore. Som folkhögskollärare hade han inte på

arbeten till en början kritiserades för pedanteri på grund av det rikt flödande materialet. »Nu erkänner man dock endast denna metod såsom ledande till målet och vänder sig med likgiltighet från den äldre samlingsformen, där utgifvarens egen mening om den meddelade saken ständigt får framträda.»

I princip hävdade Norlind uppfattningen att uppteckningarna borde återges så ordagrant som möjligt. Redan i inledningen till *Folksägner och folktro från sydöstra Skåne* heter det att »elevernas eget sätt att meddela har så vidt möjligt bibehållits». Detta var även typiskt för Tang Kristensen, liksom att hålla isär olika uppgifter. »Att sammanarbeta flera meddelanden om samma sak har aldrig ingått i hans principer, så vanligt det eljest kan vara bland folkminnesupptecknare», skriver Norlind.

Att detta verkligen var en princip också för Norlind själv framgår av ett brev till Preben Nodermann 1906 i en helt annan fråga:

Jag är ju som du vet i allt historiker och därför skall du ej vänta af mig några praktiska förslag i koralfrågan. Mitt arbete vill vara alldeles objektivt och min egen mening om hvilken koralform som är bäst kommer icke in.

I *Studier i svensk folklore* talar Norlind om två riktningar inom den folkloristiska forskningen, den nationella och den internationella:

Den förra har i sägnerna, visorna och sagorna velat se det karakteristiska för landet själv och sökt grund-lynnets samt nationella karaktären ur folkets egna föreställningar. Den andra har däremot sökt det mellan folken gemensamma och i det funnit det allmänmänskliga, universella i folkens diktning. I våra dagar har måhända den internationella riktningen de ivrigaste förespråkarna, och den jämförande folkloristiken har väl heller aldrig stått så högt som just nu. Den nationella hade sina flesta anhängare för hundra år sedan.

I en recension i *Danske Studier* 1918 av Hjalmar Thurens arbete om folksången på Färöarna skriver Norlind bl. a.:

Vad som gör vår bok så värdefull är ej blott den sakliga, objektiva beskrivningen utan även de ständigt återkommande jämförelserna med de motsvarande förhållandena under flydda tider i Europas kulturländer.

Därmed karakteriserar Norlind även sitt eget sätt att arbeta med komparativa litteraturstudier. Som exempel kan hänvisas inte bara till doktorsavhandlingen utan även till *Studier i svensk folklore*, liksom till arbetet om skattsägnerna.

Teori

Att som Tobias Norlind skriva stora folkloristiska arbeten utan att samtidigt tillämpa någon teori var inte möjligt. Även den som inte är teoretiskt medveten tillämpar en teori. Men Tobias Norlind var otvivelaktigt teoretiskt medveten. Jag har redan tidigare citerat hans uttalande om dansens, musikens och diktkonstens inbördes sammanhang. Men

Helhetssynen på folkkulturen återspeglas tydligt i J. A. Lundells exlibris. I nedre bildfältet eller »basen» finns symboler för landsbygds-kulturen: en soppterrin (som hänsyftar på Lundells intresse för matkulturen), en plog (jordbruket) och en hyvel (hantverket). I »överbyggnaden» syns en stadsvy i vilken Aladdins lampa inkomponerats jämte en samling kupolkrönte byggnader som symbol för hans ryska språkintrasse.

Norlind gick längre än så. I sina slutord till Svenska allmogens lif (1912) skriver han:

Skall allmogeforskningen bli till full välsignelse, måste den bedrivas *allsidigt*, den materiella och andliga kulturen måste ses i deras inbördes sammanhang. Allmogeforskningen måste likaledes ständigt med uppmärksamhet följa de bildade klassernas kultur, samt noga taga hänsyn till den utveckling, som där försiggått. Endast helhetssyn kan här, som i allt annat, leda till målet (a. a. s. 695).

En sådan helhetssyn hade redan professor J. A. Lundell i Uppsala hävdad i sin ämnesöversikt i festskriften till Feilberg 1911 där han använder ämnesbeteckningen »folkkunskap» (en översättning av det tyska *Volkskunde*), vilken lanserats vid det första mötet »för svensk folkkunskap», som hölls på Nordiska museet 1908 (Erixon 1966 s. 73). När Norlind 1918 hoppades på en docentur i Uppsala använde han även denna benämning i sitt brev till Lundell och tillägger: »Jag ser ämnet ej som Sydow endast ur den inskränkta synpunkt utan som Farbror framlagt det i Feilbergfestskr. och jag själf i Sv. Allmogens lif.» Norlind tar därmed ställning i den animerade debatten rörande inriktningen av den föreslagna professuren i Lund 1918. Nils Lithberg, som gentemot von Sydow hävdade samma helhetssyn, åberopar i sin tur Norlinds uttalande i Svenska allmogens lif (Bringéus 1988 s. 126).

Om än i förbigående uppmärksammade Norlind under sin fältforskning också den materiella kulturen. I hans Folkloristica-samling ingår även ett omfattande bildmaterial, som främst hämtats från Nordiska museets publikationer. I Svenska allmogens lif beskrivs också den materiella

kulturen, kanske närmast efter förebild från Feilberg och Kristoffer Visted. Medan Visted umgicks med byggnaderna och föremålen på nära håll som museiman förblev Norlind dock skrivbordsforskare.

Lika viktig som den sakliga helhetssynen är den helhetssyn på det sociala planet som Norlind gör sig till talesman för. De sociala förhållandena utgjorde enligt honom en kraft som betyder mer för förståelsen av utvecklings- än av ursprungsfrågan (a. a. s. 55). Själv kunde han skriva om modekulturen likaväl som folkkulturen ifråga om dans, sång och musik. Genom sin periodisering av utvecklingen – se nedan beträffande balladerna – kan man säga att han i väl så hög grad tillämpar ett kulturhistoriskt som ett folkloristiskt eller etnografiskt betraktelsesätt. Därtill kommer att han i allt var empirist.

Den huvudfråga som intresserade forskarna under 1800-talets slut och 1900-talets början var dock ursprungsfrågan. I *Studier i svensk folklore* skriver Norlind:

För den folkloristiska vetenskapen kan frågan om konstens ursprung ej anses oviktig. Den hjälper oss att förklara flera former av primitiv diktning, dans och musik, vilka äro gemensamma för stora grupper av folk, på samma gång som den belyser konstgrenarnas inbördes förhållande till varandra.

Även om evolutionsprincipen är den första av de fem huvudprinciper Norlind diskuterar är hans slutsats att »den hjälper oss att förklara endast en del av det hela, ej allt» (a. a. s. 10). Att han kommer till denna uppfattning är kanske rätt naturligt då han i Berlin lyssnat till professor C. Stumpf, en av utvecklingslärans skarpaste kritiker.

Den andra principen som Norlind diskuterar är den rytmiska. Inte heller den kan förklara allt. Den tredje, imitationsprincipen, är viktig då det gäller ett allsidigt bedömande av den primitiva dansen, poesin och musiken. Till slut kommer Norlind till språkprincipen och musikprincipen som stod emot varandra i den samtida debatten. Norlind hävdar här naturligt nog att särskilt musikprincipen kan »hjälpa oss att förstå det även i Europas primitiva diktning i så eminent grad framträdande musikaliska draget» (s. 56).

Folkmusik

Från studieuppehållet i München stammar den sammanfattning över den svenska polskans historia som Norlind publicerade i *Studier i svensk folklore*. Folkmusiken hade emellertid som vi sett funnit sin hängivne svenske utforskare i Nils Andersson. Även om Norlind främst intresserat sig för det äldre notmaterialet sköt han därför folkmusikstudiet åt sidan. Till Wrangel skriver han i samband med uppbrottet från Lund 1919: »Skulle jag ha fortsatt, skulle det ha blivit musiken som fått

lejonparten, och där är jag onödig i triumviratet, då ju And[ersson] sköter den saken bäst själv.»

Sedan Nils Andersson avlidit 1921 blev fältet fritt, men Norlind, som aldrig sysslat med uppteckning av levande folkmusik, kom inte att fullfölja dennes samlarinsats. Han fortsatte däremot att samla noter och hans material rörande polskorna fick en betydande omfattning. Det förtjänar nämnas att den kände folkhögskolläraren Nils Dencker i sin tur inspirerades till sitt insamlingsarbete genom Norlind. I ett brev till denne den 22 december 1927 skriver han att han på lediga stunder »sysslat med folkmusik, som jag en gång började intressera mig för vid läsningen av 'Studier i svensk folklore' ». Ett par år senare medverkar Tobias Norlind i festskriften till Otto Andersson, där han skriver om sitt gamla älsklings-tema polskedanserna. Uppsatsen har dock föga substans men bekräftar att det inte i främsta rummet var upptecknandet av melodier han vurmade för utan uppspårandet och samlandet av det äldre notmaterialet.

Folkvisa

Som vi sett var det prisfrågan i Berlin vilken redan år 1900 länkade in Norlinds intresse på folkvisorna. Studien *Melodier till svenska folkvisor och folkdanser*, upptecknade före år 1800 (*Svenska landsmål* 1906 s. 67–79), vittnar indirekt om att det är via folkmusiken som Norlinds intresse väcktes för vistexterna. I ett brev till Wrangel den 1 juni 1909 heter det: »Mina folkvisstudier inom 1500- och 1600-talen ha nu i sex års tid varit så godt som uteslutande litterära, och jag vågar tvifla på, att någon nuvarande svensk forskare har mera allvarligt studerat dessa saker.» Norlind hade vid denna tid just blivit docent och i det citerade brevet till Wrangel föreslår han även folkvisorna som föreläsningssämne:

... jag tror och hoppas, att musikhistorien och folkvisan skall kunna gå framåt vid Lunds universitet i den ordning, som jag tänker drifva arbetet, nämligen att nu till höstterminen begynna en föreläsningsserie öfver folkvisans historia i allmänhet i Europa jämte ett seminarium med ämnen ur »sångleken och barnvisan i Sverige».

Den 21 april 1910 rapporterar Norlind till Wrangel att han hade början till en folkvisesamling med rätt vidlyftiga register. Helst ville han behålla den själv och bygga ut den.

Uppenbarligen var det Svend Grundtvigs stora verk som var hans förebild. I ett brev till Wrangel den 17 juli 1911 skriver han: »För öfrigt har jag fast beslutat att söka statsbidrag för utgivandet av en del folkvisor (att börja med 8–10 naturmytiska) att bli en begynnelse på ett svenskt folkviseverk.» Vilka visor Norlind avsett att medtaga kan man sluta sig till av *Studier i svensk folklore* från samma år. I avsnittet *Den naturmytiska folkvisan i Sverige* behandlar han på 77 sidor åtta »egentliga» och två

»oegentliga» folkvisor. Detta avsnitt hade enligt förordet tillkommit ur de föreläsningar och seminarieövningar som han hållit i Lund sedan höstterminen 1909.

Med naturmytiska visor avsåg Norlind sådana som till handlande personer har älvor eller vattenväsen, näcken eller havsfrun. Hans balladanalys är baserad på tryckta källor från i främsta rummet Sverige och Danmark men även från övriga nordiska länder och kontinenten. De olika balladerna behandlas en efter en med litterabeteckningar för de olika källorna. Huvudproblemet är visornas uppkomstort och uppkomsttid. Norlind sammanfattar i ett schema och drar följande slutsats:

Taga vi denna utvecklingsserie till utgångspunkt, skulle en av den äldre balladens huvudstammar, den naturmytiska visan, bli en *nordisk* produkt, strålände ut från centralhärden Danmark mot öster, norr, söder och väster.

När den naturmytiska balladen uppstått, är naturligtvis svårt att säga. Att döma av hela stammens likformighet i tekniskt hänseende, måste tidpunkten för de enskilda visornas uppkomst sättas mycket långt tillbaka. Använda vi Steenstrups alla kriterier på den gamla balladen visa sig (med undantag av Agneta-visan) alla bestå provet att i formellt hänseende anses som äkta. Jag skulle därför närmare vilja precisera tidpunkten för visornas ålder därhän, att 1200-talet sett dem alla uppstå. 1300-talet skulle då bli tidpunkten för deras vandring västerut och söderut. Med 1400-talet begynna visorna närmare kombineras med andra utomstående och med 1500-talet begynna de långsamt överges av de högre klasserna och nå folkets bredare lager för att till sist under 1800-talet även försvinna ur deras visrepertoar (a. a. s. 230f.).

Norlind har inte reflekterat över begreppet traditionsspridning utan räknar med att balladerna »vandrar». Karakteristiskt är även det ålderdomliga ursprung de tillskrivs, men den följande utvecklingsgången blir mer eller mindre en frihandsteckning.

När Norlind menade att folket lärt sig efterbilda de kringvandrande djäknarnas sånger och att majvisorna uppkommit på detta sätt fick han en svidande kritik av von Sydow:

Då seden att bära maj i by är en urgammal allmogesed, måste det emellertid förefalla en kritisk betraktare orimligt att folket skall ha lärt sig sjunga majvisor först av tiggande djäknar. Att sinnena så småningom förvärldsligats – sedan vilken tid och genom vilka inflytelser? – torde dessutom vara svårt att leda i bevis. En granskning av visorna själva visar också att NORLIND ställt saken alldeles på huvudet och att rätta förhållandet är rent motsatt (von Sydow 1917 s. 13).

C. W. von Sydow var emellertid vid denna tid ännu starkt influerad av Mannhardt-Frazers fruktbarhetsteorier enligt vilka grenen som maj-sångarna stack i taksägget uppfattades som ett medel att befrämja årets fruktbarhet. Följdriktigt betraktades även seden att bära maj i by av honom som »gehobenes Primitivgut» i stället för »gesunkenes Kulturgut». von Sydow, liksom hans lärjungar, skulle senare starkt vända sig mot fruktbarhetsteorierna, dock utan att ge Norlind den återupprättelse

han förtjänat på denna punkt. Även om han tecknat utvecklingsförloppet väl schematiskt torde det numera knappast råda någon tvekan om att det var von Sydow och inte Norlind som »ställt saken alldeles på huvudet».

Korrespondensen med Wrangel visar tydligt att Norlind helst hade velat använda sina reseanslag och stipendier för att uppsöka olika arkiv. Fältarbetena på Öland sommaren 1913 gav som vi sett inte en enda muntligt traderad folkvisa, vilket han fann nedslående. Det var därför han föreslog Lundasektionen hösten 1913 att han skulle få ekonomiska möjligheter att »påskynda utgifvandet af de svenska medeltidsballaderna efter samma principer, som redan användts af Grundtvig i Danmark och Child i Amerika» (jfr ovan).

I en rapport till Wrangel om sitt arbete den 2 december 1918 skriver Norlind: »Även ha folkvisorna spökat i min hjärna länge.» I brevet till Lundell den 30 september 1918 heter det rentav: »Därjämte har jag nästan alla förarbetena färdiga nu till en upplaga af Sveriges Folkvisor liknande den stora danska.» Norlind hade alltså inte tappat intresset för folkvisorna, men de storstilade planerna på en svensk folkviseutgåva blev likväl aldrig förverkligade. Ännu 1929 skriver han till Preben Nodermann: »Ibland kastar jag mig över stoffet igen och arbetar då månadtals på mina folkvisor och drömmer om att kunna få utgiva dem med den textkritik, som jag begynte på i Stud[ier] i svensk folklöre.»

Varför fullföljde inte Tobias Norlind denna forskning? Det nyssnämnda brevet till Nodermann visar att hans kontakter med den finländske folkmusikforskaren Otto Andersson givit honom mera kritik än uppmuntran. Norlind var nu inte heller ensam om sitt intresse för folkvisorna i vårt eget land. Litteraturhistorikern Sverker Ek i Göteborg utgav alltifrån 1920 en rad arbeten härom. I Nordisk folkeviseforskning siden 1800 nämner Erik Dal ofta och med aktning Norlinds namn, men det är alldeles uppenbart att den svenska folkeviseforskningen inte varit klart medveten vare sig om Norlinds ambitioner eller om hans samlingar inom detta område.

Folkdans

Många av de äldre folkvisorna framfördes i dansform och därmed nalkas vi ett annat intresseområde inom Tobias Norlinds forskning. I Danske studier 1908 recenserar han Hjalmar Thurens arbete *Folksangen paa Færøerne* (FFC 2), vilket på ett utmärkt sätt exemplifierar sambandet mellan folkvisa och folkdans. »Thuren er vel den, der stærkest har hævdet indslag af den halvtoneløse pentatone skala i nordisk folkemusik – påvirket her som på andre punkter af den svenske forsker Tobias Norlind», skriver Erik Dal (1956 s. 95).

Folkvisedansen i Sverige var sedan länge utdöd, men andra ålderdom-

Damerna på Ö. Grevie folkhögskola klär bågarna till bågdansens. Musikmuseet.

liga dansformer fortlevde ganska länge i skoltraditionen. Hit hör svärdsdansen och bågdanen som uppmärksammades redan av Olaus Magnus.

Norlind kom in på svärdsdansen och bågdanen redan i sin doktorsavhandling om latinska skolsånger. Han analyserade därvid särskilt tre svenska uppteckningar från 1600-talet och återkommer till dessa i en separat uppsats Svärdsdans och bågdan i festskriften till H. F. Feilberg i Svenska landsmål 1911. Norlind drar här jämförelserna vitt ut över Europa och söker med ledning av det skandinaviska materialet teckna svärdsdansens utvecklingshistoria. Denna studie hör onekligen till Norlinds bästa arbeten och den åberopas bl. a. av John Granlund i Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid (XVII:598).

Medan svärds- och bågdanen främst hörde till latinskolorna kvarlevde ringlekarna längst som barnlekar. Genom sitt breda komparativa studium uppmärksammade Norlind även dessa. Som vi sett höll han under hösten 1909 en serie seminarieövningar om »sångeleken och barnvisan i Sverige». Det förvånar därför inte att han även beaktade ringlekarna i sitt arbete Svenska allmogens lif (1912:679f.).

Norlind tecknar ringlekens utveckling till »kulturdans», varvid instrumentalmusiken spelar en stor roll. Han kunde härvid falla tillbaka på sin omfattande kännedom om musikinstrumenten, som han senare skulle behandla såväl i en rad skrifter som genom sin verksamhet vid Musikhistoriska museet, nuvarande Musikmuseet, i Stockholm.

Tobias Norlind och hans hustru Anna vårdade sig om den folkliga dräktkulturen. Här är flickorna i en folkhögskolekurs i färd med att inöva en dans utanför Ö. Grevie folkhögskola. Musikmuseet.

Sångdramatiska spel

Det finns ytterligare ett område där Norlinds intresse för musikhistoria och folklore konvergerade, nämligen i sångdramatiska spel av olika slag. Hans intresse emanerade direkt ur studierna kring den latinska skolsången, där en lärd tradition hade sammansmält med en folklig. Skolgossarna vid latinskolorna bidrog till sitt uppehälle genom att under jul- och påskferierna vandra omkring i socknarna och sjunga sånger med text på latin, tyska och svenska. Även om Norlind i doktorsavhandlingen främst behandlar själva sångskatten (*Piae cantiones*), så kommer han även in på sockengångsseden. Dessa dramatiska sångspel fortlevde i allmogemiljö in i vårt eget århundrade och har senare revitaliserats bl.a. genom folkhögskolornas och folkskolornas förmedling. I *Studier i svensk folklore* (s. 285–326) ägnar Norlind trettondagsspelen stor uppmärksamhet, något som knappast korrekt redovisats i Hilding Celanders stora monografi (Celander 1950:49, 384).

Tobias Norlind återupplivade själv de gamla julspelen under sin tid vid Tomelilla och Ö. Grevie folkhögskolor. I förordet till *Studier i svensk folklore* skriver han att »särskilt trettondagsspelen ha prövats till sin estetiska verkan, i det att de vid skolfesterna utförts av mina elever så

Stjärngossar med uppvaktning utanför Tomelilla folkhögskola. Musikmuseet.

historiskt troget som möjligt. Folktraditionerna ha på så sätt blivit mera levande för mig, än blott läsandet av beskrivningar kunnat bli.» I ett brev till Wrangel den 27 januari 1908 heter det: »Inövningen av julupptågen har gjort ett gott resultat och jag hoppas få framföra allt med en del intressanta pointer (såväl trettondagsspelet som bockleken, julgransbiten och slutligen jullekar).» Ett bestämt program tycks ha utgestaltat sig såväl för vårfesterna då bågdanser utfördes, som vid julfesterna. I folkhögskolans tryckta årsredogörelse berättar en elev om julfesten i Tomelilla 1910:

Allt såg festligt ut, granar både utan och innan; gymnastiksalen klädd i grönt med band i de svenska färgerna; i matsalen trearmade ljusstakar . . . julgranen i sin äldsta form, kallad »den brinnande busken», inbäres av fyra flickor, vilka därmed inviga festen och signa deltagarna; så följer julbocksleken efter blekingsk tradition och ett gammalt Nicolausspel efter svensk-estnisk förebild. Höjdpunkten utgör ett gammalskänskt fullständigt trettondagsspel med Josef, Maria, soldaterna, de tre vise männen och stjärnbäranen, Herodes och hans betjänt. Sexton par pojkar och flickor utföra därefter jullekar: Nu är det jul igen, Simon Sälle, Väva vadmal m.fl. Sen följde julamat och julagröt med mandel och grötrim. Till sist julklappspåsar med nötter och andra gotter. Nötgissningsverser hagla. Alla pauser utfyllas med allmänna jullekar, och glädjen står högt i tak. Vid 11-tiden går var och en till sitt för att dagen därpå i sina hem deltaga i förberedelserna till julafton.

Så förlöpte julfesterna år efter år under Norlinds tid som folkhögskole- rektor. I ett brev till Evert Wrangel den 18 december 1913 beklagar Norlind att han inte kunde delta i Lukasgillets julfest därför att han var i full färd med att förbereda sin »stora julfest om lördag med julbocks- spel, Staffansspel m. m.» Också på andra folkhögskolor återupplivades seden med stjärnsjungningen (jfr Celander 1950:481), men Norlinds ini- tiativ torde tillhöra de tidigaste.

Gåtor

I förordet till Studier i svensk folklore 1911 omnämner Norlind att han önskat medtaga två studier »om svenska gåtor, talsägner och ramsor men då boken, om dessa medtagits, skulle ha svällt ut minst till det dubbla, måste jag vänta med dem till annat tillfälle, vilket, som jag hoppas, ej för länge skall låta vänta på sig». Ett brev från Tomelilla den 16 juli samma år till professor J. A. Lundell i Uppsala vittnar om att Norlind trodde sig se en möjlighet till publicering i Svenska landsmål:

Det gläder mig utomordentligt att få utgivet en del av mitt material i Landsmålstidskriften. Av det så gott som färdiga skulle jag vilja föreslå studien över »Svenska gåtor» såsom den i min mening allra värdefullaste, då jag där har samlat mitt bästa på folklore-området. Jag har där svenska gåtor från 1640-talet förutom en mängd handskrifter av mycket värde. Jag tror det skulle gå på c. 200–250 sidor i Landsmålstryck. Kanske är det för långt, men jag tror, att det skulle bli av mycket värde. Professor Bolte sätter mycket värde därpå.

I den systematiska översikten och exemplifikationen i Svenska allmo- gens lif (1912:663–666) har Norlind i någon mån nyttiggjort sin samling och sin kunskap om gåtorna. Sedessamlingen i Musikmuseet (kapslarna 274–279) visar med vilken enorm flit Norlind excerperat gåtor ur tryckta källor.

Folksägner och folktro

Tobias Norlinds intresse för folksägner och folktro går tillbaka till Tome- lillatiden 1907–13. Den samling Folktro och folksägner från sydöstra Skåne som han egenhändigt renskrivit efter sina folkhögskoleelevers uppgifter tycks aldrig ha blivit publicerad, men manuskriptet visar att Norlind planerat en utgåva.

I Studier i svensk folklore finns också ett avsnitt om sägner som följer sig under rubriken Dans och musik i svensk folktro. Dans och musik var för Tobias Norlind överordnade kategorier. Han tar i detta avsnitt upp Ljungby horn-sägner, älv- och näcksägner. Det kan synas vara ett tillfälligt urval men det finns en grundläggande tanke bakom. Norlind

finner en skillnad mellan en hög-grupp och en vatten-grupp bland sägnerna och de fördelade sig olika geografiskt. I Danmark dominerade höggruppen liksom i de gamla danska landskapen och i de närliggande områdena av vårt land. Hög-sägnerna som har sin utbredning i norra Sverige har en skiljaktig karaktär och står närmare de norska berg-sägnerna. Norlind behandlar främst vatten-sägnerna.

Norlinds kapitel om folksägner i Svenska allmogens lif (1912:632–645) är i själva verket den tidigaste översikt över det svenska sägenmaterialet som vi äger. Han bygger som vanligt på äldre tryckta källor som han omsorgsfullt excerperat och indelar sägnerna i följande grupper: natur-sägner (som förklarar naturfenomen), namnsägner (som förklarar uppkomsten av ortnamn), historiska sägner (som knyter sig till kungar, adelsmän, präster, handelsmän, bönder och tjänstefolk) samt sägner om övernaturliga väsen (t. ex. maran, varulven, tomtar, vättar, bjäran, draken, älvorna, trollen, skogsfrun, bäckamannen, näcken).

I själva verket är det likväl Thieles Danmarks Folkesagn, första gången utgiven 1843–60, som stått modell för Norlinds sägenindelning. Thiele har disponerat sitt verk i fyra delar: Historiske sagn, Stedsagn, Sagn om naturgenstande samt Sagn om det overnaturlige.

Norlinds helhetssyn på sägnerna är evolutionistisk. Om omvandlingen av folketro genom kristnandet skriver han:

Kristendomens grundtanke, kärleken till medmänniskorna, har besegrat allt, och den alltid lika svåra frågan, att förena gammal tro och ny tro med hvarandra, har fått sin lösning på ett lika enkelt som storslaget sätt: dömen icke – utan varer barmhärtige.

Medan en sådan tolkning i högsta grad får sägas vara populärvetenskaplig finner man bland Tobias Norlinds arbeten en specialstudie av skattsägner med direkt vetenskapliga anspråk. Den är publicerad i Lunds universitets årsskrift 1918. Norlind utgår här ifrån en rad svenska sägentexter, återgivna in extenso, för att sedan påvisa paralleller i grannländerna och på den europeiska kontinenten. Han tillämpar alltså den komparativa metoden. Men hans systematisering av skattsägnerna vittnar samtidigt om bundenheten vid excerpterna där samhörigheten mellan olika sägengrupper konstitueras av yttre likheter, t. ex. förekomst av stenar, växter, djur, som tillmäts en magisk funktion som medel att finna gömda skatter.

Liksom i sägenavsnittet i Svenska allmogens lif tolkar Norlind en sägentyp som sägnen om Holger Danske (den sovande riddaren i högen, som väntar på den dag då människorna behöver hans hjälp vid fiendens infall) närmast ur ett slags religionshistoriskt perspektiv. Sägnerna binder samman forntiden med framtiden, döden med uppståndelsen. Norlind vill alltså infoga sägnerna i ett slags folkligt tankesystem, en folketro eller rentav en mytologi och han uttalar i förordet till Studier i svensk

folklore förhoppningen att den rent historisk-vetenskapliga forskningen skall nå resultat »som kan återinsätta mytologien i det högsäte, den av gammalt intagit såsom den främsta av de folkloristiska vetenskaperna».

När Norlind binder samman folkdikt med vad han menar varit folktro, tänker han sig en utveckling från det primitiva till det mera kultiverade. Mannhardts namn nämns ofta och det kan knappast betvivlas att Norlind också själv bejakade de gängse uppfattningarna om fruktbarhetskulten. När den stora striden härom utbröt hade han dock för länge sedan själv lämnat Lund och avslutat sitt folkloristiska författarskap. Han slapp därmed även den hårda kritik som Mannhardt-epigonerna blev utsatta för av C. W. von Sydow och hans lärjungar (Bringéus 1991).

Tobias Norlind lär ha haft ett utomordentligt gott minne. Detta var sannolikt också förutsättningen för hans omfattande och mångsidiga forskargärning. I anledning av Studier i svensk folklore, som omfattade inte mindre än 458 sidor text, skrev intendenten Nils Edvard Hammarstedt i *Fataburen* 1912, att boken är »i sin helhet så mångsidig, att inom vårt land näppeligen någon mer än författaren själv torde kunna skriva en recension öfver arbetet i hela dess utsträckning». Detsamma kan med fog sägas om hans andra opus magnum, Svenska allmogens lif, som blev vårt första översiktsverk över svensk folkkultur och som även utkom i en andra upplaga. Arbeten av denna art blir å andra sidan ofta hårt åtgångna av specialforskare och står sig sällan för eftervärlden. Detta fick även Norlind erfara.

För Tobias Norlind hör folkloristiken till ett tidigt och begränsat skede i hans liv. Trots vad han själv förutspådde i sitt brev till Evert Wrangel 1909 blev det musikhistorien och inte folkloristiken som blev hans huvudämne. Men detta hindrar inte att hans namn har sin plats i den folkloristiska forskningens historia i vårt land. Samtidskällorna visar att tanken att grunda en folkminnessamling vid universitetet i Lund inte enbart var von Sydows. När denne bosatte sig i Lund hade han däremot helt andra förutsättningar att leda verksamheten än Norlind. Det fanns helt enkelt inte längre utrymme för Norlind i Lund sedan von Sydow börjat regelbunden undervisning i folkminnesforskning. Tobias Norlind var inte heller någon fighter. Han var väl medveten om sina brister som folklorist och han var – i motsats till von Sydow – rädd för att gå i polemik. Till folkmusikforskaren Grüner Nielsen i Köpenhamn skriver han 1930: »Det är ej roligt att polemisera och därför blir mycket oskrivet . . . För egen del studerar jag helst för mig själv, ej för andra, ehuru detta föga länder forskningen till någon direkt vinst.»

I ett avseende var de båda f. d. folkhögskollärarna emellertid varandra lika, nämligen i sin entusiasm att förmedla kunskaper om svensk folkkultur till folkhögskoleelever, folkskollärare och en bred allmänhet i föreläs-

nings- och bokform. Genom sin Folkloristica-samling, frukten av en enorm arbetsflit, har Tobias Norlind också mycket att bjuda den framtida folkloristiska forskningen.

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

- Kungliga Biblioteket*: Brev från Tobias Norlind till Adolf Lindgren.
Musikmuseet, Stockholm: Brev till Tobias Norlind från Nils Dencker, Kaarle Krohn, J. A. Lundell, Preben Nodermann, Carl Wilhelm von Sydow, Evert Wrangel. Tobias Norlinds Folkloristica-samling. – Fotografier, tagna av Tobias Norlind.
Lunds universitetsbibliotek: Brev från Tobias Norlind till Preben Nodermann, Carl Wilhelm von Sydow, Evert Wrangel. – Kopia av brev från Carl Wilhelm von Sydow till Moltke Moe.
Uppsala universitetsbibliotek: Brev från Tobias Norlind till A. Andersson (Svenska litteratursällskapet i Finland) och till Adolf Noreen.
Dialekt- och folkminnesarkivet, Uppsala: Brev från Tobias Norlind till J. A. Lundell.
Dansk Folkemindesamling, Köpenhamn: Brev från Tobias Norlind till Grüner Nielsen, Axel Olrik, Evald Tang Kristensen. – Brev från Carl Wilhelm von Sydow till Axel Olrik.
Intervju med fil. mag. Birgit Norlind-Björkman, Stockholm.

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

- Bengtsson, Nils Otto, 1988: Preben Nodermann – legend i Lund. Lund.
 Bringéus, Nils Arvid (red.), 1988: Folkklivsarkivet i Lund 1913–1988. Lund.
 — 1991: Den svensk-tyska debatten om Wilhelm Mannhardts fruktbarhetsteorier. Rig.
 Celandier, Hilding, 1950: Stjärngossarna, deras visor och julspel. Sthlm.
 Dal, Erik, 1956: Nordisk folkeviseforskning siden 1800. København.
 Erixon, Sigurd, 1966: Benämningen på Sven Lampas docentur och den svenska folkklivsforskningen. Kulturspeglingar. Studier tillägnade Sam Owen Jansson den 19 mars 1966. Sthlm.
 Folkminnesutredningen. SOU 1924:26. Sthlm.
 Granlund, John, 1972: Svärdsdans. Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid XVII.
 Hammarstedt, Nils Edvard, 1912: Rec. av T. Norlind, Studier i svensk folklore. Fataburen.
 Hellman, Theodor, 1946: Hembygdsrörelsen i Ångermanland och Medelpad. Svensk bygd och folkkultur i samling, forskning och vård (red. av S. Erixon & Å. Campbell). Första delen. Sthlm.
 Lundell, J. A., 1911: Skandinavisk folkkunskap. Svenska landsmål.
 Lunds universitets årsberättelse 1909/10, 1910/11, 1911/12. Lund.
 Norlind, Tobias, 1906: Melodier till svenska folkvisor och folkdanser, upptecknade före år 1800. Svenska landsmål.
 — 1909: Latinska skolsånger i Sverige och Finland. Lunds universitets årsskrift. N. F. avd. 1. Bd 5. Nr 2. Lund.

- 1911: Studier i svensk folklore. Lunds universitets årsskrift. N. F. avd. 1. Bd 7. Lund.
 - 1911: Svärdsdans och bågans. Svenska landsmål.
 - 1912: Svenska allmogens lif i folksed, folketro och folkdiktning. Sthlm.
 - 1917: Evald Tang Kristensen. Till 75-årsdagen 24 januari 1918. Folkminnen och folktankar. Lund.
 - 1918: Skattsägner. En studie i jämförande folkminnesforskning. Lunds universitets årsskrift. N. F. avd. 1. Bd 14. Nr 17. Lund.
 - 1919: Gamla bröllops seder hos svenska allmogen. Lund.
 - Några riktlinjer för polskaforskningen. Studier och uppsatser tillägnade Otto Andersson 27/4 1929. Budkavlen VIII. Åbo.
- von Sydow, Carl Wilhelm, 1911: Om maran ock varulven. Sägner från Bleking ock Småland. Svenska landsmål.
- 1917: God afton om I hemma är! En studie över de nordiska majvisorna. Malmö.
- Thiele, J. M., 1843–1860: Danmarks Folkesagn. København.
- Visted, Kristoffer, 1908: Vor gamle Bondekultur. Kristiania.
- Årsredogörelse från Tomelilla folkhögskola 1910.

Summary

Nils-Arvid Bringéus, Tobias Norlind as a folklorist

Tobias Norlind (1879–1947) made his name primarily as a music historian, while his significant contribution as a folklorist in his younger days has fallen almost into oblivion.

After studying music in Germany, Norlind worked as a lecturer and principal at a number of Swedish folk high schools. In 1909, in Lund, he defended a doctoral thesis on Latin school songs in Sweden, and subsequently was a reader in folk literature at Lund University for a number of years, a position he combined with his folk high school teaching.

Norlind attempted to set up a folklore archive along the lines of a Danish model, and from 1913 on he received state funding to enable material to be collected. However, Carl Wilhelm von Sydow was to become the leading figure in folklore research in Lund, and in 1918 Norlind moved to Stockholm. There he taught at the Conservatory and became director of the Museum of Musical History.

Norlind based his research mainly on archives and written sources. He was a receptive academic with a touch of the encyclopaedist, a fact which brought him criticism from his contemporaries. Unlike von Sydow, he took a holistic view of folk culture, an approach reflected primarily in his book *Svenska allmogens liv* ('The life of the common people of Sweden'; 1912), which was the first survey of the country's material and non-material popular culture.

Norlind read widely and approached his material from an almost evolutionist angle. In principle, he asserted that popular culture had its origins in the culture of the upper ranks of society, but he sought to let his sources speak for themselves, without pressing them into any given mould. As a folk high school lecturer, he was also interested in the practical execution of early dance forms, such as sword and arch dances, and musical dramatic performances such as the Christmas goat and Saint Stephen plays (see illustrations).

Norlind's extensive writings in the area of folklore are principally concerned

with the borderland between folk music, folk song and folk literature. He had well-advanced plans for a compilation of Swedish ballads, modelled primarily on the work of Svend Grundtvig. In his main work, *Studier i svensk folklore* ('Studies in Swedish folklore'; 1911), Norlind offers a wide-ranging survey of different genres, including supernatural ballads. His main concern is with the place and date of origin of the ballads. He does not discuss the ways in which they were transmitted and spread, but basically thinks in terms of them 'wandering'. Another characteristic feature of Norlind's study is the early origins he ascribes to the ballads, but his account of their subsequent development is more or less a matter of speculation.

Skattsägner ('Treasure legends'; 1918), an example of comparative folklore research, covers and systematizes continental as well as Swedish material. The legends studied are incorporated in a kind of system of popular thought or belief, or even a mythology, which according to Norlind is the most important, but also the most difficult, area of research for the folklorist.

The Norlind collection at the Museum of Music in Stockholm includes a substantial corpus of riddles intended for publication. His other folklore material housed at the Museum also merits attention.

Om »Landsmålsarkivet i Uppsala»

Några minnen och anteckningar från 1930-talet

Av Folke Hedblom

I sin för forskare och upptecknare välkomna och nyttiga skrift Dialekt- och folkminnesarkivets frågelistor 1914–1989 ger arkivarien Agneta Lilja inledningsvis en kort översikt över listornas och insamlingsarbetets historia alltsedan arkivet grundades. Här och där har dock denna min unga kollega råkat projicera sin egen tids förhållanden och arbetsorganisation inom institutionen på den period som nu ligger mer än 60–70 år tillbaka i tiden. Förståeligt nog. Jag har på senare år ofta iakttagit samma sak hos andra yngre medarbetare inom arkivet. Må det tillåtas den som varit i aktiv tjänst sedan 1932 att bidra till historieskrivningen med några minnen och erfarenheter från det viktiga tidsskede som kan sägas utgöra både slutfas och höjdpunkt på institutionens uppbyggnadsperiod.

I inledningen till sin frågelistförteckning säger förf. bl. a. att insamlingen i fältet gjordes dels av tjänstemännen själva under sina resor, dels av en stab av s. k. ortsmiddelare. Ja, så är det numera sedan åtskilliga år men så var det inte på 1920- och 1930-talen, de år då insamlingsarbetet drevs med allt större intensitet. Tjänstemännen var i början av 30-talet inte mer än fem: Herman Geijer, Johan Götlind, Lars Levander, Manne Eriksson och, på kanslisidan, Dagmar Holmkvist (f. Jönsson). Mellan dem och ortsmiddelarna fanns den kanske viktigaste upptecknargruppen, de fria studentmedarbetarna.

Den utgjordes i regel av studenter som vid universitetet läste ämnet nordiska språk och som hade bevistat Geijers årliga kurser i landsmålsalfabet och uppteckningsteknik. Bland dem fanns de upptecknare som bl. a. åstadkom många av de för dialektforskningen grundläggande stora sedessamlingarna och senare även de språkligt-etnologiska frågelistsvaren. En stor del av dem var själva dialekttalande och de tillbragte sina sommarferier i hembygden där de samtidigt passade på att tjäna en slant extra. Ofta stod vi i kontinuerlig brevkontakt med dem under sommaren.

För åtskilliga av dessa studenter var den ersättning som de fick en viktig del av det kapital de måste samla för att kunna existera i Uppsala under nästa läsår. Man bör hålla i minnet att det då ännu inte fanns några

statliga stipendier eller studiebidrag för den enskilde studenten. Den som inte kunde få hjälp av anhöriga eller andra välgörare måste ta banklån. De stipendier som fanns på respektive nationer eller vid universitetet förslog inte långt och konkurrensen om dem var hård och särskilt kännbar för de yngre som inte hunnit skaffa sig studiemeriter. Under förra halvan av 1930-talet förvärrades läget dessutom av den ekonomiska depressionen i både Europa och Amerika.

Hade man gjort ett gott och intresserat arbete som upptecknare hade man också möjlighet att under terminerna mot ersättning per timme få bli medhjälpare vid arkivet i Uppsala som excerptist vid ordboksredaktionerna eller folkminnesavdelningen eller vid granskningen av ortsmeddelares uppteckningar och vid korrespondens med dem eller andra sysslor. Vanliga ersättningar på 30-talet var mellan 1 krona och upp till 2:50 per timme. Det var allt. Det skulle dröja årtionden innan semesterersättning, pensionspoäng, statliga studiemedel och liknande »välfärd» blev uppfunnen. (För mat och hyra måste studenten i regel betala ca 150–200 kr i månaden. Inga särskilda studenthus, utom stiftelser som Waldenströmska, Nykterhetsvännernas och liknande, fanns då. De stora studentbostadshusen kom i regel till på 1950-talet.)

Den insats dessa dialektintresserade och speciellt kompetenta studenter gjorde i arkivets arbete mot ringa ekonomiskt utbyte kan inte skattas nog högt. I arkivets räkenskaper kallades de »Tillfälliga vetenskapliga medarbetare». Utan dem hade trettioalets väldiga expansion vid ordboksredaktionerna och inom den nystartade folkminnesavdelningen knappast varit tänkbar. Arkivet och andra liknande institutioner levde högt på enskilda studenters idealism och ekonomiska armod! I sanning en förträfflig illustration till C. J. L. Almquists berömda skrift »Svenska fattigdomens betydelse»!

Många av dessa studenter skrev också sina kandidat- och magisteruppsatser på grundval av de egna uppteckningarna i hemorten.¹ En och annan byggde senare ut dem till licentiat- och doktorsavhandlingar. Några blev med åren adjunkter och lektorer och fortsatte sitt vetenskapliga arbete i Uppsala under sommarferierna. För oss kändes dessa »sommarforskare» som välkomna gamla vänner!

Några få av våra »tillfälliga vetenskapliga medarbetare» blev kvar på arkivet år efter år och de räknades som tillhörande institutionens stab, även om de bara fick betalt för de timmar de arbetade där. (Att de inte fick skriva egna uppsatser på tjänstetid var självklart.) Några av dem kunde ibland få bli vikarier på någon tjänst och få månadsarvode. De var oftast licentiander eller doktorander. Till den gruppen hörde jag själv.

¹ Efter behandling i proseminarierna löstes uppsatserna in av arkivet för enhetspriset 50:-, senare med högre belopp.

Någon statlig reglering av anställningsförhållanden, arbetstider och löner fanns inte då. Den tillkom först under efterkrigstiden. Pengar till löner och arvoden till andra än de fem ovannämnda tjänstemännen fick Geijer skaffa själv via anslag från landsting, lotterimedelsfonden, privata givare etc. (Se därom hans årsberättelser.) Men därmed följde också hans och styrelsens frihet att ta nya initiativ, organisera och styra utan hindrande byråkratisk inblandning.

De flesta av studentmedarbetarna tjänstgjorde på ordboksavdelningarna, de s. k. *landskapsundersökningarna*. Under 30-talet var de följande:

1) *Västgötaundersökningen*, ledd av docent Johan Götlind. Bland hans timanställda medarbetare minns jag särskilt Erik Sandberg (SvLm 1936 s. 48f.), Maja Bergstrand, Aina Meijel, Aina Lönngren, alla fil. stud. i nordiska språk. Deras huvuduppgift var att ur primäruppteckningarna, äldre och yngre, excerpera ord och ordbetydelser och föra in dem på registerkorten in 8:o (där socken- och häradsnamn finns tryckta i kanten). På så vis skapades en enhetlig grund för manuskripten till de kommande ordboksartiklarna. Utöver ledningen av dessa arbeten hade Götlind till huvuduppgift att utarbeta manuskript till en utförlig dialektgrammatik för landskapet. (Den förelåg i korrektur vid hans död i april 1940 och färdigställdes senare av pensionerade rektorn Samuel Landtmanson.)

2) *Dalmålsundersökningen*, ledd av fil. dr Lars Levander, som redan 1928 hade sin stora grammatik Dalmålet I och II färdig i tryck. I sin ordboksredaktion biträdades han av bl. a. Bror Lindén (från Sollerön, senare fil. dr och docent), Niss Hj. Matsson (från Malung och Lima), Thure Tannerhagen (från Ore) och (från 1936) av Stig Björklund. Därjämte av två kvällsarbetande kontorister (även de med timlön).

3) *Västmanlandsundersökningen*, ledd av fil. lic. Erik Holmkvist (årsanställd men ej statstjänsteman, alltså utan pensionsrätt m. m.), med biträdena Rut Granberg, Martin Lindblad, Sven Svensson, Olof Norman, Kerstin Lundborg m. fl., alla studenter från skilda socknar i Västmanland, sedermera lärare resp. präst.

4) *Östgötaundersökningen*, ledd av docent Natan Lindqvist, som snart blev chef för Landsmålsarkivet i Lund och senare professor i Uppsala. Men han fortsatte att öva tillsyn över biträdena Erik Alm (senare docent i tyska) och Per Aggemark (till helt nyligen i ULMA:s tjänst som utskrivare av inspelningar från sin östgötska hembygd). Om denna undersökning se särskilt SvLm 1932 s. 60–61.

Anm. 1. Både östgötaundersökningen och *Nils Tibergs estlandssvenska undersökning* var då av mindre volym (Tiberg var lärare och tjänstgjorde endast periodvis i Uppsala). *Herbert Gustavsons Gotländska ordbok* var ett fristående företag som administrerades av professor Lundell.

5) *Språkliga riksundersökningen* fungerade periodvis. I mitten av 30-talet aktualiserades den för de då tillkomna kartarbetena (frågekorten). Den leddes av docent D. O. Zetterholm med bl. a. Karl-Hampus Dahlstedt och Gösta Holm som medhjälpare, båda sedermera professorer, i allmän språkvetenskap resp. nordiska språk.²

Beträffande övriga »tillfälliga vetenskapliga medarbetare» se årsberättelserna.

Anm. 2. Någon »*Språkliga avdelningen*» inom ULMA:s organisation existerade inte förrän 1941 och 1950 i samband med att K. Maj:t fastställde arkivets nya stadgar. I dessa måste det av formella skäl finnas ett slags motsvarighet till Folkminnesavdelningen. Men den språkliga chefen fanns inte annat än »på papperet». Dialektundersökningarna leddes av sina resp. föreståndare i ständig samverkan med arkivchefen.

Fonogramavdelningen kom väl att framstå som en egen avdelning först efter tillkomsten av grammofonbilen 1946. Det är bara fonogramverksamhetens grundläggningstid, som tillhör 30-talet. Min föreståndarbefattning tillkom först efter särskilt riksdagsbeslut 1952 och Torsten Ordéus började sin verksamhet där 1955. (Se vidare SvLm 1978–79 s. 117 ff.)

Folkminnesavdelningen, däremot, blev egen avdelning 1928 med Johan Götlind som ledare vid sidan av hans uppgift vid västgötaundersökningen. Han var då docent vid universitetet i »nordisk folkmåls- och folkminnesforskning» och assisterades i folkminnesarbetet av Ella Odstedt (Ohlson). Därvid planlades och påbörjades bl. a. avdelningens stora realkatalog. Detta arbete finansierades med ett särskilt anslag av s. k. lotterimedel.

En ny epok i avdelningens arbete inleddes 1930 då den fick en egen föreståndare, fil. dr *Åke Campbell*, utbildad fackman. Han torde ha varit den förste som disputerat i ämnet nordisk etnologi (1928). Nya timanställda medarbetare blev de närmaste åren fil. lic. Gunnar Granberg, fil. stud. Folke Hedblom och fil. stud. Julius Ejdestam m. fl. (Fil. kand. Åsa Nyman anställdes först senare, 1947.)

Arkivets uppgift att insamla och arkivera folkminnen hade betonats i dess första arbetsprogram 1913–14 och redan i 1880- och 1890-talens insamlingsarbete gick den folkloristisk-etnologiska insamlingen hand i hand med den språkliga. (Se Betänkande II s. 22.) Geijer själv hade tidigare ägnat sig åt undersökningar av folktradition och författat flera

² Även för övriga landskap planerade Geijer särskilda ordboksredaktioner. Jag minns att det på 30-talet fanns tryckta 8:o-blanketter för t. ex. Jämtland, Småland och Öland. En sådan blankett för Västmanland finns avbildad i SvLm 1927 s. 48. De syd- och västsvenska ordboksarbetena blev snart uppgifter för arkiven i Lund och Göteborg. Förverkligandet av den gamla planen på en allmän svensk dialektordbok överläts senare på Kungl. Gustav Adolfs Akademien. (Se Vidar Reinhammar i Saga och Sed 1971 s. 28 ff.)

skrifter, bl. a. den kända uppsatsen Sägner om prästdråpet i Rättvik (Meddelanden från Dalarnes fornminnesförening. V. 1918). I programmet 1914 erinrade man dock om att folkminnesinsamlingen redan var i gång genom Nordiska museets verksamhet och att den i Uppsala tills vidare måste underordnas den språkliga undersökningens intressen.

Frågelistverksamheten. De tidigare insamlingsorganisationernas frågelistarbete har utförligt beskrivits i Betänkande II (1924). Sedan 1880-talet var det lingvistiska intresset helt dominerande. För den nya »exakta» språkvetenskapen var det angeläget att med i detalj gående undersökningar av dialekternas ljudskick och grammatik kunna fastställa de »ljudlagar» som reglerade språkens liv tiderna igenom. I Sverige blev den av Lundell konstruerade »typordlistan» det främsta insamlingsinstrumentet. Den visade sig så småningom vara alltför stereotyp för att kunna användas i hela vårt land, ett av de, enligt Lundell, starkast dialektvarierade i Europa.

Denna insamling fortsattes dock ännu under arkivets tidiga år. ULMA:s bestånd av ifyllda typordlistor uppgår nu till inte mindre än 838 stycken (ej upptagna i Agneta Liljas förteckning). Våra tidigaste dialektavhandlingar byggde i avsevärd utsträckning på uppgifter i dessa listor.

Arkivets ovan skisserade ordboksarbeten ställde under 1920- och 1930-talen nya och strängare krav på materialinsamlingen. Intresset för dialektordens fonetiska och grammatiska former fick träda tillbaka för deras betydelsesida. Det var de ovannämnda ordboksredaktionernas stränga krav på detaljerade och utförliga redogörelser för ordens betydelser som nu trädde i förgrunden och som också bildar en viktig del av bakgrunden till folkminnesavdelningens inrättande.

Det är med glädje jag minns Åke Campbells livliga och entusiastiska samarbete med språkmännen inom institutionen. Hans personliga charm, hans entusiasm, upptäckarglädje och lätthet att finna nya uppslag var därvidlag av största betydelse. Inte minst hans så gott som dagliga samverkan med Lars Levander och Manne Eriksson under det tidiga 30-talet. Som en särskild episod minns jag den av dem genomförda sammanslagningen av de nya maskinskrivna frågelistserierna, den folkloristiska och den språkliga (Se SvLm 1934 s. 54). Den företogs av dessa tre kolleger; de undvek tills vidare Geijer med hans befarade missnöje med denna, liksom med åtskilliga andra förenklingar! – Till folkminnesavdelningens stab anknöts snart lundadocenten Sven Liljebblad, realkatalogens egentlige skapare.³

Av stor vikt vid utformningen av de redan före folkminnesavdelningens tillkomst tryckta frågelistorna var de utländska förebilderna,

³ Sven Liljebblad besökte ULMA den 5 juli 1990. Ett samtal med honom, bl. a. rörande realkatalogens tillkomst, inspelades då (ULMA Bd 5890–91).

särskilt de stora tyskspråkiga ordboks företagen. Levander sade mig en gång att han i första hand hade studerat de pågående arbetena på det stora schweiziska ordboksverket Schweizerisches Idiotikon. Själv prenumererade han på den sedan 1923 utkommande Rheinisches Wörterbuch (fullbordad 1971). Om Geijers grundliga överväganden vid organisationen av arkivets ordboksarbete se SvLm 1927 s. 27–56.

Det är alltså ordboksarbetenas behov av utförliga, in i detalj gående, konkreta sakupplysningar som tillsammans med det självklara folkloristisk-etnologiska intresset varit bestämmande för utformningen av dessa listor. När man i våra dagar från etnologiskt håll ibland yttrar sig smått nedlåtande och roat över listornas ytterliga detaljrikedom bör detta förhållande inte glömmas bort.

Frågelistverksamheten var, liksom arkivets verksamhet i övrigt, länge strängt begränsad till »allmogekulturen». Men på 1930-talet började denna vall brytas igenom. Genombrottet i fråga om högre-stånds-kulturen fick sitt uttryck i »herrgårdsfrågelistorna» 1938. De tillkom i samband med Ingeborg Nordin-Grips uppteckningar i Sörmland som ekonomiskt stöddes av lokala intressenter (SvLm 1937, s. 131). Undersökningen av städernas folkminnen igångsattes under arbetsåret 1938–39, säkerligen på Campbells initiativ. Geijer var då pensionerad.

Den vetenskapliga undervisningen

Arkivets och dess medarbetares verksamhet på det språkliga området under 1920- och 1930-talen stimulerades i hög grad av professor Bengt Hesselmanns inspirerande och nyskapande forskning och undervisning. Inom ämnena nordisk folkminnesforskning och nordisk etnologi var det inte lika väl beställt. För undervisningen i det förra ämnet svarade docent C. W. von Sydow i Lund som i regel höll en kort kurs i Uppsala varje termin. Den var oftast glest besökt. Det hände ibland att jag var ensam åhörare på hans föreläsningar. Livligare intresse rönt dåvarande intendenten vid Nordiska museet Sigurd Erixons etnologiska föreläsningar och seminarier i Gustavianum. De avslutades med ett vårligt besök på Nordiska museet och Skansen. Denna gästundervisning upphörde sedan de båda lärarna fått fasta professurer i Lund respektive Stockholm. En ny period inom det förra ämnet inleddes då Åke Campbell 1938 utnämndes till docent vid Uppsala universitet.

Statlig myndighet 1939

Vårt arkivs lyckosamma och allt snabbare utveckling under 1930-talet kulminerade vid årtiondets slut då »Landsmålsarkivet i Uppsala»⁴ från

⁴ Om arkivets namn se Herman Geijer i SvLm B. 26 (1928) s. 36 »Om namnet Landsmålsarkivet» och Betänkande II s. 22.

och med den 1 juli 1939 transformerades till »Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala» och fick sin officiella status av egen statlig myndighet, direkt underställd Kungl. Ecklesiastikdepartementet (nu Utbildningsdepartementet) med tjänstemän i lönegrad och löneklass samt fasta årliga riksdagsanslag även till »tillfälliga vetenskapliga medarbetare», expenser, resor, inlösen av samlingar m. m. Arkivet blev inte längre beroende av de mer eller mindre tillfälliga anslag och bidrag som man lyckats utverka från skilda håll. Man kunde tryggt planera och organisera på lång sikt.

Reformen hade genomförts inte minst genom dåvarande ecklesiastikministern Arthur Engbergs personliga intresse för saken. Jag minns hans besök på arkivet (i Carolina) vid trettondagstiden 1939 tillsammans med sin vän politikern Fredrik Ström, välkänd inte minst som folkloristisk författare rörande svenska ordspråk, gåtor, visor, ramsor m. m. Campbell torde ha spelat en viss roll som förmedlare av besöket. Geijer visade gästerna runt och på slutet fick jag demonstrera några grammofonskivor från skilda håll, bl. a. från Engbergs hemsocken i Hälsingland. De rösterna kände han genast igen. Hans tillfredsställelse var omisskännlig! – Engberg blev sedermera fil. hedersdoktor vid Uppsala universitet.

Förändringen medförde ett betydande administrativt detaljarbete i juni och juli 1939. Det drabbade inte minst mig själv som långtidsvikarie på tjänsten som expeditionsföreståndare under vakansen mellan Herman Geijer och Dag Strömbäck 1938–40. Arbetet krävde tidvis dagliga och långa överläggningar på länsstyrelsen.

Vår glädje var givetvis stor men den varade bara i ca två månader. Den 1 september utbröt andra världskriget, vår försvarsmakt måste genast förstärkas och en viss del av vår redan löpande budget drogs in. (Se SvLm 1941 s. 103.) Nästa arbetsår, från den 1 juli 1941, tedde sig närmast katastrofalt. De flesta av de timanställda sades upp; kvar blev nästan bara dalmålsordbokens medhjälpare. De måste komma i första hand eftersom de arbetade direkt med sikte på tryckning. Arbetet vid övriga ordboksredaktioner ställdes på framtiden.

Räddningen för folkminnesavdelningens ekonomi blev undersökningen av städernas folkminnen, och grammofonverksamheten fick hjälp att överleva genom de av professor Collinder insamlade privata medlen för inspelningen av lapparnas språk, jojkning och övriga folkkultur. (Se SvLm 1989, s. 17 ff.) Först efter krigsslutet 1945 kunde arbetsorganisationen återupprättas och förnyas under Dag Strömbäcks ledning.

Referenser: ULMA:s i Svenska landsmål tryckta årsberättelser och »Betänkande» I och II = Betänkande med förslag till *Ett systematiskt utforskande av den svenska allmogekulturen* avgivet av därtill utsedda sakkunnige. I. Huvudbetänkande och förslag. 156 s. II. Allmogeforskningen i Sverige och dess nordiska

grannländer. 203 s. (Statens offentliga utredningar 1924:26 och 27. Ecklesiastikdepartementet.)

Summary

Folke Hedblom, The Institute of Dialect and Folklore Research, Uppsala. Recollections and notes from the 1930s

Professor Hedblom, one-time director of the Institute and its oldest still active collaborator and contributor, outlines how the work of the Institute was organized in the 1930s, a period of strong expansion. At that time the Institute of Dialect and Folklore Research was still, in financial terms, an independent academic institution collaborating with Uppsala University, with the prime task of collecting and documenting dialects and other folk traditions in the field throughout most of Sweden.

During this important decade, both field work and work at the Institute itself were organized on a basis differing from that of today. Since it has emerged that very little is known among present members of staff and others with an interest in the Institute about its working arrangements in the 1930s, the author felt that a brief account would be of interest.

In contrast to the present situation, a very large share of the burden of collecting was borne by university students, especially those reading Scandinavian languages. Many of them had grown up in rural areas and could speak their local dialects, and they recorded them—partly with the help of the Institute's questionnaires—while at home during their summer vacations. They used their families, older relatives and acquaintances as informants. The remuneration they received from the Institute was very modest, but to them it was an important supplement to the capital they needed to live on over the coming academic year. University tuition was free, but they had to pay for their board and lodging etc. Government scholarships, cheap student accommodation and similar facilities were not available in Sweden at that time.

Some of these students were also able to find temporary employment as assistants at the Institute. For this work, too, the pay was very meagre. They received an hourly rate, with no extras. They nevertheless participated with interest in the major dictionary projects relating to the dialects of their home provinces, or in the work of the special Folklore Department set up around 1930.

The study of folklore and ethnology had been on the Institute's programme since 1914, but it now became more important, as work on the various dictionaries called for exact information about the shifting concrete meanings of dialect words.

The voluntary efforts of these students, going far beyond what the pittance they received could require of them, cannot be overestimated.

As well as recalling individual colleagues and friends at the Institute in the 1930s, the author points out in particular how international contacts were becoming rapidly more important to its work at that time, not least in relation to the various provincial dialect dictionaries that were being compiled. Among various foreign prototypes, special mention should be made of those of the German-speaking countries, which significantly influenced both the design of questionnaires and the form and content of dictionary entries.

The successful work of the Institute, supported to some extent by the Swedish state, resulted in its reorganization at the end of the decade, in autumn 1939, as

an independent central government agency. One consequence of this was that the salaries of its employees and its operating costs were mainly met out of the budget voted by Parliament. The Institute was no longer reliant on private grants and donations, as it had been since its creation in 1914.

The successful expansion of the Institute in the 1930s was interrupted by the outbreak of the Second World War in September 1939, when government funding was reduced to a minimum. Not until after the war could its activities gradually be rebuilt, now assuming partially new forms.

Om Dalmålsordbokens utgivning

Av Stig Björklund

1989 blev ett märkesår i utgivningen av »Dalmålsordboken» på Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Detta år fullbordades ordbokens tredje band i och med att de två avslutande häftena nr 28 och 29 utkom från tryckeriet. Det förra innehåller texten till de sista dialektorden på bokstaven *R*. Det senare rymmer ett stort antal teckningar och foton (790 st.), som tjänar att närmare beskriva de många sakord och tekniska termer, som jämte andra dialektord ingår i det tredje bandet.

Trots begränsade resurser ifråga om såväl skrivhjälp som ekonomi har den i början på 1960-talet fastställda planen för ordbokens tryckning och utgivning med ca ett 80-sidigt häfte per år alltigenom kunnat hållas. Det första häftet utkom 1961 och det tjugonionde i slutet av november 1989. Därmed kan man konstatera att arbetet under min ledning har väl fyllt det uppsatta målet. Utgivningen kunde förvisso ha nått längre fram, om flera kompetenta medarbetare kunnat anlitas.

Det kan här vara lämpligt att helt kort redogöra för hur det väldiga ordförrådet från övre Dalarna insamlades och hur tryckmanuskriptet i olika skeden skrevs ut, kompletterades och fick sin slutliga form för tryckning och utgivning.

Sedan *Lars Levander* publicerat sin monumentala grammatik Dalmålet i två digra band (del I 1925 och del II 1928 om sammanlagt 690 sidor), satte han omedelbart igång en stort organiserad insamling av det gamla ordförrådet i de bygder han med sin grammatik avgränsat från Gagnef i söder till Älvdalen och Transtrand i norr. Sin ljudhistoriskt grammatiska utredning för områdets 21 socknar ansåg han vara en nödvändig förberedelse och »inledning till den ordbok över samma mål, vilken sedan mer än två årtionden varit föremål för förf:s tankar och överväganden» (Dalmålet II 257).

Insamlingen utfördes med ledning av en mängd frågelistor i olika ämnen rörande landskapets andliga och materiella kultur. En stor del av dem hade författats av Levander själv. Till sin hjälp engagerade han en intresserad stab av högt kvalificerade upptecknare och ortsmiddelare, som från olika bygder sände in svar på hans frågor till dåvarande Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala (ULMA). Själv företog han

också långa upptecknings- och instruktionsresor i olika socknar under vår- och höstterminerna.

Det inkommande ord-, fras- och betydelsematerialet excerperades och registrerades i lexikografiskt ordnade kartotek på oktav- och sedesblad, som ställdes upp i arkivet. I denna form kom det övredalska ordförrådet redan tidigt under arbetets gång att flitigt nyttjas och citeras av dialektforskare under namn av Dalmålsordboken.

År 1940 började Levander på grundval av den nu flera tusen blad omfattande kortordboken att författa de första artiklarna till ett »preliminärt tryckfärdigt» manuskript till den *Ordbok över folkmålen i övre Dalarna*, som med denna titel skulle ges ut av trycket. Under arbetet, som blev en generalgranskning av det sammanställda artikelmaterialet, antecknade han en stor mängd kompletteringsfrågor till de olika socknarna, föranledda av luckor och oklarheter i det befintliga ordstoffet.

Genom sådana kompletterande fältuppteckningar under 40-talet och senare kom såväl tryckmanuskriptet som de på ULMA uppställda källregistren att i hög grad vidgas och fullständigast. På den tiden var det min främsta uppgift att enligt Levanders anvisningar excerpera och i ordbokens huvudregister införa olika slags kompletteringsmaterial. Arbetet ledde mig också in på hans metod att uppställa artiklarnas form- och betydelseredovisning etc. liksom även på hans planer för ordbokens kommande publicering.

Jämte det dialektala materialet fördes i ordregistren också in ett betydande sakligt stoff till stöd för definieringen av bondekulturens mångahanda tekniska termer. Levander insåg snart att om sådana beskrivningar även skulle införas i den planerade ordboken skulle artiklarna löpa risken att bli oöverskådliga och ordboken i sin helhet alltför omfattande. Han fann det nödvändigt att från ordboken avlasta allt sådant »etnografiskt» material och publicera det i annan form än den lexikaliska. Därför författade och utgav han på tid helt utanför det dagliga ordboksarbetet serien *Övre Dalarnas bondekultur* (ÖDB) i tre delar: *Självhushåll* (1943), *Förvävarsarbete* (1944) och *Hem och hemarbete* (1947). I samma serie utkom även en särskild beskrivning *Folkdräkter i Övre Dalarna* (1953), författad av Ella Odstedt. Till dessa böckers rikt illustrerade sakschildringar med de dalska orden i försvenskad form, motsvarande ordbokens uppslagsord, har sedan kunnat hänvisas. På så sätt har åtskilliga definitioner i ordboken kunnat väsentligen förenklas.

Om de större artiklarnas betydelseindelning i Dalmålsordboken förde Levander ingående diskussioner med arkivets dåvarande chef *Dag Strömbäck*, som gav viktiga råd och anvisningar utifrån sina erfarenheter av ett mångårigt arbete vid Svenska Akademiens ordboksredaktion i Lund. På hans förslag beslutades då bl. a. att man beträffande betydelsernas inbördes ordningsföljd, utgående från ordens etymologi, skulle

följa motsvarande artiklar i SAOB. Därvid skulle vid de dalska definitionerna hänvisningar införas till denna vår största ordbok över ordförrådet i den äldre och yngre, skrivna nysvenskan.

Av metoden följde dock att Levanders preliminära artikelskrivning inom kort skulle passera SAOB:s dittills nådda utgivning. Problemet ansågs emellertid kunna klaras genom en enkel redigering, strax innan det var tid att sända senare manuskript av Dalmålsordboken till tryck. Då borde SAOB ha nått betydligt längre fram i sin utgivning.

Det blev nu min uppgift att i Levanders tidigare manuskript införa de föreslagna hänvisningarna och rättelserna, vilket i allmänhet var ett enkelt och snabbt genomfört arbete. Samtidigt infördes då i artiklarna även sådant nytillkommet material av ord och fraser m. m., som under senare uppteckningar i bygderna införts i källregistren. En särställning i detta kompletteringsarbete intog verbet *draga*, vars tidigare 34 huvudbetydelser ökade till 62 jämte några i speciella förbindelser redovisade bibetydelser.

Genom denna artikelredigering av större eller mindre omfattning fördes jag djupt in i Levanders ordboksarbete och publiceringsmetod och fick ofta självständigt granska och sammanställa källmaterialet till definitiva ordboksartiklar. Jämsides härmed fortsattes i rask takt registrering- en av nyinkommande fältuppteckningar till komplettering av ordbokens tryckmanuskript. I detta arbete deltog även mot timersättning tillfälligt anlitate studenter som vid universitetet studerade ämnet nordiska språk.

Ett viktigt arbete utfördes också vid denna tid, då register upprättades på sedeskort över ordförrådet i några tidigare tryckta avhandlingar rörande dalmål: Levander, Älvdalsmålet (1909), Boëthius, Orsamålet (1918–1926), Sjödahl, Gammal kort stavelse i västerdalmålen (1937) m. fl. Med dessa register, utförda av *Gun Björklund*, gjordes ett värdefullt ord- och frasmaterial lätt tillgängligt vid den fortsatta manuskript-skrivningen. Som god handskriftläsare, väl förtrogen med bruket av landsmålsalfabetet, fortsatte hon sedan med den mödosamma uppgiften att »till nöds» registrera Anders Nygårds synnerligen svårlästa, men för ordboken omistliga dialektanteckningar från bl. a. Leksand, Mora och Venjan under 1920- och 30-talen, ett material, som omfattade drygt hundratalet konceptböcker i oktavformat. I detta excerperings- och registreringsarbete anlidades även under kortare eller längre tid studenter intresserade av dalmål.

Mot slutet av 40-talet kom den tunga jobbsposten att Lars Levander drabbats av den svåra blodsjukdomen leukemi. Under de följande åren satt han mestadels i sin bostad på landet, energiskt skrivande vidare på de preliminära artiklarna till sin ordbok och antecknande luckor i det tidigare källmaterialet för snaraste komplettering i bygderna.

Genom sitt metodiska förstahandsarbete visade han vägen för en fortsättning och ett fullföljande av det stora verket. Med stöd av SAOB skrev han samtliga artiklar fram till ordet *makt*. Där fick jag ta vid och under hans ledning författa återstående artiklar inom bokstaven *M*.

Själv fortsatte Levander, trots tilltagande ohälsa, den mycket krävande uppgiften att utan hjälp av SAOB (som nått fram till bokstaven *N*) skriva förstahandsartiklar i enlighet med dess arbetsprinciper. Det innebär att han för betydelseordningen i dalmålsartiklarna i fortsättningen hämtade viss ledning dels av artiklarna i K. F. Söderwalls Ordbok öfver svenska medeltids-språket, dels i tillämpliga fall av Johan Fritzners Ordbog over det gamle norske sprog. – Vid sin bortgång den 27 april 1950 hade han i manuskriptskrivningen nått fram till ordet *skinväder*.

Av Dag Strömbäck uppmanades jag nu att fortsätta arbetet med Dalmålsordboken. Främst kom jag då att registrera och komplettera manuskript och källregister på arkivet med i bygderna samlat ordstoff samt att författa preliminärt tryckmanuskript där Levander slutat. Detta var uppenbart en mycket tung arbetsbörda att axla, samtidigt som jag var i färd med att fullfölja mina licentiatstudier i nordiska språk och förbereda ett eget avhandlingsarbete.

Vid samma tid kom ett förpliktande önskemål från en hembygdskommitté i Älvdalen, att jag skulle söka fullborda en av Levander långt framförd sockenmonografi med titeln *Älvdalskt arbetsliv under årtiondena omkring 1800-talets mitt*. Av denna kulturhistoriska skildring hade Levander i det närmaste hunnit fullborda kapitlen 1–8 och 10. Till det nionde kapitlet om »herrarbetare» förelåg ett källmaterial med disposition, som jag efter noggrann genomgång kunde skriva ut. Sedan manuskriptet planerligt färdigställts, försetts med bildmaterial och kartor etc. kunde det tryckas och utgivas 1953. (Med sitt utförliga namn- och ordregister omfattar boken 454 sidor.)

Vid samma tid förberedde Ella Odstedt den ovannämnda stora beskrivningen av Folkdräkter i övre Dalarne. Även i detta verk, som utkom samma år (1953), måste jag delta med råd och anvisningar särskilt avseende behandlingen av de övredalska sakorden.

För att i fortsättningen Dalmålsordbokens redaktionella arbete någorlunda skulle kunna hålla samma arbetstakt som under Levanders tid, måste nu nya, kvalificerade medarbetare anlitas för särskilda uppgifter. Jag fick då kontakt med *Sigurd Fries* som tog upp en för ordboken speciellt viktig komplettering, nämligen en granskning av samtliga övre Dalarnas växtnamn. Hans medverkan utsträcktes senare även till att omfatta allmänt redaktionellt arbete, registrering av nytillkommande fältuppteckningar, manuskriptskrivning etc.

Mot slutet av 1950-talet hade den definitiva kompletteringen av Dal-

målsordbokens manuskript förts så långt fram att Dag Strömbäck föreslog att utgivningen kunde börja. Ett inledande förord skrevs med kort redogörelse för verkets tillkomst, materialets avgränsning och redaktionella uppställning i olika artiklar, dess äldre och yngre handskrivna och tryckta källor, kontroller och kompletteringar m. m.

På grund av ordbokens internationella betydelse för den germanska språkforskningen infördes strax före tryckningen korta översättningar till engelska av artiklarnas huvudbetydelser. Detta arbete utfördes redan från första häftet med dess förord etc. av lektorn i engelska vid Stockholms universitet *Tina Pierce*. Sedan hon hösten 1989 återvänt till England, har fil. kand. *Nigel Rollison* inträtt som översättare.

Med hänsyn till tryckeriets produktionskapacitet, den begränsade tillgången till tryckningsanslag samt svårigheten att få hjälp med korrekturgranskning på arkivet beslutades utgivningen kunna ske med ett 80-sidigt häfte per år. Som redan ovan sagts har denna arbetstakt planerligt kunnat hållas under hela den hittills genomförda publiceringen.

Att så varit möjligt beror i viss mån på att jag fått periodisk assistans på deltid av forskare, som inom arkivet även varit upptagna med många andra angelägna uppgifter. Bland dem må här med stor tacksamhet nämnas docenten, sedermera arkivchefen *Erik Olof Bergfors* som under en tid som timanställd (fr. o. m. 1970) temporärt biträdde med att självständigt komplettera och skriva ett stort antal artiklar i ordboken, läsa korrektur etc. Som arkivchef (fr. o. m. 1974) fortsatte han att delta i ordboksarbetet med granskning av manuskript och korrektur och bidrog då med många värdefulla anvisningar och rättelser.

Jag vill också framhålla fil. mag. *Rut Boströms* insatser i Dalmålsordboken, dels med att som timanställd (fr. o. m. 1970) registrera inkommande fältanteckningar, dels med att som fast anställd arkivarie självständigt komplettera och färdigställa artiklar i tryckmanuskriptet och att snabbt och pålitligt granska korrektur. Särskilt värdefulla insatser gjorde hon under vårterminen 1981, då jag plötsligt drabbades av svår ohälsa. Då svarade hon självständigt för att ordbokens 20:e häfte kunde hålla sin utgivningstid.

Under den fortsatta utgivningen av ordbokens följande häften till det tredje bandet erhöll redaktionen värdefull extra skrivhjälp av fil. kand. *Kristina Hagren*. Från 1982 deltog hon i det redaktionella arbetet först som timanställt biträde, senare från 1984 som fast anställd arkivarie vid arkivet. I denna tjänst fick hon ägna 60 % av sin tid åt ordboken, vilket under 1980-talet i hög grad kom att främja och påskynda den fortsatta utgivningen.

När nu ordbokens tredje band fullbordats, synes mig tiden vara inne för en regiförändring. Då jag för sex år sedan avgick med pension från min tjänst som förste arkivarie vid arkivet, bör jag nu inte längre vara

den ende ansvarige utgivaren av den stora Dalmålsordboken. Detta så mycket mera som jag, som nämnts, redan 1981 drabbades av plötslig ohälsa, som skulle kunna inträffa ännu en gång och då medföra ett mycket längre avbrott i ordbokens utgivning.

Visserligen kan jag väl ännu en tid bistå med råd i det fortsatta redigeringsarbetet, möjligen även med utskrivning av tryckfärdiga artiklar, granskning av korrektur m. m. Men det bör nu vara högt på tiden att yngre krafter träder till och axlar det fulla ansvaret för manuskriptredigering och tryckning, då arbetet kommer in på artiklarna på bokstaven S. Inom detta avsnitt har redan ett stort antal artiklar utskrivits i preliminärt tryckfärdigt skick, såväl tidigare av Levander som på sistone av mig själv. En introduktion i utgivningsarbetet är därför ovanligt lämplig att göra just här.

Avsikten är att förste arkivarien *Margareta Källskog*, som under ett antal år var ansvarig för arkivets utgivning av M. Klintberg-H. Gustavson, Ordbok över Laumålet på Gotland, om fyra band (1972–1986), nu skall träda in i utgivningen av Dalmålsordboken. Med sin långa erfarenhet av lexikografiskt arbete kommer hon att utgöra en länge önskad förstärkning av Dalmålsordbokens redaktion. Med hennes deltagande i arbetet ser jag med stor förtröstan fram emot ordbokens trygga utgivning och fullbordan.

Summary

Stig Björklund, Publication of the Upper Dalecarlia Dialect Dictionary

In the autumn of 1989, the third volume of the *Ordbok över folkmålen i Övre Dalarna* ('Dictionary of the dialects of upper Dalecarlia') was completed, bringing the work to the end of the letter R. One 80-page section of the dictionary has been published each year as planned, making a total of twenty-nine issues so far. Twenty-six of these comprise a total of 2,050 pages of two-column text, while the other three contain a rich variety of illustrations (790 in all).

The dictionary has until now been edited by *Stig Björklund*. In this article he gives an account of how the dictionary's originator, *Lars Levander*, collected the vocabulary of upper Dalarna in the 1920s and 1930s. He used a large number of questionnaires concerning the material and non-material culture of the area, and was assisted by a network of collectors and informants in the twenty-one parishes concerned. The words collected were arranged lexicographically on cards at the Institute of Dialect and Folklore Research in Uppsala. On the basis of this material, Levander began work on a preliminary manuscript in 1940. By the time of his sudden death in the spring of 1950, he had progressed as far as the word *skinväder*.

The head of the Institute at that time, *Dag Strömbäck*, entrusted the task of completing and editing the manuscript to Stig Björklund, with temporary assistance from other qualified dialect scholars. Björklund wrote a foreword dealing among other things with the origins of the work and its early and more recent

printed and handwritten sources. Brief English translations of the main definitions were added, and publication of the dictionary began in 1961.

With the third volume now complete, and the present editor a few years past retirement age, the time seems ripe for the editorship to pass into younger hands. The intention is for *Margareta Källskog*, senior archivist at the Institute, to take over responsibility for the project. We can thus confidently look forward to the continued publication and eventual completion of this dictionary.

Att långtidsförvara ljudband

Några erfarenheter från en kongress i Oxford

Av Torsten Ordéus

Alltsedan man för ca 100 år sedan började spela in tal och musik med tanke på arkivering för en obegränsad framtid har det ljudbärande mediets hållfasthet, dess beständighet, varit ett betydelsefullt problem. Men det var först sedan acetatlacket på grammofonskivan och det aktiva skiktet på ljudbandet ersatt vaxrullen som problemet kom att diskuteras i allt större omfattning världen över.

En internationell kongress i ämnet, den femtonde årliga, hölls i Oxford den 27 augusti–1 september 1989. Den var anordnad av International Association of Sound Archives/International Association of Music Libraries, Archives and Documentation (IASA/IAML). Den anslöt bland annat till IASA:s nordiska konferens i Helsingfors 1987 inom samma område där jag, liksom i Oxford, var ULMA:s representant. Den upptog ämnen som försök med artificiellt åldrande av tonband och nyare tekniska lösningar som *analogt* och *digitalt* ljud. Det senare visade sig vara helt överlägset i fråga om ljudåtergivning.

Omkring 300 delegater från världens alla hörn deltog i årets internationella kongress. Utbudet av föreläsningar var stort och det var bara att välja och vraka. Ofta pågick flera föreläsningar samtidigt. Naturligtvis valde jag de tekniskt mest intressanta. Det skulle bli för omfattande att här redovisa alla. Här ges endast några smakprov ur programmet:

Sound Archives in the UK: an introduction. Presentatörer: *Mark Jones* från BBC Sound Library, London och *Alan Ward* från National Sound Archive, London. De bägge föredragshållarna uppehöll sig vid vad som hänt sedan Edison uppfann fonografen och redogjorde för olika ljudtekniska utvecklingsfaser. Föredragen kompletterades med illustrationer som visade skillnader mellan gårdagens och dagens ljudkvalitet.

1. En vaxrulle från 1880. Mycket skrapigt ljud, hörbarheten dålig.
2. Inspelning på skiva från 1924. Talkvaliteten relativt god, däremot otillfredsställande som prov på musikinspelning från samma tid.
3. Bandinspelning från 1963. Bra ljudkvalitet, men något basigt.
4. Bandinspelning från 1970-talet (årtalet ej preciserat). Ljudet bra, men »renat» genom filtrering från skrap och andra störningar.

5. Bandinspelning från 1980-talet. Utmärkt inspelning. Mycket nära ursprunget, det naturliga talet.

Efter föredragen följde en livlig debatt, som visade ämnets stora aktualitet.

Ett föredrag hade rubriken *Developments in sound archiving in Australia*. Föredragshållare: *Jeff Brownrigg* från National Film and Sound Archive, Canberra. Mr Brownrigg tog bland annat upp problemet med lagring av ljudband och nämnde att särskilt de små arkiven har avsevärda problem. Pengar till fukt- och temperaturreglerade arkivrum fattas i regel.

IASA Technical Committee med Dietrich Schüller, Wien, som ordförande, ansvarade för flera givande föreläsningar. Man behandlade bl. a. förfall och upplösning hos acetat- och polyesterbanden. Att acetatbanden är utsatta för kraftiga åldersförändringar är ett allmänt känt faktum. Polyesterbanden har nu använts i drygt 20 år och har visat sig hålla god kvalitet under denna tid, men de bör noggrant bevakas mot eventuella tekniska förändringar. De anses nu som mycket säkra ur arkiveringssynpunkt, varken »drop outs» eller kopieringseffekter stör de på banden liggande signalerna, dvs. det inspelade ljudet.

Norman Allen från Manchester Polytechnic behandlade också arkivering av ljudband. Hans föreläsning skilde sig från Jeff Brownriggs på så sätt att den mera ingående behandlade bandets kemiska sammansättning, vilken har stor betydelse för lagringstiden.

I den följande debatten efterlyste Allen vad som menades med »lång» arkiveringstid. Är det 5 år, 10 år, 50 år eller rent av 150 år? Frågan var provocerande och en livlig diskussion uppstod. Man enades om att kravet måste vara åtminstone 50 år. Ansvar för fortsatt arkivering faller följaktligen på nästa generation.

Marit Grimstad från Norsk Rikskringkasting, Oslo, behandlade ämnet *Archival cataloguing of digital recordings*. Många hade stora förväntningar på detta intressanta ämne, eftersom det gällde den nya digitala teknikens arkivbehandling, men tyvärr gav föredraget inte mycket, eftersom Grimstad inte hunnit förbereda sig tillräckligt.

Sune Hofsten från Arkivet för ljud och bild, Stockholm: *The problem of national discographies*. Hofsten belyste arkivets problem med arkivering och katalogisering av det material som inkommer från radiostationer, arkiv osv. Han redogjorde även för hur utlåningsverksamheten fungerade.

Under kongressveckan gjordes ett studiebesök hos PLASMON DATA SYSTEM Ltd, Melbourn, Hertfordshire. Vid ankomsten till Melbourn mottogs vi av tre högre tjänstemän, som under två timmars tid föreläste om tillverkningen av CD-skivor (compact discs). Föredragen illustrerades med diabilder. Därefter vidtog besök på själva fabriken.

Här fick vi information om att dessa CD-skivor har en diameter av ca 13 cm. Det känsliga mittlagret består av platina, grundmaterialet är polykarbonat och lagringstiden har beräknats till 30 år. CD-skivorna tål lagringstemperaturer från -40° – $+75^{\circ}$ och en fuktighet av 5–95 %. Motsvarande värden för banden enligt nuvarande krav är ca -20° – $+16^{\circ}$ för temperatur och 45–55 % för fuktighet.

En kort summering av kongressveckan visar hur värdefull denna sammankomst var. Den avancerade tekniken har mer och mer kommit i forskningens tjänst, men vi är tyvärr få som behärskar den. Därför krävs effektiv utbildning.

Inledningsvis nämnde jag kongressen i Helsingfors 1987, och det visade sig nu att den för oss då så revolutionerande digitala tekniken ännu inte är fullt utvecklad. Särskilt arkiveringsdugligheten är en osäkerhetsfaktor. Vatten och luft kan förstöra CD-skivor och eftersom dessa skivor kan lagra stor mängd information på ett litet utrymme kan en liten deformation av CD-skivan (disketten) bli förödande. Slutresultatet blev, att för en inspelning, som skall arkiveras en längre tid, är den magnetiska inspelningen på rullband enda alternativet idag. Kanske om 10 år är den nya digitala tekniken färdigutvecklad och tillräckligt säker ur arkiveringssynpunkt.

Anmärkning

Analog teknik: Man omvandlar ljud med hjälp av en mikrofon till en elektrisk signal som analogt följer det verkliga ljudet. Den elektriska signalen/avbildningen kan sedan registreras t.ex. som en magnetisk impuls vilken avbildar ljudet på ett rullband, kassettband eller en gravrad skiva.

Digital teknik: Ljudet från en mikrofon omvandlas till en elektrisk signal som görs om till en motsvarande datasignal (ettor och nollor), vilken i sin tur registreras eller distribueras såsom datakommunikation. Tekniken finns dels för kassettband (DAT = Digital Audio Tape), dels för skiva (CD = Compact Disc).

Summary

Torsten Ordéus, Long-term storage of audio tapes. Notes from a congress in Oxford

This article is a report on a congress arranged in Oxford by the International Association of Sound Archives/International Association of Music Libraries, Archives and Documentation (IASA/IAML), 27 August–1 September 1989. The author, who attended on behalf of the Institute of Dialect and Folklore Research, Uppsala, briefly outlines some of the many papers presented, dealing with the following topics: sound archives in the UK: an introduction (Mark Jones, BBC Sound Library, London, and Alan Ward, National Sound Archive, London),

developments in sound archiving in Australia (Jeff Brownrigg, National Film and Sound Archive, Canberra), archiving of audio tapes (Norman Allen, Manchester Polytechnic), archival cataloguing of digital records (Marit Grimstad, Norwegian Broadcasting Corporation, Oslo), and the problem of national discographies (Sune Hofsten, National Archive of Recorded Sound and Moving Images, Stockholm). In the discussion following his lecture, Norman Allen asked what was meant by a 'long' archiving period. It was agreed that 50 years should be the minimum requirement, and that responsibility for continued archiving would thus rest on the next generation. The IASA Technical Committee (chairman: Dietrich Schüller, Vienna) was responsible for several papers. One of the questions dealt with was the ageing and disintegration of cellulose acetate and polyester tapes. Acetate tapes are widely acknowledged to be very unstable with ageing. The quality of polyester tapes, on the other hand, has so far proved to remain good, but they should be carefully monitored for any technical changes. They are now regarded as very dependable from the archiving point of view. During the week of the congress, delegates visited Plasmon Data System Ltd., in Melbourn, Hertfordshire, where they were informed about the manufacture of compact discs. The author concludes by noting that the new digital technology is not yet fully developed or sufficiently reliable for archiving purposes. At present, magnetic reel-to-reel tape is the only safe medium for recordings that are intended to be retained for a long period of time.

Hambo, Hanebopolska och Hamburska

Danserna och benämningarna

Av Mats Wahlberg

1. Inledning

I sin etymologiska ordbok *Våra ord* deras uttal och ursprung skriver Elias Wessén (1973 s. 159) om *hambo*: »förkortning av *hambopolska*, dvs. polska från Hanebo socken i Hälsingland». Denna förklaring till benämningen på en av Sveriges mest kända s. k. gammaldanser torde vara ganska spridd och accepterad, åtminstone bland språkforskare. Genom anknytningen till Hanebo har dansen också satts i samband med den bekanta sägnen om dansen på Hårgaberget, varom se avsnitt 3. Bland forskare med kännedom om danshistoria och folklig dans har dock denna åsikt inte vunnit allmän tilltro. I uppsatsen *Om polskedansen* skriver t. ex. folklivsforskaren Ernst Klein (1937 s. 281):

Alla försök att göra etymologier på Hanebo socken måste räknas som misslyckade. Beläggen för »hamburgerpolska» äro flera och överensstämma med samtida belägg för hamburgervals och hamburgerpolkett. »Hamburger» är helt enkelt beteckningen för något modernt, utländskt, nymodigt.

Skulle alltså vår svenska hambo, eller åtminstone dess benämning, i stället för från Hanebo leda sitt ursprung från utlandet, kanske från Hamburg? Åtminstone för dagens folkdansforskare är detta alls ingen hädisk tanke. Många av de folkliga danser som bevarats till vår tid har utländskt påbrå men är i sin nuvarande form ofta delvis omformade på svensk botten och alltså trots allt att betrakta som yttringar av svensk folkkultur.

Syftet med denna uppsats är att sammanställa och något skärskåda de äldre upplysningar som finns om förekomsten av danser benämnda *hambo(polska)*, *Hanebopolska*, *hamburska* m. m. i Sverige för att om möjligt kunna utröna något framför allt om dansbenämningarnas ursprung. Framställningen bygger på uppgifter i SAOB och dess samlingar, litteratur om folklig dans och danshistoria samt traditionsuppteckningar i

Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala och Folkminnessamlingen i Nordiska museet. Flera av de slutsatser och synpunkter som uppsatsen mynnar ut i innebär ingenting egentligt nytt. De forskare som har uttalat sig om ursprunget till dansen och dansbenämningen *hambo(polska)* har emellertid i de flesta fall gjort detta ganska kortfattat, och deras synpunkter finns spridda på ett flertal olika ställen i litteraturen. Någon större sammanställning av tillgängliga fakta har dessutom tidigare inte gjorts.

Ett problem med en undersökning som denna är att man, såsom vid all dansforskning, måste ta hänsyn till flera faktorer, nämligen dansernas benämningar och danserna i sig samt vilket slags musik som används, och hur denna benämns. En och samma dansbenämning kan i olika delar av Sverige avse klart skilda danstyper. En *slängpolska* i Sörmland är t. ex. ett helt annat slags polska än i Medelpad. Dessvärre åtföljs de äldre omnämningarna av danserna sällan av någon mer detaljerad beskrivning av deras utförande – kopplingen mellan ord och sak är alltså ofta ganska besvärlig att utreda. Dessa förhållanden samt avsaknaden av större undersökningar av polskans och över huvud den folkliga dansens historia i Sverige gör att många frågor tillsvidare måste lämnas obesvarade. Det ganska stora material om folklig dans som finns i våra traditionsarkiv och det som samlats in under de senaste decennierna, framför allt genom Svenska ungdomsringens för bygdekultur försorg, väntar ännu på analys och bearbetning.

2. De äldsta uppgifterna om hambo

De äldsta uppgifterna om hambo härrör varken från Hanebo eller från genomgående folkliga miljöer. Enligt SAOB och dess samlingar är benämningen *hambo* känd först på 1840-talet. Ett äldre omnämning står emellertid den finländske författaren och folklivsupptecknaren Carl Axel Gottlund för. Denne gjorde som ung student år 1817 en resa i mellersta Sveriges finnmarker och antecknar i sin dagbok från besöket i Lilla Björnmossen i Svärdsjö socken i Dalarna, att ungdomen vid en fest dansade »den så kallade Hambopolskan, jemte vals» (Gottlund 1931 s. 91).¹ Dagbokens originalmanuskript är dock inte den under resan förda dagboken utan en senare överarbetning. Det här aktuella partiet har förelegat färdigt 1846 men innehåller rättelser och talrika tillägg från 1870-talet (Gottlund 1931 s. XIX). Uppgiften om hambopolskan kan därför inte med säkerhet föras till 1817 eller ens till 1840-talet. Dagboken, i det skick den nu föreligger, kan alltså mycket väl innehålla

¹ Jag tackar Brodd Leif Andersson, Stockholm, som gjort mig uppmärksam på detta parti av Gottsunds dagbok.

influenser från redigeringstiden. Fil. lic. Pirkko-Liisa Rausmaa vid Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (Finska litteratursällskapet) i Helsingfors, där dagboksmanuskripten förvaras, har i ett vänligt brev av den 14 mars 1990 upplyst, att tillkomsttiden för det aktuella partiet inte säkert kan anges. P.-L. Rausmaa meddelar dock, att benämningen *hambopolska* också figurerar några år senare i en originaldagbok av Gottlunds hand. Den 22 september 1820 berättar Gottlund om festligheterna vid sin syster Anettes bröllop, att man ännu följande dag dansade hemma i prästgården (fadern var kyrkoherde i Juva i Savolax). Man dansade bl. a. kadrilj, cotillon och ecossaise. Gottlund meddelar vidare: »Äfven dansade jag Hambo pålska med Anette och den andra af Ingilä flickorna.» Av denna notis framgår enbart att hambopolska är en pardans. Enligt Rausmaa berättar Gottlund i sina dagböcker ofta om danstillställningar och meddelar alltid, vilka danser som förekom, och med vem han dansade. Kanske är därför Gottlunds uppgift om hambopolskan i Svärdsjö år 1817 verkligen autentisk. Uttrycket »den så kallade Hambopolskan» kunde i så fall tyda på att dansen (ännu?) inte var så känd.

På nyårsdagen 1841² gav patron Dahlgren på Ransäter i Värmland en bal, som ingående skildras i ett brev till unge Fredrik August Dahlgren, då student i Uppsala. Brevets avsändare var Malin Lalin, barndomskamrat till Fredrik August. Brevskriverskan hade under balen för en stund försjunkit i egna tankar, och hon frågar sig »huru långa utflykter mina tankar vidare kunde ha gjort, om ej en hastig hambo spelats upp och jag nu som stundom sker öfverfallits af ett slags polsk-raseri» (Dahlgren 1905 s. 201). Det enda vi här får veta om hambon är alltså att den dansades till hastig musik och karakteriserades som polska.

Tobias Norlind (1941 s. 114) uppger, att beteckningen *hambopolska* förekommer i tryck i Sverige första gången 1844. Närmare uppgifter om källa saknas; sannolikt rör det sig antingen om ett nottryck eller ett balprogram. Enligt Norlind uppträder (i samma slags källor?) fr. o. m. 1849 beteckningen *hambo* regelbundet med tillsatsen *polkett*, en gång (1852) omnämns *Hamburger-polka*. De två sistnämnda beteckningarna torde dock avse andra danser (se avsnitt 5).

På hösten 1845 anordnades en soaré hos Erik Gustaf Geijer i Uppsala med en rad gäster ur stadens societet och den romantiska kretsen kring Malla Silfverstolpe, bl. a. landshövdingen Robert von Krämer, skalden och professorn P. D. A. Atterbom och Akademiska bibliotekets föreståndare professor Johan Henrik Schröder. De förnämsta gästerna var dock kronprins Karl och hans bror, sångarprinsen Gustaf, som då låg vid akademien. Hur aftonen förflöt skildras i en dagboksanteckning av Geijers dotter Agnes: »... och sedan vidtog en dans som småningom

² I SAOB H 199 anges felaktigt 1840.

urartade till fullständig galenskap ... Lille Schröder öfverträffade sig själf både i bondkadrilj och väfva vadmal; prinsarna, som voro alldeles utom sig af pojkkattig munterhet och odygd, hade föresatt sig att också få honom att dansa Hambo – men jag var redan mer än halfdöd af skratt och bad om förskoning» (Geete 1911 s. 316). Av skildringen kan vi utläsa, att hambo uppenbarligen ansågs vara en tröttande dans. Vidare var den tydligen välbekant för prinsarna, Agnes Geijer och professor Schröder. En annan sak värd att notera är, att det under aftonen också dansades två till synes folkligt betonade danser, nämligen bondkadrilj och väva vadmal. Vad bondkadrilj exakt var för dans kan dock inte närmare fastställas. Både i högre samhällsklasser och bland allmogen dansades vid denna tid franska kadriljer (Norlind 1911 s. 387 ff.) – benämningen *bondkadrilj* tyder på att det var fråga om en mer lantlig variant.³ Väva vadmal, ursprungligen en form av engelsk kontradans av typen »longways dance», har varit känd i Sverige sedan slutet av 1700-talet, äldst med namnen *Branicula* och *Kvarndansen* (Norlind 1941 s. 78 f.), och har bevarats i ett flertal folkliga varianter från olika delar av Sverige. Då dansen omnämns särskilt i en uppsats om svenska danslekar och dans i allmänhet i Svenska familjboken från 1850 (s. 142), där kallad *qvarndansen eller väfva vadmal*, torde den ha varit ganska allmänt känd.⁴ Det Geijerska sällskapetets val av dansrepertoar gör alltså ett folkligt intryck, som väl rymmer med strävandena inom Götiska förbundet, där ju Geijer tidigare varit den tongivande personen.

I August Blanchés roman *Wålnaden*, som utkom 1847, ges också en glimt av hambon. Vi befinner oss på Himmelsta, en större lantegendom, vars förebild synes vara Gimmersta i västra Sörmland. Till musik av allmogespelmän har en ung kvinnlig släkting till baronen just dansat *hambo* med en av statdrängarna, »som höll på att kasta mej opp i granarnes toppar», varvid bonddöttrarna skrattade åt hennes tafatthet (Blanche 1847 s. 197 f.). Här är det alltså uppenbart en dans hemmahörande också bland allmogen. I ett förord till romanen skriver Blanche, att denna »utgöres af en samling händelser, som verkligen inträffat och dem författaren, under loppet af sina yngre år, antecknat sig till minnes» (a. a.

³ Den *Bondkadrilj*, senare känd som *Östgotapolska*, som nu dansas inom folkdansrörelsen kan det knappast vara fråga om. Den tillfördes studentfolkdanföreningen Philochoros repertoar inför en turné 1893, enligt uppgift inlärd av dansledaren John Åstrand i dennes hembygd Ydre i södra Östergötland (Philochoros 1880–1980 s. 28, Österlöf 1943 s. 38, 51, Lekstugan s. 21 ff., Svenska folkdanser s. 38 ff.). Dansen gör emellertid inte något påfallande äkta intryck utan synes vara en sammanblandning av en gängse kadrilj och den i Östergötland vanliga polsketypen med omdansning på plats.

⁴ Folkdansrörelsens nuvarande dans *Väva vadmal* är ett arrangemang, gjort av Axel Österlöf under dennes tid som dansledare i studenternas folkdanförening Philochoros i Uppsala på 1880-talet (Österlöf 1943 s. 46 ff.).

s. 7). Någon större erfarenhet av landsbygdens liv torde dock Blanche inte ha haft – hans miljö var ju framför allt födelsestaden Stockholm, vars folkliv han kände väl. En tid som biträde i Södra Ångermanlands domsaga år 1843 har möjligen gett andra intryck. Material för sin litterära verksamhet fick Blanche från rättegångshandlingar, meddelanden av vänner och sitt eget förråd av minnen och intryck (SBL 4 s. 759 f.). Trots författarens många gånger fantastiska berättarstil – Wålnaden är en ganska osannolik skurkroman (Schück & Warburg 6 s. 159 f.) – finns det ingen anledning att helt underkänna hamboepisodens autenticitet. Blanches avsikt var säkert att läsarna skulle känna igen sig.

I en liknande miljö befinner vi oss i den tio år yngre romanen *Enstödingen*, eller herr kamrer Matthias Knöckel av Carl Edvard Zedritz, latinprofessor i Uppsala. Under en födelsedagsfest på en prostgård i en okänd del av Sverige anordnas dans, där prostgårdsfolket, grannskapets herrskap och allmogeungdom deltar. Här anas för första gången något av hambons karaktär och utförande. Dansen benämns först *hambopolska*: »En hambopolska blef genast arrangerad. Paren svängde sig, inom en temligen betydlig cirkel, rätt lifligt omkring ... För att kunna göra svängen rätt intensiv, förde gossen sin flicka med näsduken kastad omkring hennes lif» (Zedritz 1857 s. 93). Man dansar även parvis *slängpolska*, av skildringen att döma en dans av samma slag som flera ända in på 1900-talet, bl. a. i Östergötland och Sörmland, förekommande polsketyper med omdans på stället, ofta med fattning med utsträckta armar, så att de dansande har ett tämligen stort avstånd mellan varandra (Sjöberg 1979 s. 102 ff.). Slängpolskan sägs hos Zedritz vara en dans för de »lustiga lynnena, för dem, som vilja blifva qvitt det öfvermått af munterhet, som grasserar i kroppen» (a. a. s. 95). Romanens unga kärlekspar, löjtnant Bernhard Dalmark (vanl. stavat utan *h*; jfr dock citatet nedan) och fröken Julie von Sköldenborg, föredrar dock hambo:

... för *kärleken* är icke slängpolskan gjord, ty hvilken kan väl med slängpolska uttrycka de ömmare känslorna? »Vi dansa snarare en hambo», hviskade Julie, och i ögonblicket hade han sina händer och armar om hennes smärta lif, och med vårvindens lätthet hade de, midt emellan på spridda punkter kringdrillande slängpolskeparen, gjort fem eller sex turer, då Julie hviskade till Dahlmark, att han borde stanna, ty hon förmådde ej mera (a. a. s. 95).

Zedritz här refererade dansskildring ger intrycket att han själv kände till de beskrivna danserna. Han var född i Alingsås 1805 men dock sannolikt uppvuxen i Köping, där fadern uppges ha varit stadskassör (Upsala academies matrikel 1832 s. 86). Han tillhörde också Västmanlands-Dalnation i Uppsala och var vid sin bortgång 1859 sedan två år dess inspektör (Upsala universitets catalog för vår-terminen 1859 s. 33, Knös 1860).

Vad är det då för slags dans som benämns *hambo* och *hambopolska* i

Hambopolska övas i hemmet. Teckning av Fritz von Dardel i »Mrs Black & Smith, En route pour la Scandinavie 1848». (Bilden återgiven efter *Folket i fest*. Av Erik Lundberg, Sigfrid Svensson, Karl Sporr, Gustaf Karlson, Rurik Holm. Stockholm 1946. S. 157.)

de ovan anförda beläggen? Av skildringarna från Ransäter i Värmland, Geijers hem i Uppsala och i *Blanches* roman framgår egentligen endast, att det var en livlig och tröttande dans. Hos Zedritz får vi mera kött på benen; jämförelsen med slängpolskan visar, att det helt klart är en dans, som utförs med parvis omsvängning runt rummet. Hans beskrivning får stöd av en teckning från en högborgerlig miljö av Fritz von Dardel från 1848, kallad »Hambopolska övas i hemmet» (se fig.). Fattningen, där kavaljeren med båda händerna håller en själ om damens liv och damen sina båda händer på kavaljerens axlar, överensstämmer med Zedritz beskrivning. Damen tycks ha båda fötterna i luften – det är helt klart inte fråga om någon jordnära dans.

En skildring av hambopolska i den år 1850 utgivna Svenska familjboken (s. 141 f.) tycks avse samma slags dans. I en artikel om olika danstyper av en anonym författare L. D. G. sägs där: »Hambopolskan är en variation af vals, mest lämplig för dem, som hafva öfvermått af krafter, och för öfrigt valsen långt underlägsen i grace.» I en not anmärker dock utgivaren J. G. Carlén, att »hambopolskan, skickligt dansad, förefaller oss ganska vacker, synnerligast flickans gestalt, der hon, uppuren af mannen, sväfvar fram i sin djerft flygande dräkt». Alldeles samma dans,

kallad *hambopolska* eller *hamburska*, finns beskriven från Närke från mitten av 1800-talet:

Hambopolska eller hamburska dansades i raskare tempo [än den andra förekommande polskan med omdans på stället] och förekom allmänt under 1850-talet i olika samhällskretsar. Den utfördes så att kavaljeren fattade med båda händerna damen om livet, eller ock höll man i båda ändarna av en näsduk, kastad om hennes midja. Man dansade runt golvet i rask fart, lyftande damen högt i vädret vid andra takt delen (Svenska låtar. Närke s. 167).

Från samma tid omtalas *hambopolketta* som en del av den då populära polkan i många turer. I Dansboken i västficksformat från 1856 sägs (s. 35): »*Polketta* är andra turen i polka; likaså *Polka-Mazurka* och *Hambopolketta*, dock att man i dessa dansar raskare och lyfter sig mera.» Om det närmare utförandet av dessa varianter sägs ingenting; andra turen i polkan kallas enligt samma källa (s. 33 f.) *vals* och skall utföras i valsfattning med så små polkasteg som möjligt. Under slutet av 1800-talet och 1900-talet avses med *hambopolkett* polkett (polka) i takt, en dans som numera oftast kallas *mazurka* (Sjöberg 1977 s. 53, dens. i Gammaldans i Norden s. 62 f.). För *hambopolka* se avsnitt 4.

Bland uppteckningar rörande dans i Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala och Nordiska museets folkminnessamling finns flera uppgifter om danser från senare delen av 1800-talet, som kan motsvara de ovan anförda exemplen på hambo(polska). Dessa danser kallas vanligen *hamburska* o. d., en benämning som är känd från Gotland, Västergötland, Östergötland, Södermanland, Västmanland, Uppland (Villberga socken i Trögden, nära Södermanland och Västmanland, ULMA 303:898; Söderby-Karls socken, E. U. 19814), Medelpad, Ångermanland, Västerbotten, Norrbotten och Lappland. I Västergötland och Östergötland nämns *hamburska* vid sidan av *vals*, *polkett* och *polska*, som uppenbarligen avser den från dessa landskap kända äldre polsketypen med omdansning på plats (t. ex. Polska från Tiveden, se Svenska folkdanser 2 s. 122 ff., och Slängpolska från Vikbolandet, se Karlholm 1974 s. 56 f.). Detta förhållande är tydligt även i Södermanland och Västmanland, där *hamburska* är en vanlig benämning på en annan dans än polska eller slängpolska. Den äldre polsketypen med omdansning på plats är känd även från dessa landskap (t. ex. Slängpolskafyrpolska från Södermanland, se Svenska folkdanser 2 s. 133 ff.), liksom från Närke (Svenska låtar. Närke s. 167).

Några exempel på uppgifter om de danser som kallas *hamburska* o. likn. från Västergötland, Södermanland, Västmanland och Uppland kan förtjäna att anföras i detta sammanhang. Näsduksfattningen, avbildad på Fritz von Dardels teckning (se fig.), finns t. ex. omtalad från Västergötland och Södermanland.

Hambó l. værmlänningen dansas så att pojken tår en näsduk om livet på tösa å ho lægger sina händer på h sa  xler,   sina dansar daj måst likadant som i gamla valsens (ULMA 25:71:10 s. 55, Gäsene härad, Västergötland, 1870-talet).

»Hamburgsk ». Denna dans bestod däruti att de dansande parvis tog hvarandra under armarna eller omslöt med en näsduk och nästan i polsktakt svängde sig kring golfvet i valsbana. Dansen var liflig och hurtig och hade en egendomlig melodi (ULMA 347:59,  kers härad, Södermanland, mitten av 1800-talet?) – härefter anförs texten till den bekanta »Jänta   ja», som senare ofta återkommer i samband med den yngre hambon kring sekelskiftet.

Hambo kallades förr hamburgska, som dansades rundt utan uppeh ll, under det hambo nu f r tiden dansas med att [sic!] i någon hoppande stil framåt i vissa takter (E. U. 19729, Karbennings socken, Västmanland, uppteckning från 1940-talet).

Hambo säger dom  r gammal dans men det är fel. Hamburgska skall det vara, det är precis samma musik. Hamburgskan g r i en enda tur och hambo g r 3, det måtte väl vara skillnad nog. Hamburgskan var en ansträngande dans, den gick fort så kjortlarna stog r tt ut, inte var det många som kunde den riktigt, ej heller orkade de så länge. Den  r gammal men roligt var det. (E. U. 19285, upptecknat 1941 i Skultuna socken, Västmanland, efter sagesman född 1857 i Tillberga socken).

Också svengpolska med långa steg och h rd sväng. Hamburgska dansades nästan lika med återkommande ombyten i steg och vändning (E. U. 19814, upptecknat 1941 i Söderby-Karls socken, Uppland).

Genomgående drag bland de andra uppteckningar som kan avse en äldre hamboform  r förekomsten av en enda tur, alltså utan de nu brukliga f rstegen, vidare livfattning och nigningar (t. ex. *hamburgskan* ULMA 2795:11, Möklinta socken, Västmanland; *hamburgska* E. U. 27795, V. Vingåkers socken, Södermanland; *hambopolska/hamburgska* E. U. 29760, Askers socken, Närke).

En annan dansform, som bör tas upp i detta sammanhang, härrör från svenska Finland. Yngvar Heikels (1938) omfattande och väldokumenterade sammanställning av material om finlandssvenska folkliga danser upptar (s. 334f.) flera pardanser, som visar omisskännligt släktskap med de danser, kallade *hambo(polska)*, *hamburgska* o. d., som ovan anförts från Sverige. Som allmänt förekommande upptas *Finländsk hambo*, som dansas med livfattning. Hambosteget f r kavaljeren  r vänster, höger, hopp med höger och f r damen detsamma fast med början på motsatt fot. Under hoppet kastar kavaljeren vänstra foten »bak-uppåt». Steget synes snarast vara ett mazurkasteg. Från Pojo i Nyland anförs att *hamburgska* dansas som finländsk hambo men »Gossen håller med båda händerna i en näsduk, som han håller bakom flickans rygg, och hon håller händerna på hans axlar eller ock en näsduk bakom hans rygg». N sduksfattning f r kavaljeren anges även från Bromarv (*hamburgska*) och Ingå (*hambopolka*), båda Nyland. Benämningen *hamburgska* anförs

vidare från Kimito i Åboland (som finländsk hambo men med valsfattning) och från Saltvik på Åland (ungefär som svensk hambo men med valsfattning). Även från Österbotten finns uppgifter om liknande danser, t. ex. *hambopolska* (a. a. s. 444). Utan proveniens och andra upplysningar anger Heikel (a. a. s. 334) också formen *hamboska*. Flera uppgifter om dessa danser kan föras tillbaka till mitten av 1800-talet. Från Borgå i Nyland uppges att en dylik dans var i bruk före 1852, och i Ingå i Nyland var en sådan i allmänt bruk 1830 och kom ur bruk 1875 (Heikel 1938 s. 443). Enligt uppgift från en sagesman född 1869, som fått sina uppgifter från fadern, född 1833, hade den ovan omnämnda hambopolkan från Ingå lärts ut av en rikssvensk (a. a. s. 443, 473). Hamburgskan från Kimito lärdes ut på 1850–1860-talet av sjömän, som sägs ha hämtat den från Hamburg (a. a. s. 443, Jansson 1910 s. 123).

I detta sammanhang finns det skäl att anknyta till Fritz von Dardels teckning från 1848 »Hambopolska övas i hemmet», som närmare diskuteras ovan. Den där avbildade dansen skulle enligt min mening mycket väl kunna vara en motsvarighet till Heikels finländska hambo med näsduksfattning som i hamburgska från Pojo. Men om detta kan vi naturligtvis enbart spekulera. Det synes i alla fall vara fråga om danser med likartat utförande.

Den hamburgska som har förekommit i levande tradition i Södermanland på 1900-talet dansas dels med ett steg närmast motsvarande det som finns beskrivet i den s. k. Snurrebocken från Uppland (Svenska folkdanser s. 24, d:o 5 uppl. s. 64), där kavaljeren också börjar med vänster fot på första taktdelen, dels på ett sätt liknande Bondpolska från Uppland och Slängpolska från Torp i Medelpad (Svenska folkdanser 2 s. 128 f., 114 ff.), där kavaljeren likaledes börjar med vänster fot, fast på andra taktdelen (muntlig uppgift från Henry Sjöberg, Arkivet för folklig dans vid Dansmuseet, Stockholm).

Ovanstående sammanfattning av de tidigaste uppgifterna om *hambopolska* torde räcka för att visa, att vi äldst har att göra med en dans, känd såväl bland högre socialgrupper som hos allmogen, vilken skiljer sig från den nuvarande allmänt kända hambon. Hur denna dans närmare utförts, och vilka steg som använts, går dock inte att få klarhet i. Motsvarigheter till denna äldsta hambo finner vi möjligen i danser i mellersta Sverige och svenska Finland, oftast benämnda *hamburgska* o. d., kända framför allt genom traditionsuppteckningar från mitten av 1800-talet och 1900-talet. Hur detta samband mellan danserna närmare skall förstås, om ett sådant nu verkligen föreligger, kan dock inte avgöras med hjälp av tillgängliga källor. Grundliga översiktsverk om modedans och folklig dans i Europa under 1800-talet, som kunde vara till hjälp härvidlag, saknas också. Under 1800-talets första hälft lanserades i Sverige ett flertal modedanser, som, i likhet med den under slutet av

1700-talet uppträdande valsen, är pardanser med omsvängning runt rummet. På 1840-talet införs liksom i övriga Europa polka (2/4-takt) och mazurka (3/4-takt). Redan tidigare har dock i Skandinavien troligen förekommit liknande pardanser. Åtminstone synes sådana dansformer med tvåtaktsomdansning ha funnits i Norge redan före 1840-talet, där kallade *Hamburger*, *Skotsk Wals*, *Hop-Vals* m. m., liksom kanske också ett slags föregångare till mazurkan (E. Bakka i *Gammaldans i Norden* s. 55 ff.). Det finns all anledning att tro att förhållandena varit likartade i Sverige (jfr Norlind 1941 s. 102 ff.). Att det är under denna tid och bland dessa dansformer, med förmodat ursprung i Polen, Böhmen och Nordtyskland, som vi har att söka en del av den äldsta hambons ursprung torde vara givet, även om något närmare därom inte kan sägas (jfr H. Sjöberg i *Gammaldans i Norden* s. 61 ff.).

De bräckliga slutsatser som detta avsnitt mynnar ut i står möjligen inte i proportion till arbetsinsatsen. För att överhuvud komma åt bakgrunden till dansen och benämningen *hambo*(*polska*) är det dock nödvändigt med en så fullständig materialgenomgång som möjligt. Härvidlag återstår självfallet ännu en del att göra, t. ex. närmare jämförelser med pardanser under 1800-talets början i övriga delar av Europa, något som inte har kunnat göras inom ramen för denna uppsats. Vidare borde mycket stå att vinna genom en undersökning av nottryck, spelmansböcker, tryckta dansprogram m. m., material som här inte har beaktats. Betydelsen av vilket slags musik som har använts till hambon har inte heller särskilt uppmärksammats; en stor del av den forskning som har ägnats polskans historia gäller just de olika musiktypernas ursprung och samband (se t. ex. Lindgren 1893, Norlind 1911 s. 339 ff., Ling 1989 s. 233 ff.). Den finske forskaren Erkki Ala-Könni (1956), som i sin avhandling om polskedansen i Finland även tar upp den svenska polskan (s. 34 ff.), menar att hambopolskan musikaliskt sett är en ung medlem i polskefamiljen (a. a. s. 44). Om det är fråga om en förnyad variant av äldre polsketyper eller ett helt nytt slags polska kan enligt Ala-Könni dock ej avgöras.

Hittills av skilda forskare publicerade tankar om hambons bakgrund har i mycket liten utsträckning varit särskilt grundliga; de ingår som kortare avsnitt i översikter av olika slag. Tobias Norlind (1941 s. 113 ff.) har t. ex. alls inte gått in på vad slags dans som kan avses under mitten av 1800-talet utan förutsätter, att den motsvarar vår moderna hambo. Han stöder sig därvid främst på dansbenämningar i tryck (nottryck?) utan att ange källor. Varifrån Norlinds äldsta belägg på *hambo* (1844) är hämtat anges inte. Att SAOB H 199, tryckt 1930, uppger ett äldsta belägg från 1840 (fel för 1841, varom se ovan), har Norlind inte observerat, liksom han heller inte har konsulterat SAOB:s icke tryckta samlingar. Vidare blandar han samman *hambo* med *hambopolkett* i Sverige och *Hamburger* o. d. i Danmark, vilka sannolikt avser andra danser (jfr

avsnitt 5). Att hambon inte kan vara uråldrig i Sverige har dock varit självklart för Norlind.

Mats Rehnberg (1943a s. 11) säger om hambo: »Såväl dess namn som uppkomst äro höljda i dunkel.»

Den som jämte Norlind något mer ingående har behandlat hambons äldre historia är Henry Sjöberg (i *Gammaldans i Norden* s. 61 ff.). Liksom Mats Rehnberg anser han, att dansens förhistoria är dunkel. Beträffande denna meddelar Sjöberg endast, att *hambo* förekommer i tryck första gången 1844 (efter Norlind 1941 s. 114?) och anför vidare några tidiga belägg på benämningarna *hambopolkett* och *hambopolka*, som väl dock i de flesta fall troligen avser andra danser utan annan anknytning till hambo än just själva benämningarna. Sjöberg koncentrerar sig på den moderna hambon, som han anser vara en helt ny dans, lanserad under 1880-talet och utan eller med liten anknytning till »föregångarna» *hambopolkett* och *hambopolka*.

3. Hambo, Hanebopolska och dansen på Hårgaberget

Redan tidigt finner vi, att dansbenämningarna *hambo-* och *hanebo(polska)* sammanställs med sockennamnet *Hanebo* och den bekanta sägnen om dansen på Hårgaberget. För en utförlig behandling av denna sägens innehåll och ursprung hänvisas till uppsatsen *Kölbigk och Hårga* av Dag Strömbäck (1961, 1968).

Till den i avsnitt 2 omnämnda beskrivningen av *hambopolska* i *Svenska familjboken* (s. 142) från 1850 fogar utgivaren J. G. Carlén en utförlig version av sägnen med följande kommentar: »Bland svenska dansar har *Hanebo-* eller, såsom ordet vanligen uttalas, *Hambo polskan* – den benämndes fordom *horgadansen* – sin särskilta saga, alltför egen att ej här anföras.» Av detta framgår att *hambopolska* torde ha varit den vanliga benämningen på dansen.

För den tidiga version av sägnen som meddelas av Carlén säger sig Dag Strömbäck (1961 s. 35) inte känna någon äldre källa. Versionen är emellertid ordagrant övertagen från artikeln *Hanebo-polskan* i *Svenskt konversationslexikon* 2 (s. 51 f.), som utkom 1847. Här sägs att »*Hanebo-polskan* leder sitt ursprung från *Hanebo socken*, hvilket namnet äfven antyder. Ännu lefver i folkets mun en saga om densamma, då kallad *Horgadansen*, af hvilken man kan sluta, huru högt denna dans fordom här varit älskad och den vi här vilja anföras.» Den anförda sägenvarianten lyder sålunda:

Hvarje lördagsafton plägade ungdomen i socknen samla sig i Horga by till dans, och fortsatte detta nöje ofta långt inpå nätterna. En afton, hänfördt af dansens liflighet, lät det muntra laget ej en gång af sabbatens inbrytande störa sig i sin yrande glädje, utan fortfor att dansa äfven då sammanringning-

en redan hade begynt. Plötsligt finna de en fremmande i helgdagskläder midt ibland sig, hvilken ingen kände; men som dock inbjöds att deltaga i dansen, hvilket han ock antog. Snart förstod han att sätta sig i spetsen för laget och föreslog till slutdans en slingring eller *slinker*, såsom den der på orten kallas. Alla voro med derom. Slinkern var genast färdig. Hand i hand, med den fremmande i spetsen, började slängdansen och som en hvirfvelvind bar det åstad igenom alla rum ur gård och i gård, genom fönster och dörrar, så att ingen förr någonsin varit med på dylikt. Då började några med förskräckelse ana sin ohygglige anförarens rätta lynne och ville draga sig ur ringen; men det var för sent. De förmådde icke slita sig lösa, och då en uti sin förtviflan, högg sin fällknif fast i dörrposten, för att hålla sig qvar, blef hans arm afsliten och der qvarsittande, medan han sjelf rycktes bort med de öfriga, hvilka nu, med satan i spetsen, dansade hän öfver åkrar och ängar, bort till den höga Horga-åsens spets, hvarest ännu i dag visas det släta granitgolf, der endast hufvudskallarne ännu fortforo att dansa, tills de voro afnötta ända till yttersta hårspetsen.

Det torde framgå med önskvärd tydlighet, att den dans som sägnen skildrar inte är den hambo som vi tidigare mött hos patron Dahlgren på Ransäter och professor Geijer i Uppsala. J. G. Carlén anmärker också i sin kommentar i Svenska familjboken (s. 142):

Det är blott början af sagan som häntyder på hambopolskan: den dansades par om par – fordom den nästan enda dansen inom Hanebo – hvaremot vid »slinkern», äfven kallad långdansen, hela sällskapet fattar hvarandra i händerna till en öppen kedja, hvilken slutligen springer ur rum och i rum under en starkt slingrande rörelse.

Carléns karakteristik av slinkern är tvivelsutan riktig – sådana typer av ålderdomliga långdanser med medeltida ursprung är kända från flera håll i Sverige (Rehnberg 1943a s. 3 f., Strömbäck 1968 s. 118 ff., Sjöberg 1976 s. 51, 54 f., Beck-Friis & al. 1980 s. 11 ff.). Carléns påstående att sägnens början hänsyftar på hambopolskan är uppenbarligen grundat enbart på föreställningen att benämningen på denna dans egentligen är *Hanebopolska*; någon annan dans än den s. k. slinkern beskrivs ju över huvud taget icke. Carlén är, såvitt jag kunnat utröna, den förste som uttryckligen gör denna sammanställning. I Svenskt konversationslexikon 1847 talas endast om *Hanebopolska* och *Horgadansen*; sannolikt avses dock även här verkliga *hambopolska*.

Hur gammal sammankopplingen av den dans som på 1840- och 1850-talen benämns *hambo(polska)* och sockennamnet *Hanebo* är, vet vi ingenting om. Särskilt gammal kan den knappast vara, då den danstyp som det är fråga om hör 1800-talet till. Under 1700-talet var polskor av ett annat slag populära, nämligen sådana där ett eller två par huvudsakligen svänger om på stället. Dessa polskor brukar av dansforskare benämnas *slängpolskor* (Norlind 1911 s. 395, Sjöberg 1979 s. 102 ff.). S. k. rundpolskor med parvis omsvängning runt rummet anses inte ha förekommit, innan valsen under början av 1800-talet spreds bland allmogen i

Sverige (Norlind 1911 s. 386f., Sjöberg 1977 s. 46ff., 1979 s. 135). Från Skytts härad i södra Skåne berättar Nils Lovén (Nicolovius), att valsen på 1810-talet kallades *väggadansen*. Enligt folkmusiksamlaren Nils Andersson berodde detta på att paren dansade runt stugan och inte såsom tidigare på samma plats mitt på golvet (Norlind 1911 s. 387).

Enligt Dag Strömbäck (1961 s. 33f.) härrör den äldsta uppteckningen om dansen i Hårga från 1783, vari omtalas att ungdomen varje söndagsafton samlades i Hårga för att dansa. Den därpå följande dansen benämns *Långdansen*. Sägningen kan alltså ha varit välkänd på 1840- och 1850-talet, när den kopplas ihop med hambopolskan. Icke oväsentligt i sammanhanget är att sockennamnet *Hanebo* i genuin dialekt uttalas just »hámambo» (*hámbo*). Frågan är dock, om detta uttal varit särskilt känt utanför orten; i skrift var formen på 1800-talet endast *Hanebo*. En intressant detalj är vidare, att byn Hårga i kyrkligt hänseende hörde till Segersta socken till 1776 (Ernst Pontén i *Två hälsingesocknar* s. 10) och i kommunalt hänseende och i jordeboken ända till 1884 (Lagerstedt 1973 s. 117). Genom sitt läge söder om Ljusnan har dock Hårga sannolikt länge mer känts som en del av Hanebobygden.

Som framgått i avsnitt 2 finns i de äldsta kända uppgifterna om hambo(polska) ingenting som tyder på ett samband med Hanebo socken. Dansen är inte heller en utpräglad allmogedans. Då danstypen, som nyss omtalats, inte kan vara äldre än 1800-talet, är det ganska osannolikt, att den från en »födelseort» i Hanebo på mycket kort tid skulle ha spritts till stora delar av övriga Sverige och dessutom vunnit insteg i högre socialgrupper. Det skulle i så fall vara ett enastående exempel utifrån vad som är känt om svensk folklig dans. Något fall där en folklig dans uppstått på eller åtminstone blivit utmärkande för en viss ort för att därefter på kort tid spridas under ett namn med hänsyftning på denna ort kan inte anföras. Dansen i Sverige har i stället genom seklerna i hög grad påverkats av allmänskulturella strömningar och de ledande samhällsskiktens modedanser.

Om också den dans det här är fråga om inte kan vara gammal, kunde det kanske tänkas, att beteckningen *hambo(polska)* vore äldre, och att denna sedan av någon okänd anledning hade överförts på en yngre dans. Det som nyss sagts om det osannolika i att en svensk folklig dans skulle ha spritt sig över stora delar av Sverige från en bestämd ort gäller dock även här. En eventuell äldre dans, benämnd *hambo(polska)*, måste ju i så fall förutsättas så allmänt spridd och känd, att benämningen kunde få ett nytt innehåll. Det är då också märkligt, att det, såvitt känt, inte finns något spår i källorna av denna dansbenämning före 1817. En etymologi utgående från sockennamnet *Hanebo* blir alltså även på ett sådant sätt mycket svår att göra sannolik.

Härledningen av *hambo* ur sockennamnet *Hanebo* har, alltsedan den

först dyker upp, varit den gängse i uppslagsverk och etymologiska ordböcker. För att visa hur stor genomslagskraft denna förklaring kan ha haft, skall nedan några av dessa ställen anföras.

I verket Nordbon under hednatiden av fornforskaren och prästen Axel Em. Holmberg (1854 s. 629 f.) görs hambopolskan till en kultisk dans. Författaren tänker sig, att sådana förekommit vid vissa blotceremonier, och han fortsätter:

Ännu hafva vi kvar en egen dans, den bekanta Hambopolskan, förr benämnd *Horgadansen*, som måhända ursprungligen varit en sådan. Den har sitt namn efter Horga by i södra Helsingland, hvilken åter synes blifvit benämnd efter något der beläget offerställe »Hörg». För denna by var den egendomlig, eller måhända rättare för »hörger», och dansades fordom varje lördagskväll. Med densamma är en djefvulssaga förenad, som, sammanlagd med namnet, lätt kan gifva åt denna dans en hednisk religiös betydelse. Detta dock endast gissningsvis yttradt.

Holmberg hänvisar i sammanhanget till den ovan anförda artikeln Hanebo-polskan i Svenskt konversationslexikon 2 från 1847. I denna sägs det äldre namnet på dansen vara Horgadansen, något som alltså Holmberg tar fasta på för att sedan sammankoppla det med en tolkning av bynamnet *Hårga* utifrån ordet *harg/horg* 'stenhop; stenaltare'.⁵

Gunnar Olof Hyllén-Cavallius (1868 s. 461 f.) försöker i sitt kända verk *Wärend och wirdarne* också göra hambon, eller åtminstone en wärendsk motsvarighet härtill, till en hednisk offerdans, här dock, förståeligt nog, utan anknytning till Hanebo:

Den mest karakteristiska af Wärends nationaldansar är dock *Hvembo-dansen*, hos Rudbeck *Vinbodansen*, ett slags vals, i medlersta Sverige känd under namn af Hambo-Polska. Hvembo-dansen blir ifrån början af 1600-talet flerstädes omtalad i våra domböcker, och hade namn af Hvembo-lund, på Hvembo-ö i sjön Åsnen, der denna dans länge synes ha varit brukad såsom offer-dans.⁶

I Konversations- och universal-lexikon 2 från 1860 omtalas i artikeln *Hanebopolskan*, att dansen leder sitt ursprung från Hanebo socken, varefter sägnen refereras. Uppgifterna synes vara hämtade ur Svenskt konversationslexikon från 1847; formen *hambo(polska)* nämns ej. Samma sägenversion om Hårgaberget anföras i resehandboken *Sverige 2* (s. 72) från 1886, varefter tillfogas: »Från denna tid fortlefver den bekanta *Hanebo-* eller *hambo-polskan*.»

I Richard Dybecks *Runa* från 1865 finns (s. 61 f.) en skildring av V. E-e (= Viktor Engelke, se Strömbäck 1961 s. 40) om Hårgaberget och dess

⁵ Bynamnet *Hårga* innehåller ordet *horg* (variantform till *harg*) 'stenhop, klippa; offerplats'. Enligt Allan Rostvik (1967 s. 14, 93 ff.), som avvisar en antagen kultisk betydelse hos ortnamnelementet *harg/horg*, åsyftas i detta fall några stora stenblock i byn.

⁶ Det medeltida sockennamnet *Hvembo*, avseende de nuvarande socknarna Almundsryd och Urshult, Kinnevalds hd, Kron. l., är inte tillfredsställande tolkat (Hallberg 1983 s. 66).

omgivningar. På Hårgabergets spets med sina stora flata berghällar har enligt Engelke funnits en *harg*, ett offerställe. »Det var på detta berg som den beryktade *hårgadansen* eller, efter de yngres sätt att tala, Hanebopolskan dansades.» Om dansen sägs:

Hårgadansens första och egentliga ursprung spåras icke så lätt. Den af några äldre författare yttrade tanken att den här ofvan beskrifna i grunden varit en dunkel uppenbarelse från hednatiden tyckes vinna bekräftelse bland annat af sjelfva dansens ryktbarhet och spridning i mer och mindre afvikande förändringar, förekommande i flere landskap, såsom i Dalarne, Westmanland, Wermland, till och med i Södermanland. En sådan från n. Westmanland, hvilken under namnet *Hanboskan* dansades med egendomliga steg och vändningar ännu för 30 år sedan, är förf. meddelad, och förtjenar anföras, i synnerhet för sin ålderdomliga melodi.

Texten, liksom melodin, en polskemelodi med omiskännliga drag av den bekanta Vårvindar friska, meddelas så. Enligt Engelke är alltså Hanebopolskan spridd över stora delar av mellersta Sverige, och detta faktum tas till intäkt för att den måste vara uråldrig.

Av senare utkomna encyklopedier som härleder *hambo(polska)* ur sockennamnet *Hanebo* kan nämnas första upplagan av Nordisk familjebok (band 12, 1888, sp. 1516) liksom dess andra upplaga (band 21, 1915, sp. 1266 f.) samt andra upplagan av Svensk uppslagsbok (band 12, 1949, sp. 850). Etymologiska och andra ordböcker anför regelmässigt Hanebo-etymologin (Ekbohrn 1868 s. 329 s.v. *Horgadans*, Tamm 1890–95 s. 278, Lyttkens & Wulff 1911 s. 141, Hellquist 1922 s. 222 o. 1948 s. 330, SAOB H 199, Wessén 1973 s. 159). I sin stora nysvenska grammatik Vårt språk anför vidare Adolf Noreen (1905 s. 27) utvecklingen *Hanebo(polska)* till *hambo* som exempel på en kompromissbildning beroende på partiell analogi, något han i detta fall vill kalla *subsimilation* (ett mellanljud *m* uppkommet genom påverkan av *b* på *n*); jfr även Hesselman 1948–53 s. 32.⁷

4. Våra dagars hambo

Tobias Norlind (1941 s. 113 f.) utgår från att den äldsta hambon och våra dagars dans motsvarar varandra. Enligt hans mening är det fråga om polkett i tretakt. Han stöder sig därvid på den ganska ofta förekomman-

⁷ Det kan i samband med hambons förmenta ursprung i Hanebo socken också nämnas, att den hambomelodi som är bekant under namnet *Hårgalåten* inte har något med byn Hårga att göra. Den är känd framför allt från Dalarna som *Skvaltkvarnspolska* men också i östra Norge som *Dalakopa* och i Hälsingland som *Ryssjängespolska*. I ett av Delsbostintans (Ida Gawell-Blumenthal) låthäften benämns den *Polska*, medan en helt annan polska där kallas *Horgalåten*. Att den aktuella polskan fått namnet *Hårgalåten* kan bero på att den publicerades 1923 med den titeln i ett arrangemang av den danske musikern Wilhelm Wihl (Ramsten 1973).

de dansbenämningen *hambopolkett* och menar, att hambon uppfattats som en sidoförform av polka. Ätminstone i senare tradition avses dock med *hambopolkett* en annan dans, numera oftast kallad *mazurka* (Sjöberg 1977 s. 53, dens. i *Gammaldans i Norden* s. 62 f.).

Som framgått av avsnitt 2 finns det emellertid starka skäl att tro, att den äldsta hambon är en annan dans än den som numera är känd som *hambo*. Detta har framhållits av Henry Sjöberg (1977 s. 52 f., 1979 s. 153, 1982 s. 46, dens. i *Gammaldans i Norden* s. 61 ff.) och Juno Boberg (1980 s. 10). Emellertid är inte heller den moderna hambons ursprung helt klart. Enligt Sjöberg är den ursprungligen en variant av polkamazurka, en dans som var populär i slutet av 1800-talet. Anledningen till att denna dans i Sverige kom att kallas *hambo* är, menar Sjöberg, att man här började använda hambomelodier till polkamazurkan. Det gamla sättet att dansa till hambomusiken får då tänkas ha slagits ut av den nya dansen. Någon klarhet i hur detta kan ha gått till är dock mycket svårt att få. Att närmare söka klargöra bakgrunden till vår moderna hambo skulle emellertid i detta sammanhang föra för långt, då syftet här primärt är att ge en etymologi till benämningen *hambo*. Några hittills inte beaktade uppgifter förtjänar dock att anföras.

Enligt Henry Sjöberg (i *Gammaldans i Norden* s. 63) uppträder benämningen *hambo* första gången utan tillägg (av *-polska*, *-polka* eller *-polkett*) på ett dansprogram för Värmlands nation i Uppsala 1884. Som nämnts i avsnitt 2 förekommer dock *hambo* flera gånger redan på 1840-talet. Enligt Tobias Norlind (1941 s. 116) var hambon ej så ofta förekommande på balerna under 1860- och 1870-talet men blir plötsligt populär igen på 1880-talet. Norlind menar, att den nya populariteten har sin grund i att tidens folkdansrörelse fått även de högre samhällsklasserna att ånyo uppmärksamma dansen. Mot det sistnämnda påståendet genmäler Sjöberg (a. a.) helt riktigt, att hambo finns på Uppsalastudenternas folkdansförening Philochoros uppvisningsprogram först 1899 (se Philochoros 1880–1980 s. 35). Redan på ett gille, som den då nybildade föreningen avhöll i december 1880, upptas dock *hambopolska* bland de danser där alla kunde deltaga, bl. a. »såsom fortsättning av daldansen» (Philochoros arkiv, UUB 447:135). Om härmed avses den hambo(polska) som beskrivs i avsnitt 2 eller möjligen en yngre dans, som övertagit benämningen, kan naturligtvis inte avgöras. Det är dock intressant att notera, att den avslutande turen i Daldans är just hambopolska. Daldans är en komposition av balettmästaren Anders Selinder till ett »Nationaldivertissement» i anledning av Karl XIV Johans 25-årsjubileum som regent 1843 (Klein 1928 s. 75 f.). Dansen var den enda svenska »folkdanen» på Philochoros första uppvisningsprogram 1881 (Philochoros 1880–1980 s. 6). Den dansas fortfarande inom folkdansrörelsen till ursprungsmusiken, som består av en svit polskor av åttodelstyp, och avslutas med

vanlig modern hambo. Den äldsta kända beskrivningen av dansen från 1897 beskriver sista turen sålunda: »Hambopolska, dervid kavaljeren, med båda händerna om damens lif, för hvarje takt gör appell med höger fot» (Lekstugan s. 44).

Den första beskrivningen av nutidens hambo ges enligt Henry Sjöberg (i *Gammaldans i Norden* s. 64) i *Lärobok i danskonst* av G. E. Lindell (1907 s. 62 f.), där rubricerad *hambopolska*. Om dansen säger Lindell, att den endast skiljer sig från *dalpolskan* genom en nigning på första taktdelen. Kavaljerens steg i *dalpolskan*, sådant Lindell beskriver det, är ett modernt hambosteg, medan damsteget är något annorlunda. Dansen infördes enligt Lindell av honom själv 1883 vid undervisning i dans och spreds snabbt bland stockholmarna: »Den på anfördt sätt anordnade *dalpolskan* fick benämningen hambo, hvilket härleder sig från den gamla *hambopolskan* och hvartill fogats klassmärket *polska*.»

På grundval av Lindells uppgifter skriver Henry Sjöberg (i *Gammaldans i Norden* s. 65): »Det vi idag kallar hambo kan alltså möjligen vara konstruerad av Gustaf Elias Lindell 1883. Hur indansningen såg ut i hans dans anger han inte men påstår att det vi idag kallar 'dalsteg' i indansningen infördes 1893.» Att detta möjligen inte är hela sanningen framgår av en beskrivning av *Dalpolska* i *Flickornas lekar*, utgiven 1879 av signaturen Ella, L. A. Hubendick (1879 s. 119 f.), som åtminstone vad gäller stegen helt synes motsvara modern hambo. De inledande *dalstegen* finns också med, dock inte de nu brukade övergångsstegen mellan *dalstegen* och *runddans*. Om nu den *Dalpolska* som finns upptagen på *Philochoros* uppvisningsprogram från 1882 (*Philochoros* 1880–1980 s. 20) motsvarar Hubendicks, vilket väl är troligt, och vi vet, att man på föreningens gille 1880 dansade *hambopolska*, synes det rimligt att antaga, att det inte är fråga om samma dans. Är *hambopolskan* på 1880 års gille den äldre dans som diskuteras i avsnitt 2 och *Dalpolskan* en föregångare till vår nuvarande hambo? Det kan också noteras att L. A. Hubendick (1879 s. 111) förutom av *Dalpolska* även ger en beskrivning av *Polkamasurka* (jfr Henry Sjöbergs ovan refererade uppfattning om *hambon* som en variant av *polkamazurka*). Benämningen *Dalpolska* är dåligt företrädd i traditionsuppteckningarna. I en uppteckning från *Danemora socken i Uppland* (E. U. 19680) sägs: »Hambo däremot är liksom valsen av gammalt ursprung och är detsamma som *polska*, det är olika tider som huvudsakligen har använt hambo eller *polska*, *hambopolska* är ett namn som använts samt *dalpolska* men dansen är densamma.» Tyder själva benämningen *Dalpolska* på att dansen har uppfattats som härrörande från *Dalarna*? Förhållandena är oklara och skall här inte närmare penetreras.

En annan dansbenämning som bör tas upp i detta sammanhang är *hambopolka*, som enligt Henry Sjöberg (i *Gammaldans i Norden* s. 62 f.,

65) finns belagd i spelmansböcker 1850-1900. Liksom hambopolketten är hambopolkan en dans i 3/4-takt. Hambopolkan sådan den dansades vid sekelskiftet är enligt Sjöberg besläktad med modern hambo fast snabb och helt jämn. Hambopolkan beskrivs också i Flickornas lekar (Hubendick 1879 s. 111), där med polkaliknande steg, troligen i 3/4-takt (jfr den efterföljande beskrivningen av polkamazurka, som sägs stundom dansas alldeles lika med hambopolka). Här kan också nämnas att sista turen i Jössehäradsponska, en scendans gjord av Anders Selinder till skådespelet Värmlänningarna 1846, avslutas med »hambopolka eller rättare sagt Jössehäradsponska» enligt en uppteckning från 1901 av Philochoros version av dansen (Philochoros arkiv, UUB 447:60). I senare beskrivningar av denna tur anbefalls hambosteg (Svenska folkdanser s. 92).

I sammanhanget kan vidare anföras att det av traditionsuppteckningar från 1900-talet framgår, att vår moderna hambo har införts sent på många håll i landet, ofta till melodin »Jänta å ja». Några exempel på sådana uppgifter:

Man började här dansa hambo i slutet av 1800-talet och dansade då den vanliga hambon »jänta å ja» (E. U. 25504, Småland, Vislanda socken).

Hambo är en ganska ny dans, den har högst dansats en 35 år (E. U. 29584, Halland, Asige socken, upptecknat omkr. 1944).

Hambo hörde jag inte förrän 1905 (E. U. 29618, Västergötland, Eggvena socken).

Hambo började dansas här på 1890-talet, de första som kunde dansa den här var till Igelfors liebruk i Regna inflyttade smeder från Dalarna (E. U. 19539, Östergötland, Regna socken).

Hambo är i denna trakt av tämligen färskt datum (min mor nu 75 år gammal åsåg den i sin ungdom, men dansade den ej, den var »ny» sade folk) (E. U. 30147, Södermanland, V. Vingåkers socken, upptecknat omkr. 1945).

Hambo är en ny dans. Här på trakten är den ej mer än 25 å 30 år (E. U. 19285, Västmanland, Skultuna socken, upptecknat 1941).

I Uppland spreds hambon från 1880-talet fram till början av 1900-talet (E. U. 28168, 32407, 32562). Som framgår av ovanstående exempel anses hambo vara en ny dans även i de områden från vilka vi känner hamburskan, t. ex. Västergötland, Östergötland, Södermanland och Västmanland.

5. Hanebo eller Hamburg?

Av ovanstående måhända alltför omfattande utredning framgår, att någon anknytning till Hanebo socken knappast står att finna vare sig för benämningen *hambo(polska)* eller för den dans som kallas så. Kan då i stället skäl anföras till förmån för det tyska stadsnamnet *Hamburg*? Som

nämnts i inledningen är detta folklivsforskaren Ernst Kleins uppfattning. Klein (1937 s. 281) hänvisar till samtida belägg som *hamburgerpolska*, *hamburgervals* och *hamburgerpolkett* och menar, att *hamburger* är beteckningen för något »modern, utländskt, nymodigt».

En annan uppfattning har Tobias Norlind (1911 s. 395). Han menar, att *hanebopolska* och *hambo(polska)* har ombildats till *hambur(g)ska* på grund av likheten med stadsnamnet *Hamburg*. Enligt SAOB H 199 är *hambo* en ellips av *hambopolska*, en dialektform av *hanebopolska* 'polska från Hanebo socken i Hälsingland'. Om *hamburska* sägs i SAOB H 201: »trol. bildat till *Hanebo* ... med folketymologisk anslutning till *Hamburg*». I sin etymologiska ordbok har Elof Hellquist (1922 s. 222, 1948 s. 330) samma uppfattning om *hamburska*.

Att benämningen *hamburska* skulle vara en ombildning på sätt som Norlind, Hellquist och SAOB menar är knappast troligt. *Hamburska* och liknande benämningar förekommer nämligen även i Finland, Danmark och Norge som beteckning för en rad olika danser. Några av dessa är emellertid belagda något senare än *hambopolskan*.

Från Sverige kan nämnas att *hamburgerpolka* eller *hamburgerschottis* i nordvästra Skåne betecknat en pardans med omdansning med ett slags schottissteg (Svenska låtar. Skåne 2 s. 241), och att *hamburska* eller *hamburger* i samma landskap avsett ett slags polkett (2/4-takt), som började dansas på 1850-talet »och synes ha förmedlat övergången till polkan» (a. a. s. 8, 29, 37). Den sistnämnda benämningen motsvarar av allt att döma *hamburg* från Dalsland, benämning på en danslåt i 2/4-takt (Svenska låtar. Dalsland s. 53 f.) och danska beteckningar på olika polkavarianter i 2/4-takt, t. ex. *Hamborger Polka* (Gamle Danse fra Vejle Vesteregn s. 21), *Spids-Hamborger* (Gamle Danse fra forskellige Egne s. 12), och *Store Hamborger* (Gamle Danse fra Mors og Thy s. 11 f.). I Norge har polkan kallats *hamborgar* och *hamborgarpols* men har även haft en rad andra benämningar som *galopp*, *hoppvals*, *skotsk*, *polkett*, *trippar* och *hoppa* (Bakka 1978 s. 102, Semb 1956 s. 50). Enligt den norske folkdansforskaren Egil Bakka (a. a.) är *hamborgar* ett utslag av en nordisk tendens att uppkalla danser efter staden Hamburg. Bakka nämner också exempel från 1800-talet som *skotsk Wals*, *hamburger-skotsk* och *Hamburger Wals*, som alla betecknar pardanser i 2/4-takt med omdansning i valsana. Också Sveriges *hamburska* förs av Bakka till denna grupp liksom *hambo*, som han menar är utvecklat ur *hamburska* på samma sätt som *hamborger* i vissa delar av Sørlandet har avkortats till *hambo(r)*.

Den finlandssvenska dansbenämningen *hamburska* o. likn. för pardanser med mazurkaliknande steg och »näsdüksfattning» har omtalats i avsnitt 2. För en av dessa danser, hamburgska från Kimito i Åboland, uppges att den hämtats från Hamburg av sjömän och därav fått sitt namn

(Jansson 1910 s. 123), något som ju dock kan vara en efterhandskonstruktion. I svenska Finland, framför allt i Nyland, avses med *hamburska* och liknande namn även uppställningsdanser av engelsk 1700-talstyp, t. ex. *Stora Hamburger*, *Hamburgspolska*, *Hambolspolska*, *Hamborska* och *Hamburska* (Heikel 1938 s. 287, 289, 292, 294). Dessa benämningar avser danser som närmast motsvarar den från Skåne och Södertörn kända Ryska polskan (obs. det »utländska» namnet!) och svensk folkdansrörelses Trekarlspolska (Svenska folkdanser, 5 uppl. s. 141 ff., 158f.). I samband härmed kan från Danmark nämnas *Hamborger paa langs*, som avser en typ av engelsk longways dance (Gamle Danse fra Mors og Thy s. 72) och *Hamborger Kontra*, som avser en kadriļj (Gamle Danse fra Vejle Vesteregn s. 29f.).

Egil Bakkas (1978 s. 102) uppfattning att det i Norden finns en tendens att uppkalla danser efter staden Hamburg tycks alltså äga sin giltighet. Sådana benämningar har applicerats på flera olika danstyper, som dock alla knappast kan ha sitt ursprung i Hamburg eller dess närhet. Under den period vi här rör oss i, första hälften av 1800-talet, infördes enligt allmän uppfattning många nya danstyper till Sverige och övriga Norden från och via Tyskland, något som flera dansbenämningar vittnar om, t. ex. *wienerkreuzerpolka*, *schottis*, *rheinländer* och *tyska polskan* – de båda sistnämnda betecknar schottisvarianter (Rehnberg 1943a s. 10, 1943b s. 70). I Norrländska landsmåls- och fornminnesföreningens samlingar från Medelpad nämns bland olika danser *tiska pålketten ell. hamburska* (ULMA 88:25 s. 70, slutet av 1800-talet); vilket slags dans som avses härmed framgår dessvärre icke.

Den enda rimliga förklaringen till de nordiska dansbenämningarna *hamburska*, *hamborgar* etc. är att de är bildningar till stadsnamnet *Hamburg*. De kan dock mycket väl i enlighet med Ernst Kleins (1937 s. 281) uppfattning tolkas som en beteckning för något modernt och utländskt i allmänhet. Att *Hamburg* ytterst ingår också i *hambo(polska)* är inte lika givet, men det är enligt min mening också här den enda rimliga förklaringen. Utvecklingen kan då ha varit *hamburg(er)polska* > *hambopolska* med en försvagad, nedslipad form av *-burg(er)* i obetonad mellanstavelse (jfr Hesselman 1948–53 s. 89 ff.). Den enkla formen *hambo* får då ses som en elliptisk form. Jämför dock det av Egil Bakka (1978 s. 102) från Sørlandet i Norge anförda *hambo(r)* som utvecklats ur *hamborger*; med en sådan utveckling får *-polska* ses som ett förklarande tillägg. Det är emellertid påfallande, att en nedslipad form möter redan i de äldsta källorna, då åtminstone själva dansen inte kan vara särskilt gammal. Ett stöd för denna etymologi är vidare, att danser som i traditionsuppteckningar från slutet av 1800-talet och 1900-talet kallas *hamburska* i flera fall synes motsvara de äldsta vittnesbörden om danser benämnda *hambo(polska)*. Här kan också påminnas om beteckningarna

hambopolkett och *hambopolka* (se avsnitt 2 o. 4), som av allt att döma avsett andra danser än hambo(polska). Dessa kan antingen vara självständiga bildningar, som uppstått på samma sätt som *hambopolska*, eller bildade i anslutning till denna benämning, i så fall kanske för att markera att det är fråga om danser i 3/4-takt.

6. Sammanfattning

Dansbenämningen *hambo* är enligt en, särskilt bland språkforskare, spridd förklaring en ellips av *hambopolska* 'polska från Hanebo socken'. Dansforskare har i stället jämfört med *hamburska* och liknande dansbenämningar, vilka anses vara bildade till stadsnamnet *Hamburg*.

De äldsta uppgifterna om hambo(polska) härrör från Finland 1820 och från skilda delar av Sverige på 1840-talet. Miljöerna är inte genomgående särskilt folkliga; dansen synes ha varit spridd även i högre samhällsklasser. Av skildringar från 1840- och 1850-talen framgår att hambo var en livlig och tröttande dans med parvis omsvängning runt rummet, där damen kunde lyftas högt av kavaljeren. En vanlig fattning har varit att kavaljeren med båda händerna hållit en själ om damens liv. Hur dansen närmare utförts och vilka steg som använts går dock inte att få klarhet i. Av allt att döma torde det dock vara fråga om en dans som skiljer sig från den nuvarande allmänt kända hambon. I traditionsuppteckningar från Sverige och Finland med uppgifter som härrör från slutet av 1800-talet nämns flera danser, vanligen kallade *hamburska* o. d., som kan motsvara de äldsta exemplen på hambo(polska). Danstypen kan inte vara äldre än från början av 1800-talet, då valsen med sin omsvängning runt rummet hade vunnit insteg i Norden.

Redan på 1840- och 1850-talen sätts hambo i samband med socken-namnet *Hanebo* och den bekanta sägnen om dansen på Hårgaberget; åsikten om dansens ursprung i Hanebo blir befast. Att en dans från en födelseort i Hanebo på mycket kort tid skulle ha spritts till stora delar av landet är emellertid inte sannolikt utifrån vad vi i övrigt känner till om folklig dans i Sverige. Dansrepertoaren har i stället genom seklerna i hög grad påverkats av allmänskulturella strömningar och de ledande skiktens modedanser.

Den hambo som är känd från våra dagar synes alltså vara en annan än den dans som äldst kallas *hambo*. Emellertid är inte heller den moderna hambons ursprung klarlagt. Enligt Henry Sjöberg (1977 s. 52 f., 1979 s. 153, 1982 s. 46) är denna dans ursprungligen en variant av polkamazurka, som var populär i slutet av 1800-talet. Att denna dans i Sverige kommit att kallas *hambo* skulle bero på att hambomelodier började användas till polkamazurkan, och att det gamla sättet att dansa till hambomusiken slogs ut av den nya dansen. Den äldsta dansbeskrivning

som synes motsvara modern hambo är en beskrivning av en dans kallad *Dalpolska* i boken *Flickornas lekar från 1879* (Hubendick 1879 s. 111). På många håll i Sverige har den dans vi nu kallar *hambo* inte blivit känd förrän i slutet av 1800-talet. Frågan om uppkomsten av våra dagars hambo får fortfarande betraktas som ouppklarad.

Att benämningen *hambo(polska)* knappast kan ha något att göra med sockennamnet *Hanebo* kan göras sannolikt främst av sakliga skäl. Ingenting knyter dansen till Hanebo socken i de äldsta källorna. Spridning av en dans från en bestämd ort i landet, som i så fall här skulle vara fallet, är inte heller att vänta, när det gäller folklig dans. Av samma skäl är det osannolikt att, såsom antagits, även benämningen *hamburska* skulle vara bildad till sockennamnet *Hanebo* och sedan genom folketytologisk omtolkning anslutits till stadsnamnet *Hamburg*. *Hamburska* och liknande benämningar förekommer nämligen också i Danmark, Norge och Finland som beteckning för en rad olika danser. Sannolikt är alla dessa benämningar med den norske folkdansforskaren Egil Bakka (1978 s. 102) att uppfatta som ett utslag av en nordisk tendens att uppkalla danser efter staden Hamburg. Under 1800-talet infördes många nya danstyper till Sverige och övriga Norden från eller via Tyskland. Om detta vittnar dansbenämningar som *wienerkreuzerpolka*, *schottis*, *rheinländer* och *tyska polskan*.

Mot bakgrund av den vanliga dansbenämningen *hamburska* o. d. och det faktum att så benämnda danser i traditionsuppteckningar från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet i flera fall ser ut att motsvara de äldsta vittnesbörden om danser benämnda *hambo(polska)* är det enligt min mening rimligast att tolka även *hambo* som ytterst utgående från stadsnamnet *Hamburg*. Den språkliga utvecklingen har då varit *hamburg(er)polska* > *hambopolska* med en försvagad, nedslipad form av *burg(er)* i obetonad mellanstavelse. Genom ellips av efterleden har så formen *hambo* uppstått. Möjligheten att ett ursprungligt *hamburg(er)* utvecklats till *hambo* kan också övervägas.⁸

Litteratur och förkortningar

- Ala-Könni, Erkki, 1956: *Die Polska-Tänze in Finnland. Eine ethno-musikologische Untersuchung*. Helsinki. (Kansatieteellinen arkisto. 12. Hrsg. von Suomen muinaismuistoyhdistys.)
- Bakka, Egil, 1978: *Norske dansetradisjoner*. Oslo.
- Beck-Friis, Regina & Blomkvist, Magnus & Nordenfelt, Birgitta, 1980: *Dansnöjen genom tiden. 1. Västeuropeiska danser från medeltid och renässans*. Stockholm.

⁸ För råd och hjälp vid utarbetandet av artikeln tackar jag Bo Peterzon, Uppsala.

- Blanche, August, 1847: *Wålnaden*. Roman. Stockholm.
- Boberg, Juno, 1980: Hambo, hamburger, hamburska – ett terminologiskt kåseri kring ett dansnamn. I: *Omdans*. Tidskrift för folkdans och folkmusik. Utg. av Mälarö gille. 1980:2.
- Dahlgren, Lotten, 1905: *Ransäter*. Värmländska släktminnen från adertonhundra-talets förra hälft. Stockholm.
- Dans-boken i västficksformat. Lättfattliga anvisningar att lära dansa Polonaise, Vals, Galopp, Polka, Française m. m. samt utvalda turer till Cotillion. 1856. Stockholm.
- Ekbohrn, C. M., 1868: *Förklaringar öfver 23,000 främmande ord och namn m. m. i svenska språket, tillika med deras härledning och uttal, en handbok för vetgirige af alla samhällsklasser*. Stockholm.
- E. U. = Etnologiska undersökningen, Nordiska museet (Folkminnessamlingen), Stockholm.
- Gamle Danse fra forskellige Egne. Udg. af Foreningen til Folkedansens Fremme. Samlet og beskrevet af H. H. Hansen. 1955. København.
- Gamle Danse fra Mors og Thy. Udg. af Foreningen til Folkedansens Fremme. Samlet og beskrevet af J. C. Krogh, W. Bøgh Christensen & Sv. Clemmensen. 2 Opl. 1949. København.
- Gamle Danse fra Vejle Vesteregn. Udg. af Foreningen til Folkedansens Fremme. Samlet og beskrevet af H. H. Hansen. 3 Opl. 1953. København.
- Gammaldans i Norden. Rapport frå forskningsprojektet Komparativ analyse av ein folkeleg dansegenre i utvalde nordiske lokalsamfunn. Red.: Henning Urup, Danmark, Henry Sjöberg, Sverige, Egil Bakka, Noreg. 1988. Trondheim.
- Geete, Anna Hamilton, 1911: *I solnedgången*. Minnen och bilder från Erik Gustaf Geijers senaste levnadsår. 2. 1845–1846. Stockholm.
- Gottlund, Carl Axel, 1931: *Dagbok öfver dess resor på finnskogarne i Dalarne, Helsingland, Vestmanland och Vermland år 1817*. Utg. av Nils Sahlström med förord av K. B. Wiklund. Stockholm.
- Hallberg, Göran, 1983: *Ortnamn i Småland*. Stockholm.
- Heikel, Yngvar, 1938: *Finlands svenska folkdiktning*. 6. Folkdans. B. Dansbeskrivningar. Helsingfors. (Skrifter utg. av Svenska litteratursällskapet i Finland. 268.)
- Hellquist, Elof, 1922: *Svensk etymologisk ordbok*. Lund.
— 1948: *Svensk etymologisk ordbok*. 3 uppl. Lund.
- Hesselman, Bengt, 1948–53: *Huvudlinjer i nordisk språkhistoria*. Utg. med register, litteraturförteckning och efterskrift av Manne Eriksson. Uppsala, Stockholm, Oslo & København. (Nordisk kultur. 3–4.)
- Holmberg, Axel Em., 1854: *Nordbon under hednatiden*. Populär framställning af våra förfäders äldsta kultur. 2. Stockholm.
- [Hubendick, L. A.], 1879: *Flickornas lekar*. Ett tusen lekar och 600 afbildningar. Efter goda källor utarbetad af Ella. Stockholm. (Ungdomens bok. 2.)
- Hyltén-Cavallius, Gunnar Olof, 1868: *Wärend och wirdarne*. Ett försök i svensk ethnologi. 2. Stockholm.
- Jansson, N. O., 1910: *Ett inlägg i hembygdsforskningen*. I: *Hembygden*. Tidskrift för svensk folkkunskap och hembygdsforskning i Finland. 1.
- Karlholm, Göran & Inger, 1974: *Gamla danser från Härjedalen, Jämtland, Ångermanland*. Oviken.
- Klein, Ernst, 1928: *Operabalett och folkdans*. I: *Ord och bild* 37. Omtryckt i: Klein 1978.

- 1937: Om polskedanser. I: Svenska kulturbilder. Ny följd. 10. Under redaktion av Sigurd Erixon och Sigurd Wallin. Stockholm. Omtryckt i: Klein 1978.
- 1978: Om folkdans. Sammanställd och red. av Mats Rehnberg. Stockholm.
- Knös, A. E., 1860: Vid professoren C. E. Zedritz' graf den 24 mars 1859. Minnesord. Stockholm.
- Konversations- och universal-lexikon. Allmän ordbok för alla samhällsklasser. 1–4. 1858–66. Stockholm.
- Lagerstedt, Torsten, 1973: Den civila lokalförvaltningens gränser 1630–1952. Kameral redovisning, areell beteckning och gränsförändring. Stockholm. (Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet. B 24.)
- Lekstugan. Beskrifning öfver svenska folkdansar sådana de upptagits inom sällskapet »Svenska folkdansens vänner» i Stockholm. 1897. Stockholm. [Författad av Axel Österlöf.]
- Lindell, G. E., 1907: Lärobok i danskonst. Stockholm.
- Lindgren, Adolf, 1893: Om polskemelodiernas härkomst. (SvLm 12:5.)
- Ling, Jan, 1989: Europas musikhistoria. Folkmusiken 1730–1980. Stockholm.
- Lyttkens, I. A. & Wulff, F. A., 1911: Svensk ordlista med uttalsbeteckning i enlighet med Svenska akademiens ordbok och med stavning enligt 1906 års cirkulär samt vägledning till riksspråksuttal. Lund.
- Nordisk familjebok. Konversationslexikon och realencyklopedi innehållande upplysningar och förklaringar om märkvärdiga namn, föremål och begrepp. 1–20. 1876–99. Stockholm.
- Nordisk familjebok. Konversationslexikon och realencyklopedi. Ny, reviderad och rikt illustrerad uppl. 1–38. 1904–26. Stockholm.
- Noreen, Adolf, 1905: Vårt språk. Nysvensk grammatik i utförlig framställning. 3. Lund.
- Norlind, Tobias, 1911: Studier i svensk folklore. Lund. (Lunds universitets årsskrift. Ny följd. Afd. 1. 7:5.)
- 1941: Dansens historia. Med särskild hänsyn till dansen i Sverige. Stockholm.
- Philochoros 1880–1980. Minnesskildringar utg. av föreningen Philochoros. Red. av Mats Wahlberg. 1980. Uppsala.
- Ramsten, Märta, 1973: Hårgadansen och Hårgalåten. I: Låt och visa. Information från Samfundet för visforskning. 2.
- Rehnberg, Mats, 1943a: Folkdans i Sverige. Stockholm. (Nordiska museets och Skansens bilderböcker. 10.)
- 1943b: Historisk utveckling och bygdeprägel i svensk folklig dans. I: Svenska folkdansens vänner till dess 50-årsjubileum 24/10 1943. Stockholm.
- 1978: Litteratur om dans. I: Klein 1978.
- Rostvik, Allan, 1967: Har och harg. Uppsala. (Acta Academiae regiae Gustavi Adolphi. 44. Studier till en svensk ortnamnsatlas. 11.)
- Runa. En skrift för Nordens fornvänner. Utg. af Richard Dybeck. 1. 1865. Stockholm.
- SAOB = Ordbok över svenska språket utg. av Svenska Akademien. 1898 ff. Stockholm.
- SBL = Svenskt biografiskt lexikon. 1–. 1917 ff. Stockholm.
- Schück & Warburg = Schück, Henrik & Warburg, Karl, Illustrerad svensk litteraturhistoria. 3 fullständigt omarbetade uppl. Utg. av Henrik Schück. 1–8. 1926–49. Stockholm.
- Semb, Klara, 1956: Norske folkedansar. 2. Rettleiing om dansen. 5 auka utg. Oslo.

- Sjöberg, Henry, 1976: Folklig dans. 1. Arvet från medeltiden. (3 tryckn.) Stockholm.
- 1977: Folklig dans. 3. 1800-talets pardanser. 7 uppl. (4 tryckn.) Stockholm.
- 1979: Folkets danser. 2 omarbetade uppl. Stockholm.
- 1982: Gammaldans. Metodik, historik och beskrivningar. Stockholm.
- Strömbäck, Dag, 1961: Kölbigk och Hårga. En sägenhistorisk undersökning. 1. I: Arv. Tidskrift för nordisk folkminnesforskning. 17.
- 1968: Kölbigk och Hårga. 2. I: Arv. Tidskrift för nordisk folkminnesforskning. 24.
- Svensk uppslagsbok. 2 omarbetade och utvidgade uppl. 1–32. 1947–55. Malmö.
- Svenska familjboken, läsning för hvar dag under året i historiska, geografiska, naturvetenskapliga, estetiska och andra ämnen, till kännedom om fäderneslandet utg. af Joh. Gabr. Carlén. 1. Januari, februari och mars. 1850. Stockholm.
- Svenska folkdanser. Utg. av Svenska ungdomsringen för bygdekultur. 1923. Stockholm.
- Svenska folkdanser. Utg. av Svenska ungdomsringen för bygdekultur. 5 uppl. 1964. Stockholm.
- Svenska folkdanser. 2. Utg. av Svenska ungdomsringen för bygdekultur. Upp-tecknade av Göran Karlholm, Myrviken, Johan Larsson, Hedemora, Ingvar Norman, Säter. 1971. Stockholm.
- Svenska låtar. Samlade av Nils Andersson.
- Dalsland. 1931. Stockholm.
- Närke. 1933. Stockholm.
- Skåne. 2. 1938. Lund.
- Svenskt konversationslexikon. 1–4. 1845–51. Stockholm.
- Sverige. Illustrerad handbok för resande och derjemte ett minne för dem som besökt landet. 2. Dalarne och Norrland. 2 uppl. 1886. Stockholm.
- SvLm = Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmålen ock svenskt folkliif (från 1904: Svenska landsmål ock [och] svenskt folkliif). [Numera:] Tidskrift utg. av Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. 1878 ff.
- Tamm, Fredr., 1890–95: Etymologisk svensk ordbok. 1. Uppsala.
- Två hälsingesocknar. Några anteckningar till Segersta och Hanebo socknars historia. Till socknemännens tjänst sammanförda av Nils C. Humble. 1934. Landafors.
- ULMA = Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala.
- Upsala academies matrikel 1832. Utg. af C. H. Ekstrand. 1832. Upsala.
- Upsala universitets catalog för vår-terminen 1859. Utg. af Student-corpsen. 1859. Upsala.
- UUB = Uppsala universitetsbibliotek.
- Wessén, Elias, 1973: Våra ord deras uttal och ursprung. 2 tillökade uppl. Stockholm. (Nämnden för svensk språkvård. Kortfattad etymologisk ordbok.)
- [Zedritz, Carl Edvard], 1857: Enstödingen, eller herr kamrer Matthias Knöckel. I: Lecture. Andra serien, innehållande smärre berättelser af *****. Stockholm.
- Österlöf, Axel, 1943: Några anteckningar av en gammal folkdansare. I: Svenska folkdansens vänner till dess 50-årsjubileum 24/10 1943. Stockholm.

Summary

Mats Wahlberg, 'Hambo', 'Hanebopolska' and 'Hamburska'.

The dances and their names

The word *hambo*, referring to a dance, is usually regarded by philologists as an ellipsis of *hambopolska*, more correctly *Hanebopolska* 'polska from Hanebo parish'. Dance scholars, on the other hand, link it to another word designating a dance, *hamburska*, derived from the name of the German city of Hamburg.

Our earliest evidence of the 'hambo(polska)' is from 1820, in Finland, and the 1840s, in Sweden. This evidence suggests that at that time it was a different dance to the now generally familiar 'hambo', which appears to have come into being at the end of the 19th century. However, the origins of both the earlier and the more recent 'hambo' are unknown.

Dances bearing names like *hamburska*, which are known to have existed from the end of the last century and have been danced down to the present day, exhibit a considerable resemblance to the earlier 'hambo'. In the author's opinion, both *hamburska* and *hambo* can be traced back to the name of the German city. Many new dances came to Sweden from or via Germany during the 19th century, and several of them have names directly alluding to that fact.

The article also discusses the connection between the 'hambo' and the well-known legend about the dance on Hårgaberget in Hanebo.

Tolkningsproblem i en bohuslänsk dialektvisa

Av Reinert Kvillerud

1. Bakgrund

En av de mera kända bohuslänska dialekttexterna är en anonym bröllopsvisa skriven år 1778. Den skildrar »Härr Hanlingsman Erek Solbers å mamselle Maja Wesslos brölöbb i Öddevall». Dikten, som i jag-form läggs i en stadsbesökande bondes mun, beskriver bröllopskalaset och hyllar brudparet. Med sina 17 strofer och 119 versrader lär den vara den längsta kända dialektdikten på bohuslänska från tiden före år 1800. Den har sjungits i bygden, varför jag också kallar den *visa*.

Texten, återgiven från en påträffad avskrift och försedd med förklaringar, utgavs första gången tillsammans med sju andra bohuslänska dialektdikter i Svenska landsmål 1894 (Bd XIII.7) av bohuslänningen Frans Busck. På grund av dennes död redan år 1893 försågs texten vid utgivandet med ett par kompletterande anmärkningar av dialektkännaren Nils Fr. Nilén. Dikten omtrycktes sedan av Bengt Hesselman som nr 133 försedd med ett minimalt urval förklaringar i hans samling av svenska bröllopsdikter på dialekt (Bröllopsdikter Hesselman 1937:486–489, 548).

Texten publicerades ånyo med oförändrad lydelse i Svenska landsmål 1959 (s. 1–30) av Verner Ekenvall, åtföljd av dennes kommentarer. Under hans utgivningsarbete med dikten hade ett par »högre seminarier» i nordiska språk vid Göteborgs universitet, ledda av honom, ägnats åt texten. Där fick jag som en av dialektintresserade bohuslänska studenter i uppgift att svara för någon dialektmaterialgranskning i anslutning till diktens språk.

Det har senare kommit att stå klart för mig att dikten innehåller textpassager, som inte kan anses slutgiltigt tolkade ens av Ekenvall, trots det underlag han har haft i Buscks textförklaringar och de omfattande kommentarer han själv har gjort. Några sådana textställen skall jag här beröra. Därmed söker jag utveckla några tolkningsidéer, som senare har inställt sig hos mig, då jag har stött på diktens formuleringar. Den som vill läsa mitt bidrag med behållning bör ha dialekttexten tillgänglig.

För varje textslag, som jag behandlar, citerar jag först den strof eller de versrader vari det förekommer. Sedan jämför jag Buscks och Ekenvalls förklaringar eller kommentarer. Slutligen framför jag mina egna synpunkter på texttolkningen. Då hänvisar jag ofta till de bohüsländska dialektsamlingarna på Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg, förkortat DAG. Jag avslutar artikeln med några metodiska reflexioner kring problem som kan möta den som kommenterar en dialekttext.

2. Herr Mamsell

Strof 1, rad 3: »Herr Brugåmål å vackre *Herr Bru!*»

» 12, » 6: »Jo jo, *Herr Mamsell* har väl nogge söm drar.»

» 13, » 2: »*Herr Mamsell* å bru, Kan I tänka . . .»

Det är anmärkningsvärt att *Herr* i dessa fall används vid tilltal av en kvinna. Busck anger att detta enligt gamla personer är en vanlig titulering (s. 8). Ekenvall menar att Busck känner feminin syftning hos *Herr* bara från de bohüsländska bröllopsdikterna, nämligen denna och en annan (från Sörbygden) som har liknande titulatur: *Herr Prästemors Sösterdötter* och *Herr Mansell* (Busck 1894:22). Denna sorts *herr*-tilltal nämns ej i SAOB, och enligt Ekenvall är *Herr Bru* o. d. »en avsiktlig lustighet från bröllopsdiktsförfattarnas sida» (s. 7).

Otto Heinertz har i en uppsats från 1925 påpekat ett sporadiskt förekommande och långvarigt *adjektiviskt* bruk av *herr(e)* i tyska och nordiska språk. Formen är egentligen en komparativ av forntyskt *hēr* 'förnäm, ärevördig (urspr. gråhårig, gammal)'. Från Danmark nämner han efter Feilberg och Nyrop feminint och adjektiviskt bruk av *herr*, nämligen *herr frue* och *herr frøcken*. Från svenskt område anger han ur olika källor från södra och västra Sverige belägg för *herr prostinnan*, *herr mamsell*, *herr fröken*, *herr borgmästarinnan*, *herr överstinnan* och *herr konsulinnan*. I tyskt material har Heinertz funnit *die herr-pfarrerin* från Schwaben och – lustigt nog – *herr braut* från Sachsen som ett äldre bröllostilltal av bruden (Heinertz 1925:101–103).

Det kan tilläggas att Ordbog over det danske sprog nämner bruket av *herre* »foran kvindetitler i tiltale til højerestaaende kvinder»: *hr. madammen*, *Hr. Fru Anker* etc. (ODS 8:11).

Man kan i de av Hesselman utgivna bröllopsdikterna finna ganska många exempel på *Herr* före kvinnliga titlar. *Herr Mamsell* (el. *Mamb-sella*) påträffas flera gånger i dedicerande ingresser (åtm. i dikt nr 109, 118, 120, 121, 122 och 126 i Bröllopsdikter Hesselman 1937; alla är från 1760- och 1770-talen). Dessutom finns bl.a. *Herr Magistersta* (nr 40:129), *Herr Probstinna* (nr 70:252), *Herr Bårmästar Fru* (nr 70:254), *Herr Brugum å Bru* (nr 70:256), *Herr Fru* (nr 123 ingr.) och *Fru Mamsell*,

Herr Madam (nr 124 ingr.). Det allmänna artighetstitulerandet är mycket långt drivet i följande fall: »Herr, Fru, Marsdam, å Mambsell, Jungfru Malena Stina Leopoll» (nr 127 ingr.).

Det rika bruket av titeln *Herr* i dikten innebär tydligen en formelartad hedersbetygelse mot de i sammanhanget betydelsefulla personerna. Detta får gälla också en lägre ståndsperson som *Herr Mansjör* (strof 3, 6 och 10); snarast avses väl en krögare. *Munsjör* etc. uppvisar i svenskan en snabbt sjunkande social valör (se SAOB M 1595).

Det förefaller som om diktaren särskilt genom tituleringen *Herr Bru* etc., som fritt kan återges med »högt ärade brud», söker anslå en hövisk ton som passar både den litterära genren och stadsmamsellen som står brud. Maria Hansdotter Wesslau var nämligen dotter till köpmannen Hans Hindrik Wesslau i Uddevalla, alltså en representant för småstads-societeten. Det är föga troligt att *herr*-tilltalet av bruden skulle vara en medveten, tillfällig lustighet eller till äventyrs bara en analogibildning efter det maskulina tilltalet *Herr Brugåmål* (jfr dock Lampa 1911:243 om *herr prost* som förebild för *herr prostinna*). Däremot kan allt hövligt harangerande och titulerande ibland utvecklas till ett parodiskt manér inom genren. Detta gäller dock knappast Sohlberg-Wesslau-dikten. – Utbredningen av kvinnligt *herr*-tilltal kan f. ö. justeras norrut; det finns också i bröllopsdikter från Östergötland och Södermanland, sporadiskt även från Stockholms stad.

3. Mörlar, körlar och jörlar

Strof 4:

Jår skål alle sammen! se då gjole sus!
 Jä känner då *kröljar å mörlar*,
 No stabbar jä piba med fine karpus,
 Fast mauen min ligesom *körlar*.
 Hem klingar på fela? spell öpp en koral!
 Den töse, där sedder, ä vacker å smal,
 Ho dansar väl, fast jä no *jörlar*.

I strofen möter flera verbformer – kursiverade ovan – som är ljudsymboliska eller enligt Ekenvall onomatopoetiska. Busck förklarar dem med 'kryper och morlar', resp. 'kurrar' och 'jollrar, skämtar'. Han anser *krölja* vara mycket ovanligt samt ger uttalsuppgifter om verben; alla kan tydligen alternativt uttalas med enbart intervokaliskt »tjockt» *ɫ* (s. 9). Ekenvall anser att Busck har angett »rena läsuttal ... efter diktens stavning» (s. 12).

Ekenvalls kritiska inställning är delvis befogad. Verbet *krölja* kan över huvud ej beläggas. Däremot finns *kröla* 'krypa, kräla' (Rietz 1867:353a,

SAOB K 3092), som mycket väl passar till Buscks uttalsangivelse [*krøkar o møkar*]. Det kan möjligen rent av vara ett avskriftsfel *krølar* för ett *krøhlar* i originalet. För *mørlar* kan man hänvisa till flera verbbildningar i svenska dialekter: *myra*, *myrla*, *mörla*, *mårla* 'krypa, kittla' (Rietz 1867:451a), resp. *möla* 'småvärka' (till *mala* Rietz 1867:426a) och *mora*, *måra*, *mola*, *möla* 'brinna sakta' (Rietz 1867:444a). Nilén har i Ordbok öfver allmogemålet i Sörbygden *mörla* 'morla, värka sakta och kittlande' (1879:91). I sockensamlingarna på DAG från Naverstad och Svenneby i norra Bohuslän har jag dessutom påträffat [*møta ~ mütta*], v. 'värka sakta, (smyg)brinna (ofta tillsammans med andra verb av liknande betydelse)'. I flera fall tycks det finnas en dialektal växling av *r*-ljud, supradentalt och kakuminant *l*-ljud.

Verbformen *kørlar* uttalas enligt Busck [*ʃø[ar]*] el. [*ʃøkar*]. Man bör observera *k*-uttalet. Detta verb kan mycket väl motsvara sv. dial. *korla*, no. och da. *kurle* 'kurra, gurgla, kuttra', vilket är en avledning till *kurra*, v. (enligt SAOB K 2428f.). Verbformen är dock snarare en (försvenskad?) skrivning av målets *gola* [*gøta*, -ø-], v. 'kurra, bullra, gurgla (i magen, strupen eller sjön)', välbelagt i samlingarna på DAG.

Sista rimmande verbformen, alltså *jørlar*, tycks Busck tolka som en äldre, ovanligare form av bohuslänskt *jåla* 'jollra, skämta, prata strunt' (s. 10). Ekenvall förklarar formen med det rimtvång som råder (s. 12). Jag fäster mig däremot vid Buscks alternativt givna uttal av *jørla*, [*jø[ra]*] eller [*jøka*]. Jag finner då att verbet *gjøla* 'smickra, vara inställsam' är känt från norska Östlandet (Aasen 1873:224). Det ger vid tolkningen god innebörd åt textstället: »Hon dansar skickligt, trots att jag nu smickrar (henne).» Detsamma kan inte i samma mån påstås gälla en anknytning till sv. dial. *gjøla* (no. *gaula*), v. 'böla, tjuta', känt bl. a. från Halland (Rietz 1867:227a).

4. Nu kliar min kruka

Strof 5:

Hö ä dä som logtar i näsa så gödt?
 Jo, jo jä ser bohle stå duga
 Mä möen sirad. Hem har väl kunna spådt
 Om söddent? *No kliar mi kruga.*
 Å stege, aj, ja ja den smagar på max,
 Jä trur, dä ä både skädda å lax
 Å baxembrö, högt söm e ruga.

Det är innebörden av *kruka* som jag vill belysa. Busck menar att *kruka* är 'gom' och översätter: »det vattnar sig i munnen» (s. 10 not 46). Enligt Ekenvall gäller ordet snarare 'mage' (s. 12). Båda utgår tydligen ifrån att

textens ord är tyska lånordet *kruka* '(ler)kärl' i någon bildlig, överförd bemärkelse. Paralleller vore t. ex. *kista*, *kratta* och *boll* som i svenskt lågspråk ofta betyder 'mage' resp. 'hand' och 'huvud'. En svårighet är att *kruka* inte finns belagt i den överförda betydelsen 'mage' men däremot som 'hatt etc.' (Gibson 1978:89). Dessutom har utgivarna förbisett att riksspråkets *kruka* 'kärl' i bohusmålet inte motsvaras direkt av »*kru-ga*» (med konsonantförmjukning) utan av *krokka* (med *o-* eller *å-*uttal). Man kan jämföra med norskt *krukka* i denna betydelse (Aasen 1873:392).

Fältet tycks alltså ligga fritt för en annan och formellt sett mera tilltalande lösning. En sådan möjlighet tycks erbjuda sig. Nilén nämner i sin ordbok det bohuslänska subst.»*kru-ga*», f. '1) göpen, krökt hand, handyta med inböjda fingrar; 2) en hand full, så mycket som rymmes i en krökt hand' (1879:72). I dialektordsamlingarna på DAG finns ordet riktigt belagt från Nord-Bohuslän, där det dock lär vara i utdöende numera. Ross ger i sin ordbok *kruka*, f. '1) to sammenholdte fulde Hænder, = Gaupn; 2) liden og uanseelig Tingest' (1895:433). Rietz har inte med ordet i Svenskt dialektlexikon, men i samlingarna till Ordbok över Sveriges dialekter finns det belagt några gånger från Dalsland och sydvästra Värmland som *handkruka*, f. 'fördjupningen inuti handen; en hand full av något' (enligt uppgift från förste arkivarie Gunnar Nyström). Jämförbara bildningar är *kroka* 'hand' (Rietz 1867:356b), *krumma* 'Haand' och *krumsa* 'Haand med bøiede Fingre' (Aasen 1873:392).

No kliar mi kru-ga innebär enligt min uppfattning följande: »Nu kliar det i näven på mig.» Fraser som det förklarande uttrycket har jag hört i min hemtrakt i Bohuslän (ofta efter arbetets art med pluralform). De anger en persons lust att sätta igång med att göra något. För jag-personen i visan gäller det att med hand, kärl och bestick ta för sig av den mat och dryck, som nämns i slutet av strofen och i de båda följande stroferna. Svenskt riksspråk har den liknande frasen *det kliar i fingrarna* och uttrycket *vara klåfingrig* 'inte kunna låta bli att peta på något'.

Om det allittererande subst. *kruka* har brukat bilda fras med verbet *kliar* är osäkert. Slutrimsställningen kan nämligen ha påverkat ordvalet i dikten. Att en mera talspråklig formulering med *det*-konstruktion inte nyttjas kan bero både på önskan om koncentration i formen och på hänsyn till rimmets ljudförhållanden. *Dä kliar i kru-ga* (med bestämd form och oförändrat stavelseantal) skulle nämligen i dialekten kräva ett bakre, »mörkt» slut-*a* i *kru-ga* – dvs. [*krûga*] – som inte finns i *duga* (rad 2) och *ruga* (rad 7). Orena tvåstaviga rim av sådant slag förekommer inte i dikten.

Närbesläktat språkmaterial finns i verbet *kruka* 'huke, bøie sig dypt ned' resp. *krjuka* 'trække sig sammen, krype sammen' och adjektiven *kruk*, *kruken* 'krumbøiet, krocket forover' (Torp 1919:324f., 327) samt givetvis den närstående stammen *krok* i många ord. De närbesläktade

stammarna *krukk(a)* och *krugg* förbigås i detta sammanhang. – I danskan har funnits *kruge* 'gaa kroget, foroverbøjet' (ODS 11:489). I Sverige påträffas i vissa nordiska gränstrakter likaså verbet *kruka*. Detta finns väl bestyrkt från norra Bohuslän i betydelsen 'sitta hopkrupen' (DAG). I övrigt är *kruka* – nämligen i bemärkelsen 'gå krokig (krokryggig)' – pålitligt belagt bara i S. Möre härad, Småland (enligt Ordbok över Sveriges dialekter). Verbet saknas hos Rietz. Från Nord-Bohuslän är också adj. *kruken* 'hopkrupen, böjd' och *kruklänt* 'med lutande länd (om häst)' upptecknade, likaså verbaluttryck som *sitta på kruk* 'sitta nedhukad' (DAG).

Här belyser jag alltså innebörden av subst. *kruka* i en gammal bohuslänsk festskildring och avvisar betydelsen 'gom' och 'mage' till förmån för 'krökt hand'. Den nordiska ordstammen *kruk* synes vara en variant till *krok*. Den har haft en mycket starkare ställning i Norge än i Sverige, där den tycks ha förekommit inom ordförrådet bara i vissa gränsbygder. Typiskt är att *kruk*-orden är brett företrädda i Norge och i norra delen av den gamla norska provinsen Bohuslän. Spridningen över norsk-svenska eller dansk-svenska gränsen gäller i detta fall annars tydligen bara ensaka ord (subst. *handkruka* resp. verbet *kruka*).

Min tolkning innebär inte nödvändigtvis att bröllopgästen med handen skall »mäta upp» bordets läckerheter åt sig. Men annars är det tydligt att *kruka* har använts i Norge och i angränsande trakter av Sverige som ett ungefärligt, folkligt rydmått. Man kan jämföra med svenskt och norskt *nävel/neve* som också är måttsbeteckande, liksom svenskt *grabbnäve*, *gripnäve* och *knäppnäve* (SAOB N 1209 f., Aasen 1873:535). Större anledning finns kanske att beakta ett annat nordiskt måttsord: isländskt och norskt *gaupn*, svenskt *göpen* och danskt *gøben* 'hand hållen (eller båda händerna hållna) så att insidan bildar en hålighet som kan rymma en viss mängd av ett ämne; så mycket som kan gripas eller omslutas av handen (händerna), handfull' (SAOB G 1691 f.). Detta har flera biformer: t. ex. i Bohuslän *göping* (med *b*-uttal). *Kruka* är en synonym till *gaupn*. Båda orden växlar i betydelsen mellan »enkelhandsmått» och »dubbelhandsmått». Deras jämförbarhet går dock längre än så: den gäller också själva grundbetydelsen. Dessa substantiv kan hänföras till rötter som betyder 'böja sig' (se Torp 1919:149, 324 f., 327). De betecknar tydligen ursprungligen 'böjandet av handen'.

Detta avsnitt om *kruka* 'böjd hand' överensstämmer nära med en artikel som jag skrev i publikationen *Talatrusten* 1986. I denna behandlade jag dock även några norska gårdnamn innehållande leden *kruk* (exv. *Kruken*), vilken jag tolkade som 'något som kröker sig eller böjer sig' (avseende någon terrängformation e. d.; se Kvillerud 1986:14–16).

5. Uppsnasigt

Strof 8, rad 1–4:

Men jä kan ble gahlen, hö ä dä far ty,
 De broggar i stället far lufva?
 Dä ä just *oppsnasit* å pegas di sky,
 Den Vonne har lärt dem å skrufva.

I strofen nämns med avsky någon modern och utmanande huvudbonad – kanske en yvig allongeperuk. I fortsättningen sägs att den är djävulens påfund och bör brännas. Och ett råd ges: »Ha heller ä gammeldas lufva!» (rad 7). Att peruker kunde bäras vid bröllopskalas under senare delen av 1700-talet framgår av någon annan dikt (nämligen Bröllopsdikter Hesselman 1937 nr 143 s. 514).

Vad som ligger i ordet *oppsnasit* har inte blivit riktigt klarlagt. Busck översätter 'uppnäsigt', vilket enligt Ekenvall knappast ger någon mening. Denne hänvisar i stället till skånskt *oppsnused* 'prydd, pyntad' (s. 15).

Adj. *uppsnasig* [*ɔpsnåsi*] har jag dock upptecknat i Kville socken med betydelsen 'uppstudsigt'. Nilén har vidare belagt ordet i Sörbygden med betydelsen 'uppnosig, uppkäftig' (1879:151). Och i DAG:s samlingar finns det i några uppteckningar både från norra och södra Bohuslän med uttalet [*ɔpsnåsi*] resp. [*òpsnåsi*, -l] 'ds.'. Som biformer påträffas *upp(s)naset* och *uppsnosig*. Från Bohuslän finns också formen *uppsnasig* 'stursk' belagd, nämligen av Rietz (1867:782a). Man kan som Rietz jämföra med gotländskt *uppstarnasug*, *-nasa*, adj. 'uppnäsigt, stursk' (1867:462b). På Gotland finns även formen *uppstanasi* m. fl. (Klintberg-Gustavson 1972–1986: 2:800 s. v. *obstinat*). I norskan förekommer adj. *obstanasig* (även *obsternasig*, *obstranasig*) med betydelsen 'stri, gjenstridig, stivnakket', som har familjär och folklig användning och härleds över tyskan från lat. *obstinatus* (enligt NRMÖB II 1:408). Ordet finns också i danskan: *obsternasig* (även *opsternasig*, *obstrenasig*, *obstrenage*, *obstrinasig*, *obstinasig*, *obstinatsig*, *opstanasig*) med samma betydelse (ODS 15:316f.).

Bohusslänskt *upp(s)nasig* har betydelsen 'stursk, uppstudsigt, uppkäftigt'. Versraden kan fritt tolkas som »Det är helt enkelt sturskt (oppositionellt) och sticker upp». Om man betänker att äldre *uppnäsigt* numera motsvaras av *uppnosigt* (jfr näml. Rietz ovan a. st.), inser man att jag i princip har samma uppfattning som Busck om innebörden av »*oppsnasit*».

Dikten antyder kanske här, att bruket av en viss huvudbonad står i opposition till bärandet av den gammaldags enkla »svenska dräkten», som nu införts av Gustaf III och som sedan närmare presenteras i strof 10 (se äv. Ekenvalls kommentar s. 17).

Hur ordet närmare förhåller sig till *obstinat* och *obstanasig* etc. förefaller mig något oklart. Ett samband lär dock finnas. I och för sig kan sålunda ett *obstanasig* – särskilt med efterledsbetoning – utvecklas till »*opsnasi*» med reducerad förled. Denna adjektivbildning ansluter sig naturligt till ord som har prefixet *upp-*.

6. Nu som I var lycklig

Strof 13, rad 1–4:

*No söm i va löckeli, ligeså I,
Herr Mamsell å bru, kan I tänka,
En södden man skulle jår käraste bli,
Når I ville löfven bortskänka.*

Först skall som jämförelse påpekas, att en växling mellan *i* och *I* för 'ni' också finns i strof 14. Någon möjlighet att betrakta *i* som preposition i strof 13 kan jag inte finna.

Busck konstaterar att betydelsen ej är fullt klar i de båda första raderna (s. 13 not 85). Han föreslår följande tolkning: »nu, som (=då) Ni härr brudgum, var lycklig, likaså kan Ni, härr mamsell ock brud, tänka, att den lyckan har händt Er, att en sådan man» osv. Busck menar alltså att *i* avser den redan i strof 12 harangerade och gratulerade brudgummen Erik Sohlberg.

Ekenvall räknar med att ett avskrivningsfel föreligger (s. 17). »Buscks försök till översättning är syntaktiskt synnerligen otillfredsställande.» Ekenvall tillfogar att ordet *söm* måste utbytas mot någon finit verbform, t. ex. *skall*, *bör* eller *må*.

I motsats till Busck anser jag att strofens *i/I* avser samma person, nämligen bruden Maria Wesslau (Maja Wesslo). Hon bör liksom brudgummen ha fått sig en helt egen strof tilldelad. Bruden prisas som lycklig på grund av sitt giftermål. En så översiktligt angiven innebörd är nog okontroversiell. Men förvisso kan man med Ekenvall undra över det syntaktiska sammanhanget. Hans förslag till emendation är dock helt oacceptabelt. Det förutsätter att textens *va* är den moderna, talspråkliga kortformen av inf. *vara*. Men bohusmålen har sedan gammalt och nu alljämt den fullständiga formen *våra*.

Jag ser de anförda raderna som talspråksbetonade i sin syntaktiska konstruktion liksom flera andra textpassager i dikten. Inledningsfrasen får därför en elliptisk (eller möjligen anakolutisk) form: »Nu då (eftersom) ni var lycklig ni också, ärade fröken och brud [vill jag säga detta]: Kan ni tänka er att en sådan man skulle bli er käraste, när ni ville skänka bort tro och loven!» Jag menar alltså att *söm* är en temporal eller kausal konjunktion (se SAOB S 8770–8773). Interpunktionen i texten lär knappast lägga hinder i vägen för tolkningen.

7. Koka på kär

Strof 15, rad 5–7:

Mä östemus, flödemjök, fröa å smör,
 Ett hönsesö, dä kan ho *koga på kär*
 Mä klönkar å hö dä ska vära.

Bröllopsdiktens jag-person inviterar brudparet att komma hem till honom på svarsvisit. Hans fru Elin (*Ähli*) skall laga mat och traktera med varjehanda; bl. a. kan hon enligt texten bjuda på mjölkmat och hönsoppa.

Uttrycket *koka på kär* är inte direkt genomskeinligt men går att förklara. Subst. *kär* [kær] betyder helt enkelt 'karl'; rimmets med *smör* kan vara rent: uttalet [smær] finns belagt (Ekenvall s. 18). Varianten *koge på kör* [kør] med -ö- från rimordet *smör* förses däremot med frågetecken i uppteckningen av ett fragment från visan – f. ö. kallad *Nolhöttavisa*, dvs. 'Nordbohuslänningarnas visa' – gjord år 1924 på Skaftö efter en fiskare från Stockevik, Fiskebäckskil (enl. Västsvenska Folkminnesföreningen acc.-nr 1058; på DAG).

Busck förklarar: 'koka på utmärkt sätt, på karlavis (?)' (s. 13 not 100). Nilén har gjort en tillagd, förklarande parentes i kommentaren, där han alternativt föreslår att *koga på kär* kan avse 'koka på tupp', eftersom *hönekär* finns belagt i betydelsen 'tupp'.

Ekenvall förutsätter utan omsvep att *kär* innebär 'tupp' (s. 18). Han menar att det är en avsiktlig ordlek att Elin sägs koka hönsoppa på tupp. Han anger även från Orust ett belägg av *hönekär* 'tupp'.

Jag betvivlar att uttrycket *koka på kär* innebär någon särskild ordlek. Att Buscks förklaring är troligare framgår av att *på kar(l)* finns belagt som fras i norskan: 'dygtigt, försvarligt' (Aasen 1873:343), 'paa kara vis' (Torp 1919:258); t. ex. *Han gjorde det rett paa Kar* (Aasen); *Se, nu begynner det paa Kar* (om storm och snöfall i Knut Hamsuns *Markens Grøde* II, 1917, kap. III). Man kan också jämföra med svenska dialekters *på herr* 'präktig(t)' (hos Rietz 1867:246a).

Det förefaller mig mindre tilltalande att tolka textstället i enlighet med det äldre svenska uttrycket *på karlen* 'för varje man, per man' (nämnt i SAOB K 576). Det skulle nämligen stöta på något formellt hinder: obs. den bestämda formen ingående i frasen. Innehållsmässigt och språkgenetiskt ligger nog dessutom den norska parallellen närmare till hands.

8. Översikt och utblick

De som kommenterar en dialekttext kan givetvis ha något olika huvudsyften: innehållsmässiga, folkloristiska, historiska, filologiska, stilistiska

osv. De kan också rikta sig till olika mottagargrupper, exv. dialektintresserade i allmänhet, lingvister i synnerhet eller dialektologer av facket.

Busck vill tydligen främst tillgodose den allmänna och direkta läsförståelsen av den text han lägger fram för läsare av Svenska landsmål. Detta framgår av de många notformade, lakoniska ordförklaringar som han ger. Ekenvall framträder som dialektolog och filolog inför likasinnade: han ägnar sig åt specialiserade ordkommentarer, åt språklökalisering och författarbestämning med utförlig argumentering. Mitt eget syfte har varit att komplettera och – i någon mån – kritisera vissa tidigare framförda tolkningar. Mina bidrag är närmast av morfologisk och stilistisk karaktär. Jag har sökt följa riktlinjen att nära anknyta till textens lydelse och till dialektdokumentationen.

Det kan vara på sin plats med en summering. Den vill jag ge genom att antyda vissa problem som möter granskaren av dialekttext genom några krav som kan ställas på honom.

a) Kommentatorn måste ha kännedom om dialekt och dialektologi

Busck tycks som bohusslännning från Kville och som fil. kand. med nordiska språk vara bekant med dialekten i dikten resp. kunnig i landsmålsalfabetet (se Busck 1894:3–5). Åtminstone ett par korrekturfel i ljudbeteckningen kan observeras: s. 10 not 43 [*bq̄l̄r̄*] skall vara [*bq̄l̄e*], vilket har undgått Nilén som dock riktigt tillfogar betydelsen 'borden'; s. 10 not 47 [*st̄ḡe*] 'steken' bör vara [*st̄ge*] 'steken'. Ekenvalls kritiska inställning till Buscks uttalsuppgifter är helt uppenbar (se särskilt s. 5) men verkar inte alltigenom välgrundad.

Busck var däremot egentligen inte dialektolog. Det stod sålunda inte klart för honom att dikten måste vara från den del av Bohuslän som ligger norr om Gullmaren, vilket t. ex. tydligt framgår av de bestämda substantivformerna med *-e* hos *sohle* 'solen' och *bohle* 'borden'. Han menar felaktigt att diktens språk härrör från Uddevallatrakten (s. 8). Men Nilén har i en »efterskrift» till dikten påpekat att den torde vara från något av häraderna Bullaren, Tunge, Stångenäs eller Sotenäs i norra Bohuslän (s. 14). Från mellersta eller södra delen av landskapet skulle den enligt Nilén kunna vara bara om den av kopisten, prosten C. A. Landberg från Naverstad i Bullaren, överförts till nordligt språk (ib.).

Ekenvall lägger ner stor möda på att genom analys av formbestånd och ordförråd söka lokalisera dikten. Hans slutsats, som tycks mig vara väl underbyggd, blir »att dikten i sin nuvarande utformning närmast överensstämmer med målen i Kville-Tunge-området» (nämligen i norra Bohuslän; s. 24). Problemet är endast – och det bör inte förtigas – att lokaliseringen bygger på en jämförelse med dialektuppteckningar på DAG, vilka huvudsakligen härrör från 1900-talet och ibland är slumpmässigt tillkomna. Man kan inte utan vidare förutsätta att ord och former

hade samma spridning under 1700-talet som numera. I vissa fall vet man att så *inte* var fallet. I denna nordbohusslänska dikt finns sålunda belägg för subst. *köcken* 'kök' (strof 11). Den ordformen finns i samlingarna belagd bara från Orust och Tjörn, troligen som en relik. Övriga delar av landskapet uppvisar numera enbart *kök*. Den norska formen *köcken* tycks länge ha varit på retur i Bohuslän; idag visar också exv. subst. *bästefar* (som står i strof 9) en vikande tendens i utbredningen. För äldre bohusslänska dialekttexter kan det finnas anledning att räkna med en större språklig överensstämmelse med norskt ordmaterial, vilket också är rimligt av historiska skäl. Så har jag gjort i ett par fall av min kommentar (se avd. 3: *jörta* = no. *gjøla*; avd. 7: *på kär* = no. *på kar*).

Det är befogat att räkna med ett rent nordbohusslänskt, språkligt ursprung för visan. Mot Niléns brasklapp om att texten eventuellt skulle kunna vara en nordbohusslänsk »översättning» av en sydligare förlaga talar avgjort åtminstone en omständighet. I ett folkligt brukat fragment av visan kallas denna *Nolhöttavisa* (se avd. 7). Uppteckningen är gjord i en del av Bohuslän som annars har sydliga böjningsformer, men den uppvisar inte desto mindre flera exempel på nordbohusslänsk ordböjning, vilket ger en fingervisning om visans ursprung (exv. best.sg. *kärringe*, v. pret. *latte* 'lät').

b) Kommentatorn behöver lämpligt jämförelsematerial

Busck finner något överraskande ingen anledning att jämföra denna visa med sina andra samtidigt utgivna bohusslänska dikter.

Ekenvall gör emellertid en sådan jämförelse i ett försök att finna textförfattaren. Likheter i textöverföring och språk mellan vår bröllopsvisa och följande text hos Busck, vilken denne uppger vara skriven år 1819 av en fru Maja Elisabet Hallenberg i Foss, leder Ekenvall till ett djärvt resonemang, som utmynnar i slutsatsen att de båda bröllopsvisorna har samma författare (s. 28–30). De språkliga likheterna som Ekenvall stöder sig på är dock mycket allmänna och olikheterna nämns under stark sovring (s. 24–25).

Det kan för det första inte anses vara till fyllest att – såsom Ekenvall gör – förutsätta identisk författare till de båda texterna, till stor del därför att de uppvisar några språkliga överensstämmelser som är generellt nordbohusslänska (t. ex. *no*, *noggen*, *tösene/gästene*). Visan från 1778 har vidare som infinitivmärke *å* med flera belägg (se exv. strof 7), medan dikten från 1819 uppvisar *att* (»Jä skäms för *att* komme å sniga», strof 5). I den förstnämnda finns genomgående den dialektala tidssubjunktionen *når* (totalt i 3 fall, strof 9, 13 och 14), men i den senare står alltid formen *när* (också i 3 fall, strof 5–6, se Busck 1894 s. 17). Den äldre texten ger prov på olika alternativ för *er* som pers. pron. i objektsform: *jer*, *där*,

der, *dår* 2 ggr (se Ekenvall 1959 s. 23), medan den yngre uppvisar endast *järlder* (strof 5 och 12). I DAG:s samlingar är f. ö. det sydligaste säkra belägget för pers. pron. *dår* 'er' från Kville socken. Tunge och Sotenäs härader söder därom har nu belägg för enbart *der* i denna funktion. – Såvitt jag förstår finns egentligen inga språkliga särdrag som klart stöder tanken på en gemensam författare till de båda texterna, däremot några som faktiskt talar däremot.

I stilnivå och berättarsynvinkel finns mellan dikterna påtagliga skillnader, vilka inte antyds av Ekenvall. Vår text har en mera hövisk och raljant prägel än Hallenberg-dikten. I den finns ej upprepade dialoginslag som i den yngre dikten. Den anlägger ett maskulint, något moraliserande och avgjort politiserande perspektiv, som saknas i texten av år 1819 och snarare vittnar om att författaren skulle vara en företrädare för etablissemanget (en ämbetsman, militär, företagare e. d.). Jfr avd. 5 ovan! Att det i dikten upprepade gånger talas *mot* lyxkonsumtion (t. ex. i strof 14 av kaffe och te, i strof 8 möjl. av peruker) men *för* utnyttjande av inhemska produkter (såsom brännvin i strof 3, öl i strof 7, enkla kläder i strof 8 och 10) överensstämmer såväl med mössornas partiprogram som med Gustaf III:s politik (se Carlsson–Rosén 1970:143, 167, 169). Lovprisandet av kungen i strof 10 är kryperi eller propaganda av ett slag som inte brukar förekomma i svenska bröllopsdikter: »Ja Hannum vi alle må tacka / Far möe go omsorg i stort å i smått.» Kungen var tydligen populär vid tillfället; när ständerna på hösten 1778 sammanträdde, fick han allmänt erkännande för sitt reformarbete (enl. Nordisk familjebok 10:673).

Det är anmärkningsvärt att Ekenvall inte alls anlitat Hesselmanns utgåva av svenska bröllopsdikter för att belysa bruket av *herr* före kvinnliga titlar (se avd. 2) och så obetydligt utnyttjat den för att belysa andra påfallande stildrag i visan (jfr s. 18). Däremot utpekar han – tydligen på goda grunder – Dalvisan (»Om sommaren sköna, när marken hon gläds») som en tänkbar förebild för dikten. Därmed vidgar han perspektivet på ett givande sätt. Den sjuradiga strofformen, som finns i vår visa, är tydligen inte särskilt vanlig i bröllopsdikter. Jag har dock påträffat den i åtminstone tre fall med vers och rim som ligger nära Sohlberg-Wesslauptexten (i Bröllopsdikter Hesselmann 1937 nr 118 och 128 – båda från Östergötland – samt nr 141 som trol. är från Dala-Bergslagen och enligt uppgift sjungs som »Tusslullerilull Skällkossan min»). Man kan räkna med att Busck-visan endast har en typologisk släktskap med dessa alster. Hur har männe traditionen förmedlats? Frågan känns angelägen – svaret lär få anstå!

I detta sammanhang kan också nämnas utnyttjandet av ordböcker och ordsamlingar som referenser. På den punkten har jag kunnat ge en måttlig »efterskörd» till Buscks och Ekenvalls tolkningar genom att utnyttja upplysningar från Rietz', Aasens och Niléns ordböcker samt

dialektsamlingarna på DAG (se avd. 3: flera fall; avd. 4: *kruka* 'böjd hand'; avd. 5: *oppnasit* 'uppstudsigt'; avd. 7: *på kär* 'duktigt').

c) *Kommentatorn skall skilja mellan dialekt och standardspråk samt mellan olika andra språkvarianter*

Busck och Ekenvall lär i princip ha uppfyllt detta krav. Men några fall vill jag särskilt kommentera.

Herr-tilltalet av kvinnor verkar vara allmänspråkligt, inte dialektalt eller tillfälligt-individuellt (se avd. 2). En viss avvikande satskonstruktion kan nödortföttigt förstås som talspråklig (se avd. 6). Den tål däremot inte Ekenvalls förbättringsförslag, som förutsätter att den nuvarande riksspråksinfinitiven *va* 'vara' har en direkt motsvarighet i bohusslänskan (ib.). Textändringar är särskilt suspekta, om man faktiskt kan tolka texten som den föreligger.

Ekenvall har flera gånger med fog antagit att vissa egendomligheter i texten kan bero på förvanskningar i förlagan, på versens eller rimmets krav (exv. *åga på vinråsråg* s. 6; *brägade* i st. f. *bräga* 'bräkte' s. 16; *smagar på max* som rimmar med . . . *lax* i följande rad, s. 12 f.). Däremot tycks han ej ha insett att *b-/d*-formerna *stabbar* 'stoppar' och *hedde* 'hette' är att betrakta som »hyperbohusslänska» (jfr s. 14, 16), dvs. utgör överdrivet bohusslänska former som beror på att textförfattaren har sökt undvika sådana felaktigheter som bruket av standardspråkspåverkat *sätte merg* i st. f. dialektalt *sädde merg* (strof 7) ger prov på.

Att skilja mellan standardspråk och dialekt kan tydligen i vissa fall vara svårt. Dikten har *bru* i stället för den numera normala dialektformen *brur* 'brud', liksom *hänne* i stället för *henner*. Överraskande hävdar Ekenvall att *bru* och *henne* vore äldre bohusslänska dialektformer, medan *brur/henner* skulle vara senare analogiska ombildningar i dialekten (s. 7 f. resp. s. 11). Resonemanget lär inte vara invändningsfritt, men jag har ingen anledning att polemisera i detta sammanhang.

d) *Kommentatorn bör på viktiga punkter gynna läsarens textförståelse*

Busck och Ekenvall har i sina kommentarer förvisso sökt belysa språkliga förhållanden i visan. Busck ger i sina förklaringar kort och fortlöpande läshjälp. Ekenvall är fyllig och vetenskaplig i sin framställning. Detta ställer givetvis stränga krav på mottagarens intresse, skolning och läsvana.

Mitt eget bidrag har svårigheten att vara ett komplement till två tidigare framställningar. I sämsta fall kan det verka lösryckt från sitt sammanhang. Jag hoppas dock ha kunnat stimulera någon läsare till kritisk men kringsynt närläsning av äldre dialekttext och till ökad förståelse för tolkningsproblem.

Vad menas då med »viktiga punkter» i textförståelsen? Sådant är givetvis svårt att precisera men sammanhänger med syfte och målgrupp

(se inledningen till avd. 8). Jag finner det angeläget att textkommentaren på olika sätt förtydligar textens innehåll eller budskap. Den får därför inte alltför mycket bli en exemplifierande framställning i språkhistorisk eller dialektologisk teori/metodik.

Ett inslag av realiaupplysningar – t. ex. om textens tradering, om historiska och biografiska förhållanden – passar mycket väl in i en textkommentar (se avd. 1 och 8a ovan). Busck och Ekenvall ger inga biografiska upplysningar utöver textens egna. Men av bouppteckningsmaterial från Uddevalla stadsarkiv kan man t. ex. inhämta, att bruden i visan – alltså Maria Hansdotter Sohlberg (jfr avd. 2) – dog i mars år 1789. Hon och hennes man, som tidigare hade gjort konkurs och avlidit, lämnade tre barn efter sig. Sådana uppgifter gäller texten endast indirekt, men de kan hjälpa läsaren att sätta in den i ett vidare sammanhang.

Frans Busck har lyckats samla och överlämna till eftervärlden åtta intressanta bohuslänska dialekttexter från 1700- och 1800-talen. Han har kortfattat men sakligt kommenterat samtliga. Som jag förstår det, har han därigenom gjort en värdefull kulturhistorisk insats. Att en av dikterna hittills har belysts ytterligare i en längre tidskriftsartikel av dialektologen Verner Ekenvall har ökat kännedomen om den lilla diktsamlingen.

Av mina kommentarer till några textställen, som både Busck och Ekenvall har behandlat, lär det framgå att jag anser att Busck vanligen ger informationer, som man kan bygga på och vidareutveckla. Han gör det troligen främst i sin egenskap av dialektkunnig bohuslänsning som levde när dialekten var allmänt brukad (jfr avd. 8a). Att Verner Ekenvall är så kritisk eller avvisande mot Buscks uppgifter tycks delvis vara betingat av situationen: han ville tydligen hålla sig oberoende av eller snarare i opposition till den tidigare utgivaren, så att han kunde åstadkomma en självständig, vetenskaplig och textkritisk utgåva av dikten. Jag påstår ingalunda att han har misslyckats. Men han skulle förmodligen ha gjort en bättre kommentar, om han på ett mera förstående sätt hade förmått värdera och utnyttja några av Buscks förslag och upplysningar. Som sentida dialektspecialist med tillgång till rika dialektsamlingar på DAG hade han ändå naturligtvis helt andra möjligheter till akribi än föregångaren.

Det är fortfarande angeläget att äldre dialektmaterial utges och kommenteras. Dialekt- och folkminnesarkiven har värdefulla uppteckningar och inspelningar, som borde publiceras och bearbetas »medan tid är». Det gäller att på olika sätt belysa dialekternas historia, funktioner och utveckling. Busck och Ekenvall har presenterat och belyst en ovanligt givande och uttrycksfull text. Men den har värdiga motstycken, som inte nödvändigtvis behöver vara över 200 år för att utgöra språkligt intressanta dokument.

Litteratur

- Bröllopsdikter Hesselman 1937 = Bröllopsdikter på dialekt från 1600- och 1700-talen saml. och utg. av B. Hesselman. Uppsala. (Nordiska texter och undersökningar utg. i Uppsala av B. Hesselman. 10.)
- Busck, Frans, 1894: Bohusslänska folkmålsdikter från slutet av 1700- och början av 1800-talen. (SvLm. Band XIII.7. 1894, s. 1–58.)
- Carlsson, Sten & Rosén, Jerker, 1970: Svensk historia. 2. Tiden efter 1718. 3 uppl. Sthlm.
- Ekenvall, Verner, 1959: En bohusslänsk bröllopsdikt på dialekt från 1778. Utg. med kommentarer. (SvLm. Sthlm 1959, s. 1–30.)
- Gibson, Haldo, 1978: Svensk slangordbok. 2 uppl. Sthlm.
- Hamsun, Knut, 1917: Markens Grøde. I–II. Oslo.
- Heinertz, N. Otto, 1925: Herr und hehr. (Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur. Wiesbaden, s. 97–105.)
- Klintberg, Mathias & Gustavson, Herbert, 1972–1986: Ordbok över Laumålet på Gotland. 1–4. Uppsala. (Skrifter utg. genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. D:2.)
- Kvillerud, Reinert, 1986: «No kliar mi kruga.» (Talatrusten utg. av Norsk Målførearkiv. Oslo, s. 12–18.)
- Lampa, Sven, 1911: Tilltal ock hälsningar hos västgötaallmogen. (SvLm. Sthlm 1911, s. 242–249.)
- Nilén, Nils Fr., 1879: Ordbok öfver allmogemålet i Sörbygden. Sthlm.
- Nordisk familjebok. Konversationslexikon och realencyklopedi. Ny, rev. och rikt ill. uppl. Band 1–38. Sthlm 1904–1926.
- NRMOB = Norsk riksmålsordbok. I–II. Utarb. av T. Knudsen og A. Sommerfelt. Oslo 1937–1957.
- ODS: Ordbog over det danske Sprog. 1–28. Khvn 1918–1956.
- Rietz, Johan Ernst, 1867: Svenskt dialektlexikon. Ordbok öfver svenska allmogespråket. Lund.
- Ross, Hans, 1895: Norsk Ordbok. Tillæg til Norsk Ordbog af I. Aasen. Chra.
- SAOB = Ordbok över svenska språket utg. av Svenska Akademien. Lund 1898–.
- Torp, Alf, 1919: Nynorsk etymologisk ordbok. Kra 1915–1919.
- Aasen, Ivar, 1873: Norsk Ordbog med dansk Forklaring. Omarbejdet og forøget Udgave af en ældre Ordbog over det norske Folkesprog. Chra.

Summary

Reinert Kvillerud, Problems in the interpretation of a Bohusslänsk dialect song

The author of this article attempts to explain a number of obscure passages in an old dialect song from the province of Bohusslän in the west of Sweden. The song, of anonymous authorship, was composed in 1778 to congratulate a couple who were married in the town of Uddevalla, Erik Sohlberg and Maria Wesslau. The text has previously been edited and commented on, first by Frans Busck in a poetry collection published in 1894, and later, and at length, by Verner Ekenvall in 1959, both in *Swedish Dialects and Folk Traditions*.

With reference to Norwegian and Swedish dialect sources, the author begins by explaining the vocabulary and phraseology of six paragraphs of the text. He

demonstrates, for example, that the title *Herr* can be an adjective in Swedish dialects, meaning 'high, exalted', and that in the old dialects of western Sweden there existed a noun *kruka* meaning 'curved hand, handful'. He also attempts to clarify a few ambiguous dialectal phrases.

The article ends with a concluding discussion of various methodological and stylistic questions. For linguistic reasons, the author is sceptical about the link which Ekenvall proposed between this song and a female poet from the district of Tunge, Maja Elisabeth Hallenberg, who is assumed to have written another much more recent poem in Busck's collection. The suggested area of origin may be reasonable enough, but it is impossible to pinpoint it exactly with the help of present-day dialect evidence alone. The Sohlberg-Wesslau text differs from the later poem in the form of its function words, and its masculine style and political perspective indicates that its creator was more probably a gentleman of the establishment who, while paying homage to the newly-weds, was also strikingly eager to please the sovereign of the day, Gustavus III.

In his study of the poem, the author frequently finds occasion to give credit to its first commentator, Frans Busck, who a hundred years ago had the benefit of first-hand knowledge of the dialect of the district.

Överkalixmålets appellativböjning

Av Sven Söderström

Överkalix socken i Norrbottens län ligger inklämd mellan socknar med finska mål i öster och norr och i viss mån samiska i väster. I sydväst gränsar den mot ett område där det talas rånemål. I söder går sockengränsen mot Nederkalix. Målet i Överkalix är utan tvekan den mest särpräglade av de norrländska dialekterna och för den som vuxit upp med riksspråket den mest svårförstådda. År 1919 kom stockholmskan Carin Pihl dit för att lära sig överkalixmål och för att göra uppteckningar. Hon återvände i samma ärende ett antal gånger fram till 1948. Uppteckningarna resulterade i en mängd dialekttexter (delvis publicerade i SvLm B. 59) och i en ordsamling om 10578 blad in sedecimo (ULMA 28353:20). Hon disputerade 1924 på en avhandling om målets tryckstarka vokaler och diftonger. Det material hon hopbragte ledde till ytterligare fem publikationer, varav en utgör ett register till hennes tryckta material (SvLm B. 60). En enda behandlar formläran, nämligen Verben i överkalixmålet (Skr. utg. gm Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. A:5). Det Pihlska materialet har nu resulterat i ytterligare ett verk om dialektens formlära. Den 19 maj 1990 ventilerades nämligen en avhandling som bär rubriken *De appellativa substantivens böjning i Överkalixmålet* (Skr. utg. av inst. för nord. språk vid Uppsala univ. 25). Förf. är Paavo Kettunen, bördig från Finland. Denna artikel återger i huvudsak de synpunkter jag framförde som fakultetsopponent vid disputationen.

1. Referat av avhandlingens innehåll

Efter en kort introduktion i dialekten och i ämnet övergår förf. till den viktigaste delen av sitt arbete, en redogörelse från synkron utgångspunkt av appellativernas böjning med hänsyn till numerus, species och kasus. Det bör i detta sammanhang noteras att målet i motsats till andra norrbottniska dialekter saknar accenterna grav och cirkumflex. Avhandlingens tredje och sista del är en diakronisk utredning av hur det moderna överkalixmålets former har utvecklats ur det fornspråkliga formsyste-

Deklination I »starka» maskuliner

sing.	obest.	best. grf.	best. dat.	plur. obest.	best. grf.	best. dat.
'kniv'	<i>knä:iv</i>	<i>knä:iven</i>	<i>knä:ivo</i>	<i>knä:iv</i>	<i>knä:iva</i>	<i>knä:iva</i> el. ä. <i>knä:ivo</i>
'gubbe'	<i>gå:P</i>	<i>gå:Pen</i>	<i>gå:Po</i>	<i>gå:P</i>	<i>gå:Pa</i>	<i>gå:Pa</i> el. ä. <i>gå:Po</i>

Deklination I »svaga» maskuliner

sing.	obest.	best. grf.	best. dat.	plur. obest.	best. grf.	best. dat.
'påse'	<i>posa</i>	<i>posan</i>	<i>posan</i>	<i>posa</i>	<i>posana</i> el. ä. <i>posan</i>	<i>posana</i> el. ä. <i>posano</i>
'marknad'	<i>mäşni</i>	<i>mäşnin</i>	<i>mäşnino</i>	<i>mäşni</i>	<i>*mäşnina</i>	<i>*mäşnino</i>

Deklination II »starka» femininer

sing.	obest.	best. grf.	best. dat.	plur. obest.	best. grf.	best. dat.
'björk'	<i>bjerk</i>	<i>bjerka</i>	<i>bjerken</i>	<i>bjerk</i>	<i>bjerken</i>	<i>bjerko</i>
'gryta'	<i>grö:iT</i>	<i>grö:iTa</i>	<i>grö:iTen</i>	<i>grö:iT</i>	<i>grö:iTen</i>	<i>grö:iTo</i>

Deklination II »svaga» femininer

sing.	obest.	best. grf.	best. dat.	plur. obest.	best. grf.	best. dat.
'vecka'	<i>viKo</i>	<i>viKo</i>	<i>viKon</i>	<i>viKo</i> el. <i>*viKi</i>	<i>viKin</i>	<i>viKino</i>

Deklination III »starka» neutrer

sing.	obest.	best. grf.	best. dat.	plur. obest.	best. grf.	best. dat.
'band'	<i>be:nT</i>	<i>be:nde</i>	<i>be:nden</i>	<i>be:nT</i>	<i>be:nda</i>	<i>be:nda</i> el. <i>be:ndo</i>
'berg'	<i>beri</i>	<i>berje</i>	<i>berjen</i>	<i>beri</i>	<i>berja</i>	<i>berjo</i>

Deklination III enstaviga neutrer på kort vokal

sing.	obest.	best. grf.	best. dat.	plur. obest.	best. grf.	best. dat.
'trääd'	<i>tre</i>	<i>tre:ire</i>	<i>tre:iren</i>	<i>tre</i>	<i>tre:ira</i>	<i>tre:ira</i> el. <i>*tre:iro</i>

Deklination IV »A-omformade» maskuliner och femininer

sing.	obest.	best. grf.	best. dat.	plur. obest.	best. grf.	best. dat.
'led (anat.)'	<i>le:ir</i>	<i>le:irn</i>	<i>le:iro</i>	<i>lera</i>	<i>leran(a)</i>	<i>lerana</i> el. <i>lerano</i>
'gran'	<i>gre:in</i>	<i>gre:ina</i>	<i>gre:in</i>	<i>grena</i>	<i>grenan(a)</i>	<i>grenana</i> el. <i>grenano</i>

Deklination IV »B-omformade» maskuliner och femininer

sing.	obest.	best. grf.	best. dat.	plur. obest.	best. grf.	best. dat.
'fot'	<i>få:oT</i>	<i>få:oTn</i>	<i>få:oTo</i>	<i>föTer</i>	<i>föTeren</i>	<i>föTero</i>
'tand'	<i>tän:</i>	<i>tän:a</i>	<i>tän:</i>	<i>ten:</i>	<i>ten:en</i>	<i>ten:o</i>

Ett överförande av ändelseallomorferna till ett »morfofonematiskt» beteckningssätt ger följande schema:

	<i>Singularis</i>			<i>Pluralis</i>		
	obest.	best. grf.	best. dat.	plur. obest.	best. grf.	best. dat.
mask.	{Ø}	{E ₁ n}	{No}	{Ø}	{NA}	{NA} (ä. {No})
fem.	{Ø}	{A}	{E ₁ n}	{Ø}	{E ₂ n}	{No}
neutr.	{Ø}	{e}	{E ₂ n}	{Ø}	{NA}	{NA} (ä. {No})

Genom listor och distributionsregler kan man sedan få veta hur ändelsemorfemen realiseras. För att göra dessa listor och regler möjliga har förf.

systematiserat rotmorfemen i fyra olika typer. Typ I är utan jämförelse den största och omfattar en- och tvåstaviga appellativer som kan innehålla såväl en lång som en kort stavelse (t. ex. *knä:iv* 'kniv', *ärm* 'arm', *ten:* 'tänder', *a:r* 'åra', *berj*, *gröT*, *låt* 'lott', *bre* 'bräde', *ha:iman* 'hemman', *levnaT* 'levnad', *bönder*, *ärem* 'arm', *föTer* 'fötter', *tjeril* 'käril', *beri* 'berg', *döTer* 'döttrar'). Denna systematisering gäller således rotmorfemen, dvs. appellativerna utan bestämd slutartikel eller dativändelse. Under typ I tar alltså förf. upp rotmorfem såsom *då:otr* och *berj*, som ju ingår i ordformerna *då:otra* och *berja*. Typ II t. o. m. IV omfattar i huvudsak tvåstavigar med gammal kort stavelse, sådana ord som i traditionell grammatik kallas kortstaviga *n*-stammar. Det enda undantaget finns inom typ II, som förutom kortstavigar som slutar på *-a* (*posa* 'påse, påsar', *lota* 'lotter') också omfattar långstavigar som slutar på *-ni* (*mäsni*). I typ III placeras de kortstavigar som slutar på *-o* (t. ex. *viKo* 'vecka, veckan') och till typ IV hör de som slutar på *-i* (t. ex. *viKi* 'veckor'). Typerna III och IV växlar med varandra inom paradigmet: *viko* – *viki*. Morfemet *beri* som saknar sådan växling hör därför inte till typ IV utan till typ I.

I detta avsnitt om synkron appellativböjning finns insprängda sju exkurser där förf. diskuterar appellativer med på det ena eller andra viset avvikande böjning. I de två sista behandlas inbyggarnamn och oböjliga appellativer.

Som ovan framgått har förf. i ett par fall behövt nya termer för sin framställning. För att fylla detta behov har han dels skapat termen *omformare*, dels gett gamla, inom språkhistorien väl kända termer nytt innehåll, nämligen *starka* och *svaga* (deklinationer, substantiv). För att visa att dessa termer inte brukas i den gängse betydelsen har han omgärdat dem med dubbla anföringstecken. Man kan måhända hysa olika åsikter om lämpligheten hos termen *omformare*, som ju här brukas i betydelsen 'lista över ord med annan stam i sing. än i plur.' Men att ge en väl etablerad term en ny betydelse och genom citationstecken visa att betydelsen inte ingår i normalt språkbruk är en åtgärd som i längden känns påfrestande för läsaren. Det borde ha varit möjligt att finna en annan, tidigare icke upptagen term.

1.2 Det appellativa böjningssystemet ur diakron synvinkel

Avhandlingens tredje och sista huvuddel bär rubriken Det fornspråkliga böjningssystemet och dess representation i Överkalixmålet. Förf. börjar med att erinra om de två faktorer som spelat så stor roll för utvecklingen av de i egentlig mening norrländska dialekterna – alltså fr. o. m. Medelpad och Jämtland och norrut –, nämligen förenklingen av det fornsvenska kasussystemet och vokalbalansen, som han föredrar att kalla ändel-

sebalans. Fornspråkets nominativ och ackusativ har sammanfallit i en s. k. grundform. Hos appellativerna har genitiven försvunnit och ersatts av prepositionsuttryck, sammansättningar eller andra konstruktioner. Eftersom dativen saknar speciesböjning, finns det bara sex fullt fungerande formkategorier. Apokoperingen har i Norrbotten lett till att i fornspråket långstaviga vokalstammar helt förlorat sin pluraländelse och upprätthåller skillnaden mellan obest. sing. (t. ex. *hest*) och obest. plur. med hjälp av accent cirkumflex (*hêst*). Men detta gäller inte för överkalixmålet som ju har förlorat både grav accent och cirkumflex, något som medfört att målets flesta appellativer har sammanfall mellan obest. sing. och obest. plur.

I överkalixmålet har de flesta fornspråkliga maskuliner, både vokalstammar och konsonantstammar, i sing. fått ett gemensamt paradigm. Förf. menar att slutartikeln *-(e)n* utgår från både nominativ- och ackusativformerna. Dativen har i mask. ändelsen *-o*, som går tillbaka till fornspråkets dativ i best. form, dvs. *-inum*. I plur. förlorade de långstaviga maskulinerna sina ändelser, vilket i Överkalix ledde till totalt sammanfall mellan sing. och plur. i obest. form. Best. plur. nom. *hâstānir* och best. plur. ackusativ *hâstāna* har, sedan slutartikeln apokoperats, resulterat i best. grundform *hesta*. Även i plur. slutar dativen på *-o* men ersätts numera ofta av best. grundform. De kortstaviga maskulina vokalstammarna har nästan undantagslöst drabbats av stavelseförlängning i singularis, medan kortstavigheten är bevarad i pluralis. Deras pluralisböjning är lika med de gamla kortstaviga *an*-stammarnas. Förf. noterar att best. plur. av dessa appellativer i äldre överkalixmål uppenbarligen slutade på *-n*, som relativt sent har utvidgats till *-na*. I dativ har en analogiskt bildad form *lerano* 'lederna' ersatt ett icke belagt men ljudlagsenligt **lerono* (< **lidhum(i)num*). De kortstaviga *an*-stammarna har generaliserat oblika kasus på *-a*. Även här har sammanfall skett mellan obest. sing. och obest. plur. En fornspråklig dativ best. form *posanum* har ljudlagsenligt gett *posano*.

De fornspråkliga långstaviga femininerna har i princip genomgått samma utveckling som maskulinerna. Efter apokope fick alla långstaviga femininer, såväl vokalstammar som konsonantstammar, en gemensam böjning i sing. Den bestämda slutartikeln på *-in* övergick till en nasalerad »mummelvokal» som till sist resulterade i ändelsen *-a*. Fornspråklig dativ sing. hade i bestämd form ändelsen *-inni*. Ultimans *i* apokoperades, något som resulterade i att dativändelsen formellt blev lika med maskulinernas bestämda slutartikel i sing. Den utvecklades också på samma vis som denna, dvs. till *-en* med vokalsynkope enligt vissa regler. Men som ett led i förenklingen av kasussystemet har grundformen trängt in i dativens funktioner. I plur. obest. form förlorade vokal- och *an*-stammarna sina ändelser. I plur. best. form förkortades *i*-stammarnas ändelse

*-ir-nar till -en. Snart följde *o*-stammarnas ändelse *-ar-nar efter. Till denna grupp anslöt sig också de långstaviga feminina *n*-stammarna. De feminina *on*-stammarna med gammal kort stavelse har i princip gått samma väg som de kortstaviga maskulina *an*-stammarna. Det är endast i best. form sing. som böjningsändelserna skiljer sig från maskulinernas. I plur. genomgår rotmorfemen »A-omformning». De gamla *on*-stammarna har liksom de kortstaviga maskulina *an*-stammarna generaliserat oblika kasus och ändas på -*o*. Best. form sing. som hos dessa appellativer är identisk med obest. har enligt förf. uppkommit genom kontamination mellan fornspråklig nom., t. ex. *vikan*, och fornspråklig akkusativ, t. ex. *vikona*.

Kortstaviga svaga femininer har i målet en särskild pluralstam som slutar på -*i*: *viki*. På s. 171 f. tar förf. upp en idé av Seth Larsson (s. 191) – efter diskussion förkastad av denne – och menar att obest. plur. nominativ **vikur* genom ett slags *R*-omljud i ändelse gett **vikyr*, liksom best. plur. nominativ **vikur-nar* kan ha utvecklats till **vikyna*. Senare ändelseapokope och delabialisering av *y* har gett obest. plur. *viki* och best. plur. *vikin*. Dativ plur. *viKino* har analogiskt bildats till rotmorfemet *viki* (ett fornspråkligt **vikum(i)num* borde ha gett **viKono*). Men Kettunens förklaring till *i*:et i plur. är inte invändningsfri. För det första hade förf. bort styrka troligheten i att det verkligen fanns ett palatalt *r*-ljud i de anförda formerna, när dessa för lule- och kalixmålen särpräglade ändelser utformades. Att denna böjningstyp inte är genomförd i Piteområdet i Norrbotten borde innebära att den utbildats under vad förf. kallar »protonorrbottensk» tid (om förf:s epokindelning se nedan), dvs. efter hans egna beräkningar tidigast under 1600-talet. Enligt gängse uppfattning skedde bortfall av palatalt *r* i huvudsak redan under fornsvensk tid. Man saknar här, liksom ofta i det historiska avsnittet, hänvisningar till diskussioner som förts i förefintlig litteratur. I detta fall hade det varit självklart att åberopa Börje Tjäder, Behandlingen av palatalt *r*. För det andra är ingen av de paralleller som Kettunen anför relevant för hans resonemang. En möjlig parallell hade han dock kunnat anföra, nämligen ök. (överkalixmålets) prepositioner *æi* och *bodt* 'ur', som enligt Dahlstedt Svensk dialektgeografi s. 78f. bör återföras på ett **i* < **y*r < **ur* resp. **bortyr* < **bortur*. Att *R*-omljud sporadiskt kan uppträda i andra ord i Norrbotten visar också stamvokalen i ök. *hera* 'hare', *bera* 'bara' samt i adj. *be:ir* 'bar' (< **bär*). Vidare borde Kettunen i sitt resonemang inte ha tagit hänsyn endast till dialekten i Överkalix. Utvecklingen där har ju inte skett isolerat från omgivande mål. En fråga som i detta sammanhang skulle ha ställts är hur ök. *viKi*, *viKin* förhåller sig till best. plur. *vikjen* o. d. 'veckorna' i norra Västerbotten och Piteområdet.

De fornspråkliga rotnomina samt *r*- och *nd*-stammarna, som i plur. hade omljud och ett postkonsonantiskt palatalt *r*, har en böjning som

avviker från övriga appellativers. Den fornspråkliga pluralformen *fōtr* har gett */fōTer/*, alltså förkortning av lång rotvokal och inskott av svarabhakti. För växlingen *få:oT : fōTer* eller likn. använder förf. som nämnts termen »B-omformare».

Neutrerne har genomgått en utveckling som påminner om de övriga appellativernas. De neutrala *ia-* och *an-*stammarna drabbades alla av apokope. Den bestämda slutartikeln på *-it* följde utvecklingen i hela Norrland, i Svealand, delar av Götaland och i hela Svenskfinland, dvs. utvecklades till ändelse morfemet *-e*. Fornspråklig best. sing. dativ *-inu* gav *-en*. Obest. form plur. saknar liksom i fornspråket ändelse morfem. I best. form plur. övergick fornspråkligt *-in* till *-a*, en process som sammanföll med utvecklingen av best. slutartikel i sing. hos de långstaviga femininerna. Några neutrer (t. ex. sådana som i äldre språk ändades på *dh*) genomgick en specialutveckling.

Som ovan nämnts, saknar läsaren i detta avsnitt ofta hänvisningar till förefintlig vetenskaplig litteratur samt en diskussion i anslutning till denna. Man hade, t. ex. när utvecklingen av den best. slutartikeln i fem. diskuteras, väntat sig någon hänvisning till Ivar Modéer, Studier över slutartikeln i starka femininer – även om förf. inte delar Modéers åsikter. Rent allmänt kan sägas att det historiska avsnittet hade vunnit i trovärdighet, om förf. lagt ner större möda på att bringa de övergångar som han diskuterar i samklang med i norrländska mål redan tidfästa övergångar. En grov indelning i olika epoker görs i not 18 på s. 23. Förf. definierar där sina termer *fornspråk*, *protonorrländska* och *protonorrbottniska*. Med *fornspråk* avser han väl närmast det eller de språk som talades i Norrland under medeltiden. Språkformerna skulle då vara öst- och/eller västnordiska. I sitt resonemang om de plurala dativformernas utveckling utgår han från fornvästnordiska former trots att västliga drag är föga framträdande i norrbottniska dialekter. *Protonorrländska* och *protonorrbottniska* förlägger han till ä. nysvensk tid med 100–200 års mellanrum. Protonorrländsk tid skulle alltså i stort sett vara 1500-talet. Protonorrbottniska skulle enligt förf. som mest kunna föras tillbaka till 1600-talet. På s. 167 berör han svårigheterna att tidfästa olika punkter i utvecklingen: »Att försöka ange någon tidpunkt för alla dessa övergångar och sammanfall av olika morfologiska grupper är svårt. Vissa av förändringarna går tillbaka ända till fornspråken och till särskilda drag i dessas böjningssystem, medan andra, framförallt de analogiska, torde ha ägt rum betydligt, kanske flera hundra år, senare.» Den kanske viktigaste förändringen, den som är gemensam för de i egentlig mening norrländska dialekterna, är den av vokalbalansen styrda apokopen. Denna skall enligt Karl-Hampus Dahlstedt (Det svenska Vilhelminamålet 2 s. 135 ff., 168 ff.) i övre Norrland i huvudsak ha inträffat under 1500-talet. Detta kan stämma med Kettunens datering av protonorrländsk tid. Åtskilliga

av de utvecklingar som skiljer målet i Överkalix från det i Nederkalix bör ha inträtt ännu senare, på 1600- och 1700-talen. Men frågan är om inte indelningen av språkutvecklingen i Norrbotten i tre epoker är bara skenbart logisk och lockar förf. till förenklingar. Den vanliga uppfattningen är ju att de moderna svenska dialekterna utformades i sina huvuddrag under medeltiden, kanske främst under 1400-talet. Så bör också ha varit fallet i Norrbotten. Om det drag som måste betraktas som det mest karakteristiska för norrländska dialekter, nämligen ändelseförsvagningen, utvecklades hundra år senare, kommer efter Kettunens epokindelning protonorrbottnisk tid att ha föregått protonorrländsk.

Ett annat karakteristikum för målen i övre Norrland är det ymniga bruket av best. form. På s. 19f. skriver förf. att det förmodligen är »på grund av 'ändelseförfallet' i obestämda former som dessas gamla syntaktiska funktioner i flera fall övertagits av bestämda former». Ändelseförfallet i de norrländska dialekterna är onekligen mest omfattande i Överkalix. Då väntar man sig att frekvensen av bestämda former i förhållande till obestämda skulle vara störst just i Överkalix. Så är knappast fallet. Förmodligen är frekvensen av best. form störst i norra Ångermanland, där singulära former väl hålls isär från plurala.

Avhandlingen avslutas med en sammanfattning på tyska samt två diagram, varav det ena åskådliggör de appellativa substantivens böjningssystem medan det andra visar böjningssystemets utveckling fram till modernt överkalixmål. Dessutom finns en käll- och litteraturförteckning samt ett grundligt register över dialektord.

2. Generell kritik av avhandlingen

2.1 Beroendet av Pihls material och därav förorsakade otillräckligheter

De huvudresultat som förf. har kommit fram till i avhandlingens viktigaste avsnitt, det som ur synkron synvinkel beskriver appellativböjningen, syns mig hållbara. Förf. har på ett självständigt sätt löst de svåra problem som en strukturell beskrivning innebär. Den allvarligaste anmärkningen som kan riktas mot avhandlingens uppläggning gäller hur det tillgängliga materialet har behandlats. Förf. har i sitt avhandlingsarbete nästan helt och hållet förlitat sig på det material som Carin Pihl insamlat. Pihls stora ordsamling är noggrant genomgången, likaså hennes publikationer. Att sedan ett par smärre ordsamlingar av Pihl undgått honom, måste sägas sakna betydelse. I ganska begränsad utsträckning hänvisar han till material som han själv insamlat genom inspelningar vid besök i Överkalix 1966, 1967 och 1983. Dessa unga belägg används visserligen endast som kontrollformer och är typografiskt väl urskiljbara från det Pihlska materialet. Men det hade varit lämpligare att som kontrollmate-

rial i första hand begagna de utskrifter av fonogramupptagningar som har gjorts främst av Anita Olofsson men också av andra från Överkalix bördiga personer. Dessa utskrifter finns tillgängliga i ULMA och upptar omkring 1 200 sidor i A4-format. De är från tiden 1957–89 och fonogramupptagningarna från 1936–1988. Den äldste sagesmannen är född 1857. I ULMA förvaras vidare ordsamlingar, gjorda av andra personer, samt typordlistor av år 1895 och 1909. Om förf. hade utnyttjat detta stora material, skulle han utan tvivel ha avstått från att framföra vissa anmärkningar mot framställningen i min avhandling Om kvantitetsutvecklingen i norrländska folkmål (Kettunen s. 60 not 147, s. 64 not 202 och 213, s. 102 not 104). En granskning av primärmaterialet skulle också ha gjort not 133 på s. 105 överflödig. Där står att orden *brott*, *tenn* och *veck* troligen är kortstaviga i målet. Om deras kortstavighet råder inte den minsta tvekan.

Beroendet av Carin Pihl (och bristande kännedom om andra norrbottenska dialekter?) har förlätt förf. till åtskilliga misstag, särskilt vad gäller ordens uppslagsformer. Må så vara att dessa misstag inte påverkar avhandlingens huvudresultat, men de måste betraktas som beklagliga skönhetsfel. Exempel på felaktiga uppslagsformer, hämtade från Pihl, är *idur* 'svallved' (s. 59), *mute* (ök. *muTa*) 'ärmudd' (s. 67), *slipe* 'underläpp' (s. 68), *sore* 'snösörja' (s. 68), *stroke* 'mindre fors' (s. 68) och *slipa* 'läpp' (s. 90). Lämpligare hade det varit att skriva *jädur*, *måte* (jfr *bråte* < *bruti*) eller *motte* (jfr *flotte* < *fluti*), *slepe*, *såre*, *stråke* och *slepa*. Ordet 'åra' (s. 75) är normalt starkt fem. i hela övre Norrland, varför uppslagsordet bör vara *år*, medan 'myr' (s. 78) är svagt fem. fr. o. m. Medelpad, sydöstra Jämtland och norrut, återgående på ett ä. *myra*. Med hänvisning till östsv. och no. dialekter ansätter Pihl för ök. *hevil* 'hyvel' ett ä. *hävel* (Kettunen s. 51). Eftersom Norrland i övrigt har former som kan återföras på ett ä. *hyvil*, bör man hellre tänka sig en delabialisering av ö till ä: *hyvil* > *hövil* > *hevil*. Uppslagsordet bör alltså vara *hyvel*. Ordet för 'måne' (s. 68) utgår i västerbottniska och norrbottniska dialekter från ett ä. *månad*; *månad* kan både i fsv. och i nysv. ha bet. 'måne' (Söderwall, Suppl. 496b, SAOB M 1821–23). För både 'måne' och 'månad' bör alltså ansättas ett riksspråkligt *månad*. Att betydelsen skulle ha påverkats av finskans *kuu* 'måne; månad' är ett antagande utan grund. I ett par fall har förf. missförstått Pihl. På s. 88 förs *fäl* (ök. *fe:il*) 'fil (verktyget)' upp som ett yngre lånord från riksspråket. Detta ord finns belagt i fsv. från mitten av 1300-talet. Lånord är däremot nusvenskans *fil*. Ett felcitat kan noteras på s. 94 not 6 med syftning på utvecklingen av *rn* till *n* i ordet *barn*: »med tidig assimilation av *r*, se Pihl Ökm I 130 f.» Pihl skriver »framför till ... *n* reducerat ... *rn*», säkerligen medveten om att Amund Larsen i en uppsats i Arkiv för nord. fil. 1905 hävdade utvecklingen *barn* > *badhn* > *bän* (> *bån*). I något

fall har förf. ställt sig kritisk till Pihl. I not 151 s. 60 finner han med rätta överraskande att Pihl anser att ök. *bål*: 'testikelpung' bör återföras till ett ä. *bollarna*. Han skriver att utgångsformen liksom i andra svenska dialekter bör vara *ball*. Detta ord är dock enligt dialektarkivens samlingar svagt fem. i Ångermanland och norr därom, varför uppslagsordet bör vara *balla*. I åtskilliga fall kompletteras upplysningarna från Pihl med välmotiverade hänvisningar till SAOB. Men ibland hade man väntat sig hänvisningar till annan etymologisk litteratur. I not 40 på s. 111 refereras för *ran* 'hästtäck' endast SAOB:s (troligen felaktiga) etymologi som för ordet tillbaka på fvn. *grqn* 'mustasch, morrhår'. Man borde ha fått en hänvisning till den redogörelse för diskussionen om detta ords etymologi som finns i SvLm 1982 under rubriken Från den sydsamiska ordboken. I ett fall har Pihls etymologisering undgått förf., nämligen när det s. 105 not 144 står att läsa om ordet *kväd* 'kitt av bränd näver': »Urspr. trol. kortstavigt.» Pihl för i Ökm I s. 218 med rätta upp det som innehållande äldre långt ä.

2.2 Synpunkter på den fonematiska analysen

Normaliseringen av Pihls med landsmålsalfabetet gjorda uppteckningar bygger, som nämnts, nästan helt och hållet på den fonematiska analys av målet som Kettunen tidigare gjort i uppsatsen Om Överkalixmålets fonologi. För att beteckna explosivor och affrikator där motsatsen tonande–icke tonande upphävts begagnar han sig av det av Nikolaj Trubetzkoy uppfunna begreppet ärkefonem, dvs. en sammanslagning av två eller flera fonem till en enhet som är ett resultat av att vissa drag neutraliseras hos dessa fonem i en given omgivning. För övrigt gör han i den fonematiska analysen skillnad mellan de tre traditionella serierna dentaler (*t, d, s, n, l*) och deras motsvarigheter som supradentaler och kakuminaler. Med undantag av »tjockt l med slag» anser jag att den fonetiska skillnaden mellan supradentaler och kakuminaler i våra dialekter ofta är en konstruktion, medan den fonematiska alltid är det. Den har hittats på av 1800-talets dialektologer och genom sin regelbundenhet lockat senare forskare, så även Carin Pihl som skriver att supradentalerna och kakuminalerna »äro i målet tämligen väl differentierade med avseende på artikulationssättet. Däremot hållas de ej alltid konsekvent isär vid användningen, utan man hör stundom, även hos samma individ, kakuminal för supradental eller tvärtom» (Ökm I s. 37). Hennes yttrande tyder på att isärhållandet av supradentaler och kakuminaler bygger på dogmen om de tre serierna. Vid disputationen påpekade respondenten att Pihl upptecknat verbet 'hårdna' både som *han̥*, dvs. med supradental, och som *han̥*, dvs. med kakuminal (Ökm I s. 120). Pihl visste i detta fall inte om hon skulle tolka utvecklingen som *hardhna* > *harna* > *han̥* eller *hardhna* > *hakna* > *han̥* och »hörde» därför båda uttalen. Vad dialekter-

nas supradentala *l* i övre Norrland beträffar, vill jag hävda att det existerar endast efter *r* i sammansättningsfog, efter andra supradentaler samt i klart riksspråkliga ord, trots att många upptecknare använt tecken för supradentalt *l* i andra sammanhang. I fonematisk beteckning finns det behov av endast två serier samt tecken för tjockt *l*.

2.3 Synpunkter på typografän

Avhandlingens text är framställd med hjälp av ordbehandlare. Detta moderna sätt att framställa böcker, s. k. desktop publishing, har öppnat fältet för ett otal amatörtypografer. Typografän i föreliggande avhandling hör till de bättre av detta slag. Trots den groteska stilen är texten förhållandevis lättläst. Ett enda tecken har vållat mig svårigheter. Det är tecknet för *å*, dvs. *a* med ring över, som mycket liknar ett *a* med längdstreck över. Tyvärr har förf. fallit för frestelsen att som en privat uppfinning beteckna kakuminaler med hjälp av dentaler som försetts med underskrivna kommatecken. Eftersom de flesta tryckerier torde sakna en sådan teckenuppsättning, kan det bli tekniskt svårt att citera sådan text i boktryck.

3. Sammanfattning

Såsom framgår av det föregående, har jag funnit anledning att vara kritisk mot en mängd detaljer i Kettunens avhandling om appellativböjningen i överkalixmålet. Det hör till saken att en opponent nagelfar den avhandling han satts att granska. Min kritik är dock inte riktad mot resonemanget i avhandlingens viktigaste del, den synkrona beskrivningen av appellativböjningen, utan främst mot en rad detaljer i framställningen. En läsare har dessutom rätt att önska sig utförligare diskussioner i det historiska avsnittet om hur det fornspråkliga böjningssystemet utvecklades. Men med sina 216 sidor överskrider boken redan åtskilligt det omfång som en svensk nutida doktorsavhandling bör ha. Appellativböjningen i Överkalixmålet är en rik bok med en mängd synpunkter på det mål som stockholmskan Carin Pihl för mer än 60 år sedan beslöt sig för att skriva en doktorsavhandling om – främst därför att det ansågs som svårast i Norrland. Pihls böcker om dialekten präglas av stor grundlighet och gott omdöme. Samma åsikt kan uttalas om denna bok.

Litteratur

Dahlstedt, Karl-Hampus, 1962: Det svenska Vilhelminamålet. Språkgeografiska studier över ett norrländskt nybyggarmål och dess granddialekter. 2. A–B.

- Uppsala. (Skr. utg. gm Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. A:72.).
- 1972: Svensk dialektgeografi, dess metoder och uppgifter. Umeå. (University of Umeå. Department of general linguistics. Publications. 3.)
- Kettunen, Paavo, 1990: De appellativa substantivens böjning i Överkalixmålet. Ak. avh. Uppsala. (Skr. utg. av inst. för nord. språk vid Uppsala univ. 25.)
- 1983: Om Överkalixmålet fonologi. Joensuu. (Joensuun korkeakoulu, Kielten osaston julkaisuja.)
- Larsen, Amund B., 1905: Om ordet barn i oldnorsk og i de nynorske bygdemål (i: Arkiv för nord. fil. 21. S. 125–131).
- Larsson, Seth, 1929: Substantivböjningen i Västerbottens folkhäl jänte en exkurs till ljudläran. Ak. avh. Uppsala.
- Modéer, Ivar, 1946: Studier över slutartikeln i starka femininer. Uppsala & Leipzig. (Uppsala universitets årsskrift 1946. Filosofi, språkvetenskap och historiska vetenskaper. 2.)
- Pihl, Carin, 1948: Verben i överkalixmålet. Sthlm. (Skr. utg. gm Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. A:5.)
- 1924: Överkalixmålet. I. Ak. avh. Stockholm. (Uppsala universitets årsskrift 1924. Filosofi, språkvetenskap och historiska vetenskaper. 2.) [= Ökm I]
- SAOB = Ordbok över svenska språket utg. af Svenska akademien. Lund 1898–.
- Söderström, Sven, 1982: Från den sydsamiska ordboken (i: SvLm 1982 s. 107–109).
- 1972: Om kvantitetutvecklingen i norrländska folkhäl. Gammal kort stavelse i Kalix- och Pitemålen och målen i Nordmalings och Ragunda socknar. Uppsala. (Acta Academiae regiae Gustavi Adolphi. 52. Studier till en svensk geografisk atlas. 5.)
- Söderwall, K. F., 1884–1918: Ordbok över svenska medeltidsspråket. Supplement. 1953–1973. Lund.
- Tjäder, Börje, 1961: Behandlingen av palatalt r i substantivens pluralformer under fornsvensk och nysvensk tid. Ak. avh. Uppsala. (Skr. utg. av inst. för nord. språk vid Uppsala univ. 9.)

Summary

Sven Söderström, Common noun inflection in the dialect of Överkalix

Paavo Kettunen defended his doctoral thesis *De appellativa substantivens böjning i Överkalixmålet* ('Inflection of common nouns in the dialect of Överkalix') at Uppsala University on 19 May 1990. The examiner's presentation on that occasion is published here in article form. The first main section of the thesis begins with a short introduction to the dialect of Överkalix parish. It is the northernmost dialect of Swedish: to the north and east, Finnish dialects are spoken, while to the west there is some contact with Lule Saami. Kettunen also sets out the aims and methods of his study, which is based almost exclusively on material about the dialect collected by Dr Carin Pihl in the 1920s and 1930s.

The second main section describes the modern inflection of nouns from a synchronic point of view. The commonest ending is the definite article. On the basis of the enclitic definite article, the author divides common nouns into four declensions, the last comprising irregular nouns. Lists and distribution rules are used to show how the ending morphemes are realized in speech. The examiner has no objections to the results obtained, but is critical of some of the terminology which the author has created for his needs.

The third main section is an attempt to describe the historical development of inflection. The examiner considers that Kettunen has oversimplified the chronological order of the linguistic changes involved and paid insufficient attention to earlier research in this area. He points out that the author has failed to use certain available sources, and is also critical of certain details of his phonematic analysis. The examiner also notes a number of errors on matters of detail that are due to Kettunen's limited knowledge of other northern Swedish dialects.

Om ord för fäbodhägnader i övre Dalarna

Av Erik Olof Bergfors

Den 25 maj 1990 försvarade Inger Döhl sin doktorsavhandling i ämnet nordiska språk med titeln *Täkt, vall* och *kya*. Ord för inhägnade områden vid fäbodrar i Övre Dalarna. Jag hade uppdraget att vara opponent. I denna artikel återges huvuddragen av min opposition.

Det är inte ofta en avhandling i vårt ämne har en titel som ger så starka associationer som denna. Man ser framför sig gröna, gräsrika vallar, grå stugor, fähus och lador, fägator och fållor, och man tycker sig höra kornas råmanden och vallkullornas kulning. Jag uttrycker mina fantasibilder på riksspråk, men helst skulle jag vilja meddela dem på något dalskt sockenmål. Titeln ska ju utom att den talar om innehållet också locka till läsning. Det gör verkligen denna titel. Det är med spända förväntningar man sätter sig att läsa Inger Döhls avhandling. Jag börjar med att ge ett kort referat.

Referat

I inledningskapitlet (1) redogörs först för avhandlingens syfte och avgränsning. Syftet är att företa en semantisk och ordgeografisk undersökning av de tre orden *täkt*, *vall* och *kya*. Den geografiska avgränsningen är det egentliga dalmålsområdet, dvs. området från Gagnef uppefter de båda Dalälvarna och deras större biflöden. Det gamla norska område, som utgörs av socknarna Särna och Idre, räknas inte dit. Tyngdpunkten ligger vid ordens användning i fäbodarna, men även förhållandena i byarna har redovisats i jämförande syfte. Vissa begränsningar av materialet har gjorts, men dem går jag inte in på i det här sammanhanget. Respondenten lämnar sedan uppgifter om varifrån materialet har hämtats: språkliga och traditionssamlade arkiv och institut samt bibliotek främst i Sverige men också i övriga Norden, egna intervjuer med sagesmän osv. Ortnamn som innehåller de undersökta orden har redovisats i liten utsträckning.

Avhandlingen har en mycket klar disposition. Efter inledningen – i kapitlen 2, 3 och 4 – behandlas de tre orden vart och ett för sig i fråga om

etymologi och utbredning och betydelser inom nordiska fornspråk och nunordiska dialekter utanför dalmålsområdet. Alla tre orden har en stor utbredning. I fråga om *täkt* finner man dock att det bara är i mellansvenska dialekter och i viss utsträckning i jylländska mål som *täkt* brukas som beteckning för ett stycke mark. För övrigt avstår jag från att referera dessa tre avsnitt.

Sedan följer avhandlingens tyngdpunkt, det långa kapitlet 5, där de tre ordens förekomst och betydelse inom dalmålsområdet behandlas. Denna framställning är indelad i 21 avsnitt, ett för varje socken. Inom varje socken behandlas *täkt*, *vall* och *kya*, vart ord för sig. Undantag utgör Våmhus. Där ingår *kya* och *vall* i samma avsnitt med motiveringen att de här ligger mycket nära varandra i betydelse. I vissa socknar redogörs också i avsnittet om *kya* för orden *nötgård* resp. *fägård*, som kan vara synonymer till *kya*. Redogörelsen för de tre orden bygger dels på uppgifter i litteratur och arkiv m. m., dels på författarens egna undersökningar i fältet. Författaren har utnyttjat illustrationsmaterial i form av planritningar och fotografier vid presentationen av materialet.

I kapitel 6 sammanfattar förf. sin undersökning och drar sina slutsatser. *Täkt* har fyra betydelser inom dalmålsområdet: 1) 'det inhägnade fäbodområdet', 2) 'inhägnat område vid fäbodarna, beläget ut an f ör det stora området', 3) 'inhägnat område i eller i närheten av byarna' och 4) 'myrmlästmäkt'. Bet. 2 (område i fäbodarna utanför det stora inhägnade området) är känd endast från Malung och Äppelbo. Bet. 4 (myrmlästmäkt) har påträffats i Malung, Lima och Transtrand. Bet. 1 (det inhägnade fäbodområdet) finns i 17 socknar. Det är bara västerdalssocknarna Nås, Äppelbo och Malung som har annan benämning, nämligen *vall*. Bet. 3 (inhägnat område i eller i närheten av byarna) är huvudsakligen koncentrerad till Nedansiljan men förekommer också i delar av Älvdalen och Mora. Det är naturligtvis bet. 1 och 3 som tilldrar sig det största intresset. Förf:s slutsats lyder: »Betydelse 1 inom dalmålsområdet förefaller alltså vara av mycket gammalt datum, medan betydelse 3, som ju naturligtvis står nära betydelse 1, får betraktas som en särutveckling med sin tyngdpunkt inom dalmålsområdet och med belägg även från omkringliggande landskap» (s. 115).

Undersökningen av ordet *vall* gäller endast förekomsten inom områden i anslutning till fäbodrar. Två huvudbetydelser har noterats: 1) 'det inhägnade fäbodområdet' och 2) 'oinhägnad samlingsplats för kreaturen utanför det inhägnade fäbodområdet eller samlingsplats, där gator korsar varandra'. Betydelse 1 finns i västerdalssocknarna Nås, Järna, Äppelbo och Malung. Förf. konstaterar att betydelsen 'fäbodvall' för *vall* finns redan i fornsvenskan enligt Söderwalls ordbok. Betydelse 1 är den vanliga i de delar av Värmland som gränsar till Västerdalarna, mestadels i sammansättningen *sättervall*. *Vall* med betydelsen 'inhägnat

fåbodområde' finns också i det till dalmålsområdet gränsande Dalabergslagen (i Grangärde och Säter). Sammanfattningsvis meddelar förf. att *vall*, *voll* är den klart dominerande benämningen på det inhägnade fåbodområdet i både Sverige och Norge. Förf. drar följande slutsats: »Med hänsyn till betydelsen av motsvarigheterna till *vall* i nordiska och andra fornspråk ['slätt, fält, mark, gräsmark, äng etc.']; artikelförf:s tillägg] måste betydelsen 'det inhägnade fåbodområdet' hos ordet betraktas som en särutveckling, av den geografiska spridningen att döma en tidig sådan» (s. 116). Bet. 2 'oinhägnad samlingsplats utanför det inhägnade fåbodområdet eller samlingsplats, där gator korsar varandra' är begränsad till vissa socknar i Österdalarna. Betydelsen har inte påträffats utanför dalmålsområdet. Förf:s slutsats är att det rör sig om en särutveckling i ett fåtal socknar inom detta område.

Benämningen *täkt* finns i 17 socknar och *vall* i 4, nämligen, som tidigare nämnts, i Nås, Järna, Äppelbo och Malung. Förf. ställer sig frågan varför just dessa fyra socknar skiljer sig från övriga 17. Nära till hands är att se orsaken i det starka inflytande västerifrån som har gjort sig gällande i främst Malung, Lima och Transtrand. Förf. för en ingående diskussion om problemet, som jag dock inte här kan referera i detalj. En väsentlig svårighet när man vill finna ett svar på frågan ser hon i det faktum att Lima och Transtrand, som normalt har ett mycket starkt inslag av västlig påverkan, inte hör till det område som har benämningen *vall*. Hon framhåller att *täkt* i Malung kunnat beteckna plats där man tagit upp myrmalm, s. k. *örkestäkt*. Myrjärnshantering har skett i anslutning till fåbodarna. Man har utnyttjat fåbodarna inte bara för kreaturskötsel och foderinsamling utan också som bostad under myrjärnshanteringen. Vissa fåbodare skulle enligt några forskare ha kunnat anläggas för att man därifrån skulle kunna med lätthet nå myrmalmsfyndigheterna. Termen *täkt*, ursprungligen med betydelsen 'myrmalmsstäkt', skulle enligt förf:s mening ha kunnat överföras från sådana fåbodare till övriga fåbodare. Förf. avslutar emellertid diskussionen av problemet *täkt-vall* med att framföra en något annorlunda förklaring. Förbindelserna mellan Lima-Transtrand och övre Ovansiljan, främst Älvdalen, i samband med myrjärnshanteringen har varit täta. Benämningen *täkt* – i den gängse betydelsen 'det inhägnade fåbodområdet' – skulle ha spritt sig till övre Västerdalarna via dessa förbindelser. Vilket av de båda alternativen som är att föredra tar förf. inte ställning till.

Benämningen *kya* finns i 17 dalasocknar. Den saknas eller är dåligt belagd i nedre Nedansiljansområdet och nedre Västerdalarna. Enligt OÖD finns sex olika betydelser. Den dominerande av dessa är 'mindre, inhägnat område för kreatur, kreatursfålla'. Redan i fsv. uppträder den och är vanligt förekommande på nordiskt område i övrigt utom Danmark. Inom dalmålsområdet består den av en permanent inhägnad mel-

lan fähusdörren och fägatan, i senare tid vid fäboddar och sommarladugårdar men tidigare också i byarna. Betydelsen 'av gårdsgård el. byggnader begränsad kreatursväg' finns i första hand i Älvdalen och Mora men också i Venjan, Järna och Malung. Utanför dalmålsområdet förekommer betydelsen i gotländskan; pl. *kviar* används där om 'trång körväg mellan gårdsgårdar'. I fvn. finns betydelsen 'trång gång' vid sidan av betydelsen 'fälla' enl. Fritzner och Heggstad m. fl. I sammanhanget må skjutas in att dalmålens och vissa andra svenska dialekters *kya* i fornspråket och andra dialekter motsvaras av formerna *kvi*, *kve* och *kvia*. Dessa två betydelser – inhägnad för kreatur och fägata mellan gårdsgårdar – anser förf. vara de primära hos ordet. De övriga betydelserna inom dalmålsområdet har utvecklats ur dem. En av dem är 'inhägnad slåttermark el. åker på skogsområde, intaga'.

I en exkurs redovisas slutligen ett antal synonymer till *kya* i betydelsen 'av gårdsgård el. byggnader begränsad kreatursväg' och de speciella betydelser och den utbredning dessa har. Det gäller orden *fägata*, *fägårdsgata*, *fähusgata*, *kygata*, *lösgata*, *nötgata*, *gata*, *kreaturgata* och *tå*.

Positiv kritik

Materialet i det långa kapitlet 5 är, så vitt jag kan se, noggrant genomgången och bedömt med tillbörlig kritik. Det är, sådant det föreligger i uppteckningar, som svar på frågelistor, som uppgifter i litteraturen m. m., sällan färdigt att läggas som underlag för en vetenskaplig framställning. Ofta finns det uppgifter som strider mot varandra eller som verkar mindre tillförlitliga. Förf. har genom egna efterfrågningar försökt att kontrollera uppgifterna i den utsträckning det har varit möjligt. I sin presentation låter hon läsaren ta del av denna granskning. Det blir därigenom möjligt att vid läsningen bilda sig en god uppfattning om hennes svårigheter vid bedömningen av materialet och om materialets representativitet och tillförlitlighet. Själva presentationen är gjord med stor åskådlighet. Till denna bidrar i hög grad de illustrationer som förf. låter beledsaga framställningen. Dels är det fotografier, från museers och arkivs samlingar men även nytagna av förf. själv, dels är det kartor, planer och skisser ur uppteckningar och publikationer. Dessa illustrationer underlättar mycket för läsaren när det gäller att sätta sig in i de behandlade företeelsernas funktioner och utseende. Presentationen av materialet anser jag vara en verklig styrka i avhandlingen.

En praktisk fråga om antalet socknar

I samband med behandlingen av kap. 5 vill jag ta upp en fråga av praktisk art. Förf. är mycket noga med att redovisa materialet för varje socken.

Fyra av socknarna har bildats efter 1800-talets mitt genom utbrytning ur modersocknen, nämligen Våmhus (1868), Boda (1875), Siljansnäs (1876) och Transtrand (1867). Vid den tiden hade fäbodväsendet nått sin fulla utveckling, och regressionen började inte långt senare. Frågan är då om det är nödvändigt att särredovisa dessa socknar eller om det skulle vara bättre att slå ihop dem med modersocknarna. Jag vill genast göra ett undantag för Våmhus. Den socknen hörde tidigare till den stora Mora socken. Inom Mora finns stora skillnader. Förf. har därför delat Mora i tre delar vid redovisningen, norra, östra och västra. Våmhus skiljer sig rätt mycket från Mora i fråga om materialets karaktär. Det finns alltså all anledning att särredovisa Våmhus. Däremot är skillnaderna mellan Boda och Rättvik och mellan Siljansnäs och Leksand så små att dessa socknar skulle ha kunnat föras samman. Det gäller också för Transtrand och Lima, även om materialet från båda socknarna är ganska stort, så att det därför kanske finns anledning till särredovisning. Genom en sådan sammanslagning kunde man ha vunnit i överskådlighet.

Saknas: en översikt av fäbodsystemet

Täkt, vall och *kya* hör till den typ av språkliga avhandlingar som brukar kallas »ord och sak»-avhandlingar. Den behandlar inte bara ordet, det språkliga uttrycket, utan även det sakliga innehåll som ordet har. I själva verket fäster den här avhandlingen huvudsakligen avseende vid semantiken och bryr sig egentligen inte alls om fonologin och morfologin. Förf. har dock samvetsgrant om än kortfattat redogjort för ordens etymologi. Likaså redovisas förekomsten i fornspråken och i de nordiska dialekterna. Detta har gjorts för att ge en bakgrund och sätta in orden i deras *språkliga* sammanhang. Däremot tycker jag att det fattas en viktig del i framställningen som skulle sätta in de tre orden i deras *sakliga* sammanhang. Jag saknar en översiktlig beskrivning av fäbodväsendet inom undersökningsområdet. En sådan skulle ha hjälpt läsaren att förstå de tre behandlade företeelsernas funktion m. m. För många är säkert begreppen hemfäbodar och långfäbodar och de funktionella skillnaderna mellan dessa ganska främmande – för att inte tala om bjuggandsbodar, vårsätrar och höstsätrar. Håll Nils Mattssons skisser över lång- och hemfäbodar i Sollerön och Siljansnäs (s. 59, 60) skulle nog också ha varit lättare att förstå till innebörd och funktion om läsaren varit förberedd. En hel del av det jag efterlyser finns på olika ställen i avhandlingen, t. ex. om förhållandena inom Sollerö socken, s. 58 not 18, men det är en samlad framställning jag skulle ha velat se. Förf. har i sin litteraturförteckning så många framställningar om dalskt fäbodväsen. Det skulle inte ha varit svårt att på grundval av dessa och de uppgifter som står på olika ställen i avhandlingen åstadkomma en översikt som lämpligen skulle ha kunnat

placeras före kap. 5, det som innehåller materialredovisningen. I presentationen av materialet hade förf. kunnat ta stöd i översikten av fäbodväsendet och hänvisa till den.

Täkt – vall

Fördelningen av *täkt* och *vall* i betydelsen 'inhägnat fäbodområde' framgår av avhandlingens karta fig. 34. Benämningen *täkt* finns i 17 socknar och *vall* i 4, nämligen, som jag tidigare har nämnt, i västerdalssocknarna Malung, Äppelbo, Järna och Nås. Förf. skulle helst vilja söka förklaringen till denna förekomst av *vall* i ett inflytande från Värmland, där *vall* och sammansättningen *sätervall* är de rådande benämningarna. Även i de norska grannområdena heter det *vall*. Ett problem i detta sammanhang ser hon emellertid i det faktum att Lima-Transtrand inte har *vall* utan *täkt* som ord för det inhägnade fäbodområdet. Hon menar att det borde heta *vall* även i dessa socknar eftersom inflytandet från Värmland och Norge är mycket starkt här. Så t. ex. är den rådande benämningen på hela fäbodstället *säter* liksom i bl. a. Värmland och delar av Norge. Förf. pekar också, som paralleller, på andra kulturområden där påverkan har gjort sig gällande: byggnadsskicket, dräktskicket och folkmusiken. Hon försöker sedan förklara förekomsten av *täkt* i Lima-Transtrand som en följd av förbindelser som har rått mellan Ovansiljansområdet och övre Västerdalarna i samband med myrjärnshanteringen.

Jag har inte känt mig övertygad av detta förklaringsförsök. Men jag erkänner villigt att materialet är svårbedömt. Låt mig ändå få framföra ytterligare en tolkning av den fördelning av benämningarna *täkt* och *vall* som visas på kartan fig. 34. Denna tolkning ligger enligt min uppfattning nära till hands, och jag anser att förf. borde ha presenterat en sådan som ett alternativ jämte ett motiverat ståndpunktstagande till den. Jag tror att förf. har fäst sig för mycket vid *täkt* som fäbodterm. Ordet har brukats mycket länge som ägobeteckning med betydelsen 'intaga, nyodling'. Det redogör förf. för i avsnittet 2.1 och hänvisar bl. a. till Harry Ståhls grundliga utredningar av ordets förekomst och betydelse i medeltidens Dalabergslag i Ortnamnen i Kopparbergslagen (1960) och Ortnamn i Dalarna (1982). Betydelsen 'intaga, nyodling' ligger till grund för förf:s betydelse 3) 'inhägnat område i eller i närheten av byarna', betydelse 1) 'det inhägnade fäbodområdet' och betydelse 2) 'inhägnat område vid fäbodarna, beläget utaför det stora inhägnade området'. Dessa betydelser är så att säga grenar på samma träd. Byarna är äldre än fäbodarna. *Täkt* brukades först som benämning inom byn, och när sedan fäbodarna efter hand kom till stånd fördes benämningen *täkt* över dit också.

Kartbilden fig. 34 vill jag tolka så, att *täkt* tidigt, redan före fäbodarnas

tillkomst, fanns i hela dalmålsområdet. Jag medger dock att den nutida förekomsten i de fyra västerdalssocknarna är utomordentligt liten. Förf. har redogjort för den. I Nås har ordet upptecknats med betydelsen 'inhägnad odling'. Där finns också ett ortnamn *Täkten*, ett område på västra sidan av älven. I Järna har det upptecknats med betydelsen 'stor inhägnad slättermark (i fäbodarna)'. Det används mycket sällan och anses vara brukligt bara i Järna finnmark. I Äppelbo har *täkt* upptecknats av Ola Bannbers med ledning av Carl Säves anteckningar från 1840-talet. Betydelsen anges som 'instängd mark (för säd, hö) vid fäbodar'. Nutida sagesmän känner enligt förf. inte till ordet. I Malung finns *Täkten* som namn på en myrslog. Förf. gör troligt att namnet härrör från en myrmalmstäkt, s. k. *örkestäkt*, och det tror jag är riktigt. Däremot vittnar väl namnet *Näbbetäkten*, som förekommer i ett dombrev från 1400-talet, och som kan lokaliseras till Yttermalung, om att *täkt* en gång har funnits också i Malung i betydelsen 'odling' etc. *Näbbetäkten* anges i dombrevet vara ett »tw lass enge» (Diplomatarium Dalecarlicum 3 s. 63). *Täkt* finns också upptecknat från Yttermalung men utan betydelseuppgift.

Ortnamnen brukar bevara gamla ord som har försvunnit i dialekterna, men det tycks inte gälla för namnelementet *täkt* i de fyra västerdalssocknarna. Jag har gått igenom detta i OAU:s naturnamnsregister men med dåligt resultat. Det enda namn jag funnit där är *Näbbetäkten*, som jag redan kände till från avhandlingen.

Även om materialet är sprött, så stöder det dock tanken att *täkt* finns eller har funnits i hela dalmålsområdet. I de fyra västerdalssocknarna har det förekommit i ringa utsträckning och tydligen framför allt i andra betydelser än 'det inhägnade fäbodområdet'. Den betydelsen har intagits av *vall*, intränglingen från Värmland. Däremot har *vall* inte kunnat slå ut *täkt* i Lima-Transtrand. Att *vall* inte har segrat där behöver man egentligen inte förvåna sig över. Jag går här inte in på tänkbara orsaker. Dialektgeografin visar upp många exempel på att ord har spritt sig olika långt. Förf. nämner *säter* 'fäbodställe' som exempel på västligt inflytande. Det förekommer ju i Lima-Transtrand. Men finns det i förf:s hemsocken Malung? Nej, där heter det *sälberg* eller *berg*. Varje ord har alltså sitt spridningsområde. Man kan enligt min mening inte resonera så som förf. har gjort i det här fallet.

Vall, bet. 2

Ordet *vall* har som fäbodterm också en betydelse 'oinhägnad samlingsplats för kreaturen ut an f ö r det inhägnade fäbodområdet eller samlingsplats där gator korsar varandra'. Denna har påträffats i Venjan, Orsa, Ore, Boda och Rättvik samt, ehuru mycket sparsamt, i Våmhus och

Mora. Det är fråga om en allmänning utanför inhägnaden eller vid en utvidgning av fäbodgatan. Vallen är särskilt väl beskriven i en uppteckning av Fräs Erik Andersson från Kärvsåsen i Boda. Han anger att vallen förutom i fäbodarna finns i byar som behållit en ålderdomlig prägel. Som parallell kunde här kanske ha anförts en annan vall, nämligen *svinvalLEN*. Den fanns i byarna och var ett undantag, en allmänning utanför bygårdsgården, där byns grisar släpptes ut. Ordet finns belagt från flera socknar i Österdalarna. Något exklusivt dalskt dialektord är det dock inte; *svinavald*er omtalas redan i landskapslagarna (Schlyter).

Smärre påpekanden

I ett citat från Sigurd Erixon där han beskriver täkten i Hedbodarna i Älvdalen förekommer ordet *rogal* som dialektord för gärdesgård. Den som kan något om älvdalsmål ser genast att denna form är felaktig. Det heter *rū"sgārō* med OÖD:s fonetiska beteckning. Jag antar att förf. har ansett att felet får stå för Sigurd Erixons räkning och lämnat det utan anmärkning. Jag menar dock att man som författare till en dialektavhandling bör känna sig skyldig att i en fotnot ange det korrekta uttalet.

S. 44 rad 4f. nerifrån står det »vid ett fäbodställe i Indor». Indor är ju en by, och i den kan det inte finnas något fäbodställe. Den oprecisa Ortsangivelsen borde ha bytts ut mot »i Indnäs fäbodar», för det är det fäbodstället som Stig Björklund beskriver i Boken om Indor.

S. 46 början av avsnitt 5.3 skriver förf. i anslutning till Levander i boken Våmhusfjärdingen att Mora socken till slutet av 1500-talet var lika stor som landskapet Halland. Levander har emellertid formuleringen »ända fram emot slutet av 1500-talet», vilket ger en liten men i sammanhanget viktig betydelseskilnad. Förf. meddelar sedan vilka socknar som avsöndrats från denna jättesocken och börjar med Venjan år 1607. Riktigare hade varit att börja med Älvdalen 1586. Den socknen hörde till det medeltida Mora som faktiskt noga räknat omfattade en yta som var något större än Hallands.

S. 47 rad 9f. står »Bonäs, en by som länge tillhört Våmhus». Det borde i stället för Våmhus ha stått »Våmhusfjärdingen». Bonäs har inte tillhört Våmhus socken eller tidigare Våmhus kapell-lag men väl det icke-kyrkliga området Våmhusfjärdingen (Levander, Våmhusfjärdingen s. 10).

Avslutning

Stängslen, gårdsgårdarna var oerhört viktiga för fäboddriften. Om de inte var i gott skick, kunde man inte hålla ordning på boskapen, och stora besvärligheter kunde uppstå. I god tid före bufferdagen gick man

därför syn och lagade sedan gårdsgårdarna på de ställen där skador hade uppstått under vintern. I sitt val av avhandlingsämne har Inger Döhl tagit fasta på den betydelsefulla roll som hågnaderna spelade. En utredning som gäller ord som brukas för dem behandlar en mycket väsentlig del av fåbodkulturen. Med sin avhandling har hon lämnat ett värdefullt bidrag till kännedomen om de tre ordens innebörd och förekomst och den verklighet där de har brukats. Forskare som sysslar med den gamla bondekulturen och med våra folkmål kommer att ha stor nytta av avhandlingen.

Summary

Erik Olof Bergfors, Words for fenced areas of shielings in Upper Dalarna

On 25 May 1990, Inger Döhl ventilated her doctoral thesis in Scandinavian languages, entitled *Täkt, vall och kya. Ord för inhägnade områden vid fåbodar i Övre Dalarna* ('*Täkt, vall* and *kya*. Words for fenced areas of shielings in Upper Dalarna'). The present article, by her examiner, sets out the main points of his discussion of the thesis on that occasion. In the examiner's opinion, the dialect material used in the dissertation—gleaned from field records, questionnaire responses, printed literature etc.—has been carefully scrutinized and checked by further enquiries by the author, and is very lucidly presented. He feels however that, before presenting this material, the author should have given an overview of the *fåbod* system—the system of shielings, or summer pastures—in Dalarna. This would have underpinned and provided a starting point for the rest of the thesis. The examiner is not convinced by the author's attempt to explain why the word *täkt* occurs as the only term for the fenced area of a shieling in the parishes of Lima and Transtrand. The author's view is that there, as in Malung, Äppelbo, Järna and Nås, the term should have been *vall*, which is the usual word in Värmland and neighbouring areas of Norway. A western expression would be expected to have spread to Lima and Transtrand, too, in keeping with the linguistic and cultural influences found in many other cases. The author of the thesis suggests that the occurrence of *täkt* in these parishes is attributable to the links that existed between the area around and to the north-west of Lake Siljan—where *täkt* is the most common term—and upper western Dalarna, in connection with the bog iron trade. The examiner believes another explanation to be possible, namely that, even before the shieling system came into being, *täkt* existed throughout the Dalarna dialect area in the sense of 'newly cultivated, reclaimed land' and that *vall* penetrated from Värmland but failed to establish itself in Lima and Transtrand. He offers reasons for this view, and argues that the author ought to have discussed this alternative explanation, which seems a natural one, and justified her position on it. The examiner makes a few other critical points, but these are of minor importance. His overall assessment is that the author has made a valuable contribution to our understanding of the meaning of the words *täkt, vall* and *kya* and of their distribution in the Dalarna dialect area, and thereby shed light on an important aspect of the shieling system.

Dialektala graviditetstermer

Kommentar till en avhandling

Av Maj Reinhammar

Den 3 juni 1989 ventilerades i Lund en avhandling av Gunilla Byrman med titeln *Graviditetsuttryck i svenskan* (Lundastudier i nordisk språkvetenskap A 44). Avhandlingen ägnades ovanligt stor uppmärksamhet i press och radio, och det var förvisso inte bara (det relativt obetydliga) inslaget av mer eller mindre runda ord som väckte nyfikenhet. Det är ju känt att havandeskap och dess orsaker – liksom exempelvis döden – varit tabubelagda och gärna beskrivits med »kringgående rörelser», dock mycket mer förr än i våra dagar. Ämnena är vitala och centrala; de berör begynnelsen och änden av människans liv.

Avhandlingen behandlar graviditetens olika faser och just genom sin indelning av termerna i tre faser har Byrman kunnat sortera materialet på ett – som jag ser det – vettigt och hanterligt sätt. Blandningen av fornsvenska, slang, dialekt och mera normalspråkliga uttryck måste ha varit besvärlig att strukturera. Jag kommer i det följande inte att gå in på avhandlingens uppläggning och resultat; det tillkommer fakultetsopponenten. Som enda dialektolog i betygsnämnden vid disputationen såg jag det som min uppgift att granska det dialektmaterial som ingår i avhandlingen. Det är på nämndens rekommendation som jag här sammanställt några synpunkter, framför allt på det norrländska materialet.

Det bör från början göras klart att Byrmans arbete inte är någon dialektavhandling. De dialektord som presenteras, diskuteras inte närmare och blir sällan föremål för etymologiska överväganden. Bara 65 av dem sätts – mycket grovt – in i ett dialektgeografiskt sammanhang (kap. 8). De dialektala termerna återfinns företrädesvis i den ordlista om drygt tusen ord och uttryck som utgör del 2 av avhandlingen (s. 170–252). Det är vissa punkter i den listan som jag i det följande skall kommentera och komplettera.

Gunilla Byrman bygger i stor utsträckning på frågelistsvar, i första hand på svaren på en specialfrågelista som hon själv sammanställt. Där frågas efter ord och uttryck för »att göra någon gravid» och »att vara gravid». Med hjälp av ämnesregistret (den s. k. realkatalogen) har hon

kommit åt ytterligare material ur ULMA:s samlingar, bl. a. ur svaren på frågelistorna om Barnet och om Människokroppen. Ett enda ord – *rackla* (Stensele, Lappland) – synes vara excerperat ur en inspelning.

Av allt att döma har förf. knappast använt ordsamlingarna och hon har heller inte konsulterat Ordbok över Sveriges dialekters (OSD) omfattande och lättillgängliga register. Härigenom har hon förbigått väsentligt material, som utan tvivel skulle ha tillfört hennes avhandling mycket av värde.

Ett fyrtiotal av frågelistsvaren förvaras i ULMA. Rena samlagstermer har ibland slunkit med i dessa. Förf. har strävat efter att redovisa bara sådana verb som har betydelsen 'göra med barn'. En kritisk analys borde därför ha fått henne att utesluta verb som *knasa*, *pippa*, *väta i daggen*. *Hoppa över skakeln* förekommer säkert också om utomäktenskapliga förbindelser som inte resulterar i graviditet. Av ett uttryck som (*han får*) *ligga i baggkätten* kan man dra slutsatsen att hustrun är gravid; det har därför sin berättigade plats i listan. Å andra sidan kunde *så villhavra*, om »befruktning utanför äktenskapet», ha medtagits; det anförs i ett frågelistvar från Lappland.

Det torde således ha inneburit svårigheter att avgränsa ämnet. Någon gång kan man ifrågasätta om det varit motiverat att ta med ett ord som mer eller mindre tillfälligt kommit att användas i samband med graviditet, t. ex. *arbetsam* i frasen *ha ha vorä* [sic] *ärbesamt* (Ragunda, Jämtland): »äntligen efter mycken möda och lång väntan blivit med ett efterlängtat barn». Adjektiv som exempelvis *glåmut*, *led*, *lysten*, *tungfotad* avser snarast en följd av graviditeten. Förf. gör ingen skillnad mellan primära och sekundära graviditetstermer.

Även om Byrman i ordlistan anger ortsuppgift för varje dialektbelägg, har hennes syfte inte varit att kartlägga uttryckens utbredning; hon vill visa vilka ord och fraser inom det undersökta betydelsefältet som är (eller har varit) i bruk i talspråk över huvud taget. Ändå känns det otillfredsställande att finna att exempelvis det i Jämtland allmännaste uttrycket för graviditet, (*vara/göra*) *på syten* inte redovisas från detta landskap, medan andra misstänkt kortlivade uttryck – som t. ex. (*montera*) *källeaggregat* från Ragunda – tagits med i ordlistan.

En kritisk bedömning av källorna är nödvändig för akribin i en doktorsavhandling. En generell uppmaning till försiktighet måste utfärdas för E. J. Lindbergs uppteckningar från Ragunda. Lindbergs bland dialektologer närmast okända ordfantasi gör det dessvärre nödvändigt att alltid strängt pröva hans uppgifter. Förf. anför utan reservationer en mängd material ur hans omfångsrika uppteckningar. (*Vänta*) *förökelse* är t. ex. en omöjlig bildning i jämtskan, något som en nordist med grundkunskaper om norrländska mål genast skulle ha avslöjat. I ett fall har Byrmans fantasi nästan överträffat Lindbergs, nämligen då hon föreslår att *förä-*

juschku skulle innehålla ett redskap »hjulsko». Ingenstans i Norden uttalas ordet *sko* med *u*-vokal. Det rör sig här helt enkelt om en ko som var ställd att kalva före jul. »Se ut som en förejulsko» är ett stående uttryck; man behöver inte nödvändigtvis vara gravid för att bli jämförd med en sådan.

Det finns fler exempel som avslöjar bristfällig kunskap om norrländska dialekter. *Tusensträngharpa* kan inte anses som en korrekt uppslagsform för ragundamålets (*späla på tusnsträngährpa*, best. form. I norrländska mål regleras bindevokalen av vokalbalans och *sträng* är ju långstavigt. Förleden i ordet är således *tusensträngad*.

Hu e mä kalva (Hammerdal, Jämtland) översätts felaktigt »hon är med kalvar». *Kalva* är här inte obest. plur.; det citerade språkprovet innehåller en bestämd singularform i dativ (mask.).

(*Hon har kommit*) *ti omständiheten, ti olöcka* (Ed resp. Ullånger, Ångermanland) har översatts »hon har kommit till omständigheter, till olycka» i stället för korrekt 'i omständigheter, i olycka'. Prepositionen *ti*, allmän i norrländska mål, går tillbaka på *uti*, inte på *till*.

Uppslagsformer som *lycka sig, misslycka sig* och *otura sig* röjer okunnighet om formerna för deponens i nordnorrländska dialekter. De anförda beläggen, »det (miss)lyckesä» e. d. (Umnäs, jämför nedan), är dessutom felciterade; i källan står: *har det (miss)lyckesä*. Det är supinum av en *s*-form (preteritum har samma form) och representerar sålunda inte en reflexiv verbform.

Under uppslagsformen *halvtid* anføres de västerbottniska *förihalvtin* och *attahalv-tin* [sic], vilka av förf. normaliserats »före halvtiden» resp. »efter halvtiden», dvs. som om »halvtiden» skulle ligga mitt i graviditeten. Emellertid är *föri* resp. *atta* (= *åtan*, ej »efter») inte prepositioner. De typiskt norrländska sammansättningarna *förehalvtiden* och *åtanhalvtiden* åsyftar den tidigare resp. senare hälften av graviditeten.

Frasen »vänta vid barn» (Resele, Ångermanland) väcker omedelbart misstänksamhet. En kontroll i frågelistsvaret visar att förf. här gjort sig skyldig till en felläsning. Där står *väntä nä bån*, dvs. 'vänta ett barn', med en för ångermanländska mål karakteristisk form av artikeln.

Förf. har när det gäller *knacka fast* missförstått frågelistsvaret från Byske, Västerbotten, på så vis att hon tolkat verbet transitivt i språkprovet (*for i deill*) *piga a knacke fast*: »(for jag till) pigan han knackade fast» i stället för korrekt översatt '... till pigan och knackade fast'. Pron. *han* kan i norrländska mål aldrig försvagas till bara *a*. Det intransitiva *knacka fast* ansluter sig till typen *köra fast, gänga fast* m. fl.

Adjektivet *gvami* är excerperat ur Rietz' ordbok (s. 790 b) som bl. a. uppger betydelsen 'havande'. Uppslagsformen ser förvisso märklig ut; den bör – i anslutning till riksspråket – vara *våmmig*. Förf. meddelar i enlighet med Rietz att belägget härrör från Västerbotten. Det måste

emellertid höra hemma i nordöstra Ångermanland, där gammalt *hvmotsvaras* av *gv-*. En kontroll i OSD:s excerpter ur Rietz' samlingar (förvarade i Lunds universitetsbibliotek) visar, att Rietz fått belägget från F. Unander som 1861 tecknat upp det i Nordmaling (som ju tillhör Västerbottens län). Det initiala *gv-* är sekundärt – *våm(mig)* har ursprungligt *v-* – dvs. analogiskt eller hyperdialektalt. OSD har ytterligare belägg på ordet, även från Nordmaling, dock bara i betydelsen 'storbukig', utan särdraget gravid.

Jubba, anfört från tre ställen i Ångermanland, har inget med »jobba» att göra. Ordet skrivs i frågelistsvaren *jbbä fast* sup. (Resele), *jbb fast* inf. (Fjällsjö), resp. *jöbbe opp* sup. (Ullånger). Korrekt uppslagsform är *jubba*.

Det är inkonsekvent att skriva *-grimug* (adj.) som uppslagsform, när motsvarande substantiv skrivs med två *m*, *grimma*. Visserligen är adjektiven belagda bara i Uppland, där den långa vokalen bevarats, men uppslagsformerna bör anpassas till riksspråket, som ju genomgående förlängt konsonanten.

Senareleden i *groubarnat* har uppfattats som participiellt adjektiv, alltså ursprungligen bildat till ett verb. Den innehåller emellertid adjektivsuffixet *-ut*, *-ot* och borde därför ha förts ihop med *barnut*, *-ot*. (Jämför under *kjortel*, där det småländska adjektivet *stackedo*, dvs. *stackot*, uppfattats som ett perf. part. »stackad».) *Barnut* har i sin tur, jämte *barnug*, *-ig*, förts upp under den gemensamma uppslagsformen *barnig*. På liknande sätt har *bukot/bukug* förts samman under *bukig*. Övriga adjektiv med motsvarande suffix har däremot i regel inte normaliserats.

Några finlandssvenska former kräver också en kommentar. *Fullpempad* är ett ålderdomligt ord, anfört av Rietz (s. 501 a) från Ingå i Nyland. Byrman översätter det i anslutning till Rietz »fullproppad» och antyder därmed att det skulle vara bildat till ett verb med bet. 'proppa' e. d. Säkerligen är det i stället subst. *pimp(a)*, *pemp(a)* 'navel', som ligger till grund för adjektivet; det är belagt bl. a. i Jämtland och Småland (OSD). Den som sett en kvinnas navel i slutstadiet av graviditeten förstår precis vad *fullpempad* betyder. – För *tonfoli* (Närpes, Österbotten) sätts felaktigt *tungfotig* som uppslagsord. Senareledens *-l-* motsvarar enligt fil. dr Peter Slotte vid Ordbok över Finlands svenska folk mål (OF) *-rd-*; jämför Vendells ordbok *tungfordig* (s. 1051 a) och OF *forda* (s. 136 b). Uttrycket är dessutom felciterat; på excerpten står . . . *å je så tongfoli*, '(hon är nu så långt hunnen) och är så *tungfordig*', inte som i avhandlingen »jag är så tungfotig». – Formen *tura* från samma socken i frasen *åp tura* är enligt Slotte inte genuin i målet; ordet är substantiv och inte verb (jämför Vendells ordbok s. 1052 a).

Jämförelsen under *kula* med sv. dial. *kyl* har övertagits från Hellquist

(Svensk etymologisk ordbok s. 365 a), som i sin tur hämtat betydelseuppgiften 'påse, buk' ur Rietz. Dennes meddelare av ordet är J. A. Linder, som är ensam om betydelsen 'buk'. I OSD:s register finner man för övrigt under *kyl(a)* inga uppgifter om att ordet skulle ha något samband med buken; i Norrbotten anges vanligen betydelsen 'skinnsäck, rygg-säck, puckel, skuldrorna, ryggen' e. d. Även om *kula* och *kyl* på något sätt är etymologiskt besläktade, är jämförelsen i det här sammanhanget omotiverad. (*Få en*) *kula* (*på magen*) e. d. kan närmast jämföras med (*svälja en*) *boll*. Att laborera med *kyl* leder bort från denna enkla verklighet.

Äska i exemplet *hon har fått något i äskan* från »Svarteberg» (jämför nedan) i Bohuslän har översatts med 'väska', vilket måste vara en lapsus. En äska är en (trä)ask eller en låda. Vidare har beteckningen för jordemodern i Malung förvanskats; *ljusa* – inte »ljusna» – är den rätta formen (Ordbok över folkmålen i övre Dalarna s. 1402 a).

Adjektivet »illavet», enligt uppgift hämtat ur Ihre (1766), skall strykas ur listan. Det grundar sig på en feltolkning av Ihres *illa-ved* från Västergötland, vilket självfallet skall normaliseras *illa-vid*. Västgötskan har som bekant ingen klusilförsvagning *t>d*. Ihre har betydelseuppgiften 'Rädd', inte »Rådd», som Byrman felaktigt läst det. Ordet har således inget med graviditet att göra. Också läsningen »delkå» i stället för Ihres *delkä* (adj.) visar att hon inte rätt uppfattat 1700-talstryckets *ä*-släng.

Något substantiv »giftakloss» existerar inte. I Ordbok över folkmålen i övre Dalarna (s. 657) beskrivs en lek med grodor, kallad *gifta klossa*. Det i avhandlingen citerade malungsuttrycket ingår i en ordlek med anspelning på verbet *gifta* (som i exemplet betyder ungefär 'vifta iväg'). Att det kommit att sammanställas med graviditet är en tillfällighet.

Slå klunk (Skåne och Småland) anses ha »dunkelt urspr.» Associationen till tjädrarnas spel inför parningen ligger emellertid nära till hands. Verbet *kläcka* finns medtaget som fågelmetafor. I ett ångermanländskt frågelistsvar uppges att *vina* 'para sig (om fåglar)' kan brukas överfört om människor; det har emellertid lämnats därhän, eftersom det inte används i den preciserade betydelsen 'att göra någon gravid'. – Också *pjätt* borde ha redovisats bland djurmetaforerna; *i pjätt* 'dräktig, om kattor' är enligt OSD väl belagt i sydsvenska mål. Det är jämförbart med det likaså sydsvenska *i batt* (om hundar och kattor), i avhandlingen anført under *batt* »adj».

Normaliseringen av ljudskriften lämnar ibland en del övrigt att önska. Förf. har naturligtvis inte inlåtit sig på någon ingående fonemanalys. Hon har överfört uppteckningarna till »en enhetlig grov fonetisk beteckning med det vanliga alfabetets bokstäver. . . Härigenom ges läsaren ändå en viss föreställning om det dialektala uttalet», menar hon (s. 167). Emellertid för hennes långt gående transkribering i vissa fall läsaren på

villospår; föreställningen om uttalet blir inte bara dunkel utan direkt missvisande.

Landsmålsalfabetets *a* har normaliserats på olika sätt. Det skrivs *a* i pret. *jola* (se *sytt*, *trint*) etc. i språkprov från Ed, Ångermanland, men *e* i samma uppteckning i pret. *komme* och i best. plur. *omständiheten* i stället för lämpligare *jolä* 'gjorde' etc., *kommä*, *omständihetän*.

Tecknen *ɐ* eller *ô* för »grumligt» ö-ljud synes stundom ha normaliserats till *ö*, vilket kan missförstås. *Göra upp* kan exempelvis med hänsyn till böjningen (supinum *görat* Blekinge) inte vara det vanliga verbet *göra*. Förf:s ganska oprecisa hänvisning till fornsvenskan skingrar inga dimmor. Troligen hör verbet ifråga ihop med det från samma socken (Kyrkhult) i liknande betydelse anförda *gara upp*. – Normalisering av *ɐ* till *o* leder fel i *vorä* 'varit' från Ragunda (jämför ovan). – *Goa* (under uppslagsformen *gåda*) för uttalsformen *gɔa*, ursprungligen kortstavigt, i svaret från Ed kan heller inte accepteras.

Till sist vill jag peka på några detaljer som rör ortsuppgifterna. Namn som *Edeby* (Hälsingland) och *Umnäs* (Lappland) är knappast bekanta ens för norrlänningar. Det är socknarnas namn som i första hand bör användas: *Bergsjö* resp. *Stensele*. Några socknar har blivit konsekvent misshandlade. *Svarteborg* skrivs »Svarteberg», *Linsell* (Härjedalen) genomgående »Linell»! Och »Acklinge» (Västergötland) skall vara *Acklinga*. OF:s förkortning *Sa* avser inte Sastmola i Satakunda utan *Saltvik* på Åland. *Esse* ligger i Österbotten; det är Esbo som ligger i Nyland. »Tensta» i Nyland är fel för *Tenala*.

Gunilla Byrman är mycket generös, när hon i förordet tackar sina hjälpare. Att det bland dem återfinns personal på dialektarkiven får inte ses som garanti för att ordlistan på något sätt skulle ha godkänts av dem. Vi hade på ULMA gärna stått till tjänst och korrigerat de mest iögonfallande bristerna, om vi hade beretts tillfälle till det.

Byrmans avhandling ger sig inte ut för att vara ett specimen i dialektologi och den har många odiskutabla förtjänster. Ordlistan innehåller en mängd värdefullt material; det har inte varit min mening att med ovanstående anmärkningar döma ut den. Med erfarenhet av hur opåtalade fel lätt kan föras vidare och generera nya fel har jag ändå ansett det befogat att publicera denna kritiska kommentar.

Summary

Maj Reinhammar, Dialectal pregnancy terms. Comments on a thesis

Gunilla Byrman's doctoral thesis *Graviditetsuttryck i svenskan* ('Pregnancy expressions in Swedish') was ventilated in Lund on 3 June 1989. The author of the present article was a member of the committee who assessed the thesis. In that capacity, she scrutinized in particular the dialect material included in the list of

over a thousand expressions relating to pregnancy covered by the study. A substantial portion of this material is held by the Institute of Dialect and Folklore Research, Uppsala, including some 40 responses to a specialized questionnaire on the subject. The way Byrman handles the dialect evidence reveals an inadequate familiarity with the dialects of northern Sweden. Her approach to her sources is in many cases insufficiently critical, and she standardizes the dialect expressions in an inconsistent and occasionally misleading manner. The author of the article also believes that important material is missing from the thesis because Byrman relied solely on questionnaires and failed to make use of the Institute's collections of words or the extensive and readily available collection of slips for the Swedish Dialect Dictionary. Gunilla Byrman's thesis has many indisputable merits and makes no claim to be a treatise in dialectology. It is nonetheless a pity that she did not ask a member of the staff of the dialect institutes, whom she generously thanks in her preface, to rectify the most conspicuous shortcomings before submitting her dissertation.

Glidvokalen i lulesamiskan

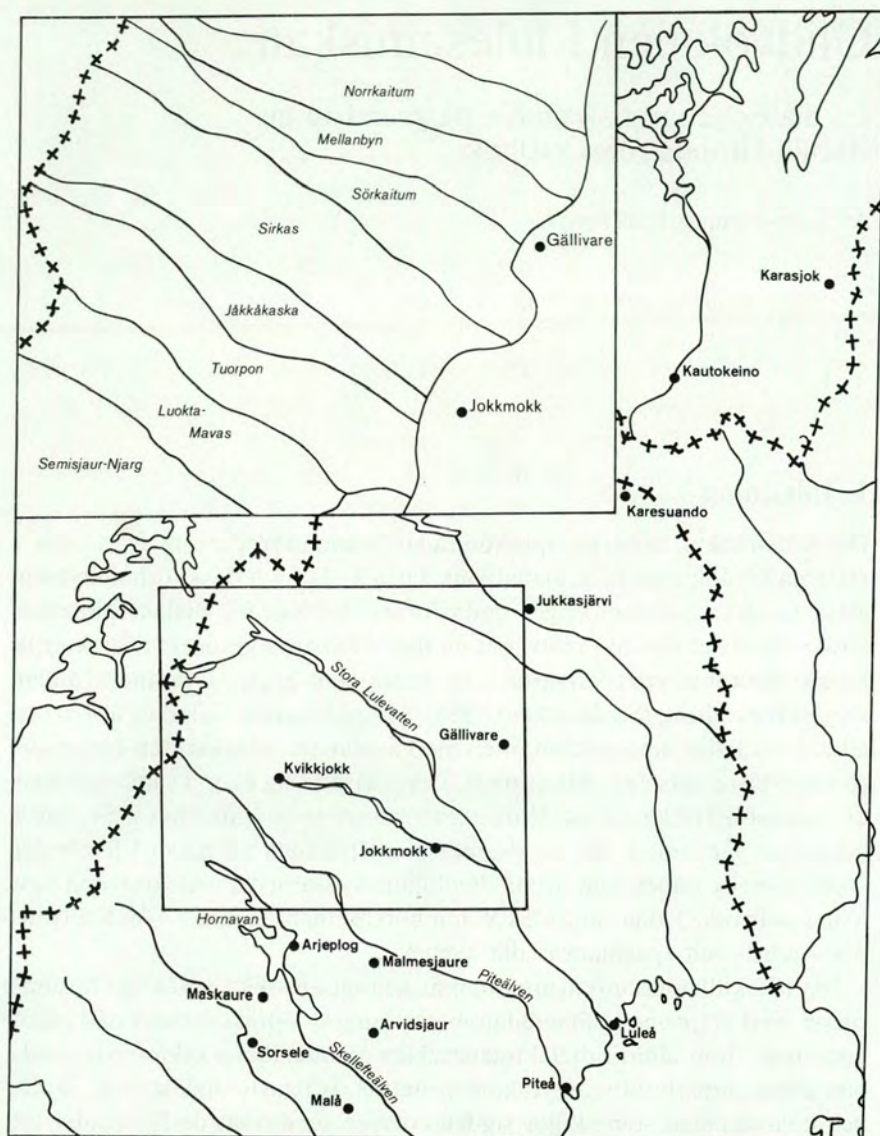
En dialektgeografisk studie på grundval av
Harald Grundströms ordbok

Av Lars-Gunnar Larsson

1. Inledning

Det vidsträckta samiska språkområdet, som utbreder sig från Idre i Dalarna till Jokanga på Kolahalvöns östra ända, och dess förhållandevis glesa samiska population ger goda förutsättningar för dialektsplittring. Sådan finns också i rikt mått, om än med få skarpa gränser. Dialekterna brukar jämföras med länkarna i en kedja som griper i varandra under stegvis förändring (Sammallahti 1985). Grannbyarnas dialekter är nästan alltid förståeliga sinsemellan, men med avståndet minskar den ömsesidiga förståelsen tills den helt upphör. Detta visade sig bl. a. i samband med de tvångsförflyttningar av Karesuandosamer som ägde rum i Sverige i början av vårt sekel. De nordsamer som flyttades till t. ex. Vilhelmina södra sameby kunde inte förstå den lokala sydsamiska dialekten och inte heller tvärtom. I den inbördes kommunikationen använde – och använder – nord- och sydsamerna där svenska.

Dialektskillnaderna har uppkommit genom att olika språkliga förändringar med ursprung i olika delar av det samiska språkområdet nått olika spridning. Som alltid i dialektgeografiska sammanhang tilldrar sig randområdena särskilt intresse. Ibland är det de östligaste dialekterna, skolt- och kolasamiska, som skiljer sig från övriga genom att de företräder ett ursprungligare förhållande, så t. ex. många gånger i fråga om ljudsystemet. Andra gånger är det sydsamiskan som bevarat gamla drag. Så har t. ex. den uraliska ändelsen för ackusativ singularis, *-*m*, bevarats i Härjedalen och södra delen av Jämtland, under det att hela kasussystemet förändrats i de östsamiska dialekterna, liksom också i nordsamiskan, och ackusativformen sammanfallit med genitivformen. I vissa fall har ett äldre språktillstånd bevarats både i sydsamiskan och i östsamiskan. T. ex. har det ursamiska **i* i första stavelsen genomgående utvecklats till *â* i de centralsamiska dialekterna (jfr dock Wickman 1965 om saPi.), men så är inte fallet vare sig längst i söder eller längst i öster, jfr

saN. *nâmmâ* (KN) men saS. *n'imme* (Hasselbrink), saAkkala *nim* (Genetz 1891:103). Andra dialektdrag har mindre utbredning, så t. ex. den glidvokal som karaktäriserar lulesamiskan och som är föremål för denna studie.

Lulesamiska är beteckningen för dialekten omkring Jöckmökk (se karta), och det är en dialekt som intar en i flera avseenden central position i den samiska kedjan av dialekter. Den har även spelat en viktig roll i utvecklandet av samiskt skriftspråk i Sverige. I ljudsystemet känne-

tecknas lulesamiskan bl. a. av labial vokalharmoni, ett omljudssystem av mindre omfattning framför allt jämfört med de sydsamiska dialekterna, men en i det närmaste fullständig stadieväxling. Dialekterna från och med lulesamiskan och söderut skiljer sig från dialekterna norr- och österut genom att ha ett formsystem med tre grammatiska kasus och tre lokalkasus. I nord- och östsamiskan särskiljs endast två former i vardera kasusgruppen (vidare t. ex. Larsson 1985:161). Ett annat karaktäristiskt drag i den lulesamiska dialekten är enligt många uppfattning (t. ex. Collinder 1938:74; Ruong 1943:VII; Spiik 1977:7; O. Korhonen 1979:545) de markanta glidvokalerna.

Söder om det lulesamiska dialektområdet talas de pitesamiska dialekterna som har flera drag, t. ex. den labiala vokalharmonin, gemensamma med lulesamiskan, och de lulesamiska och pitesamiska dialekterna brukar ofta ses som en språklig enhet över dialektnivån (t. ex. Lagercrantz 1941:311), detta trots att den pitesamiska i flera avseenden skiljer sig från den nordligare granndialekten. Här bortses nu från den variation dialekterna i Pite lappmark uppvisar och som kommer att diskuteras senare. Att dra en nordgräns för det lulesamiska språkområdet är emellertid mer problematiskt (karta 1). I det övergångsområde som i samisk dialektgeografi kallas Norra Gällivare – dvs. i de båda samebyarna Norrkaitum och Mellanbyn där dialekten förefaller enhetlig (jfr LLO 1717 ff.) – uppvisar dialekten både nordsamiska och lulesamiska språkdrag (Wickman 1980) och området utgör ett vackert exempel på en övergångszon med språkblandning (jfr Larsson 1985; Sammallahti 1985). För att förklara orsaken till områdets egenart hänvisar Collinder (1949:277) och Wickman (1980:268) till att dess norra del fram till 1742 hörde till Jukkasjärvi socken, under det att den södra delen hörde till Jokkmokk. 1742 bildades Gällivare socken som kom att utgöras av Kaitumbyn och norra delen av Sjukksjokk. I området förekommer både nordliga drag, som t. ex. systemet med två lokalkasus, och sydliga lulesamiska drag, t. ex. den labiala vokalharmonin: jfr saJ. *johko*, NJ. *johko*, SG. *johko*, men NG. *johka* 'större bäck eller å'.¹

Problemet att dra en gräns mellan nord- och lulesamiskan aktualiserades då Lantmäteriverket fattade beslut att på de allmänna kartorna införa den nya lulesamiska ortografin, förutom den nya nordsamiska som redan införts. Härigenom ställdes frågan på sin spets eftersom man måste bestämma sig för om man skulle betrakta dialekten i Norrkaitum och Mellanbyn som huvudsakligen nordsamisk och därmed tillämpa den nordsamiska ortografin eller som huvudsakligen lulesamisk och skriva

¹ Dialekten i Mellanbyn överensstämmer även i detta fall med den i Norrkaitum: *johka* (Grundström 1720).

namnen med lulesamisk ortografi. Även om likartade problem kan uppträda i fråga om de svenska dialekterna längs gränsen mellan Sverige och Norge, är problemet mer svårlöst i det samiska fallet, eftersom ingen nationsgräns ger någon anvisning om var den språkliga gränsen bör dras. I den traditionella samiska dialektindelningen saknar som bekant nationsgränserna betydelse (t. ex. Larsson 1985; Sammallahti 1985; till nyare tendenser Rydving 1986). Olika remissinstanser kunde framhålla olika drag i dialekten för att därmed påverka Lantmäteriverkets val av ortografi i Norra Gällivare (Lantmäteriverkets remissammanställning. Dnr 325-1150-82). Frågan avgjordes slutgiltigt först på regeringsnivå men där beslutades att de allmänna kartorna över det aktuella området skall ange parallella namnformer, skrivna dels med lulesamisk, dels med nordsamisk ortografi. Bakom detta ligger det ständiga problemet vilken vikt som skall tillmätas olika kriterier. Vad är det som gör att en språkform skall kallas nordsamisk och inte lulesamisk? Detta problem, som för samiskans del bl. a. diskuterats av Sammallahti (1985), klarar sig emellertid språkvetaren undan så länge han endast beskriver förhållanden i ett språk och inte kategoriserar språkformen.

Att ett språkligt drag är karaktäristiskt för en viss dialekt innebär att det skiljer den från andra dialekter, och det måste därmed finnas en geografisk gräns för dess utbredning. Ruong (1943:VII) påpekar just beträffande glidvokalen att den i den genuina pitesamiskan och i nordsamiskan inte utvecklats i samma utsträckning som i lulesamiskan. Därmed kan lulesamiskan i detta hänseende betraktas som ett novationsområde. Många gånger är det möjligt att klarlägga vilka förändringar i systemet som gör att ett språkligt drag utvecklats på ett visst sätt.²

2. Syfte

Syftet med denna undersökning är att bestämma i vilka kontexter den för lulesamiskan karaktäristiska glidvokalen uppträder och att söka avgränsa det geografiska område där denna markanta glidvokal förekommer. Dialekten i norra Gällivare ägnas därvid särskild uppmärksamhet. Dessutom försöker jag förklara orsaken till att glidvokalen fått ett så markerat uttal i lulesamiskan och diskutera vad denna utveckling får för konsekvenser för språkssystemet och dess ortografi. Glidvokalen i pitesamiskan har en från lulesamiskan avvikande distribution och jag ger en förklaring även till detta förhållande.

² För att komma till rätta med komplicerade frågor är det en nödvändighet för mig att kunna ventilerade idéer och uppslag med en klartänt och kunnig person. För denna undersökningns vidkommande har Håkan Rydving varit den personen och han har dessutom granskat artikelns första manus och föreslagit en rad förbättringar. Jag uttrycker mitt varmaste tack för denna hjälp.

Tabell 1: Exempel på nordsamisk stadieväxling

	A	B	C	D	E
1		Grad I	Grad II	Grad III	Betydelse
2		jugâm (1 sg.pres.in)	jukkât (infinitiv)	juk'ke (pres.ptc.)	'dricka'
3	X-serien	bæse (gen.-ack.sg.)	bæsse (nom.sg.)		'bo, näste'
4	XX-serien		bæsse (gen.-ack.sg.)	bæs'se (nom.sg.)	'näver'
5	YZ-serien		guoime (gen.-ack.sg.)	guoi'bme (nom.sg.)	'kamrat'
6	XZ-serien		vuolgâm (1.sg.pres. i)	vuol'get (infinitiv)	'ge sig av'

3. Språkssystem och terminologi

I de flesta av centralsamiskans underdialekter särskiljs genomgående tre kvantitetstyper, t. ex. saN. *jugâm* 'jag dricker' : *jukkât* 'att dricka' : *juk'ke* 'drickande; drinkare'. De olika skrivningarna av den inljudande klusilen i exemplet betecknar alla ett tonlöst *k*-ljud men med tre olika kvantiteter. Man brukar referera till dem som grad I, II och III (t. ex. Guttorm et al. 1985: 219 ff.). Grad III, den längsta kvantiteten, markeras i flera ortografier, bl. a. i Nielsens och Grundströms ordböcker, med tecknet '.³

Stadieväxlingssystemet har en fundamental betydelse i nordsamiskans morfologi men avtar i betydelse i dialekterna längre söderut. I de egentliga sydsamiska dialekterna saknas det helt (se t. ex. Larsson 1985). Stadieväxlingssystemet bygger på oppositionen mellan två stadier, starkstadium och svagstadium, men kvantitetssystemet innehåller tre grader.⁴ Detta leder till att grad II, en lång stamkonsonant, i stadieväxlingshänseende blir tvetydigt. Antingen kan grad II vara svagstadium av ett ord med starkstadiet i grad III eller också starkstadium av ett ord med svagstadiet i grad I. I jämnstaviga nomina i t. ex. nordsamiskan utgör starkstadiestammen utan ändelse nominativ singularis medan svagstadiestammen utan ändelse är genitiv-ackusativ singularis. Nominativformen av ordet för 'näver' lyder i nordsamiskan *bæs'se* och har starkstadium i grad III. Genitiv-ackusativformen utgörs av stammen i svagstadium, alltså grad II: *bæsse*. Å andra sidan finns det ett ord som i nominativ är homonymt med den nyss nämnda genitiv-ackusativformen, alltså *bæsse*, och som betyder 'näste, bo'. Genitiv-ackusativformen av detta ord har svagstadium i grad I, dvs. *bæse*. I de tre sistnämnda formerna, nom.sg. *bæs'se* 'näver' : gen.-asg. *bæsse* resp. nom.sg. *bæsse*

³ Grundström använder akut accent, '.

⁴ Jag bortser härvid från sekundära ersättningsförlängningar för bortfallna stavelser, som i t. ex. saN. *juk'ke* 'drickande; drinkare' (M. Korhonen 1981:298 f.), vilka lett till ett s. k. extra starkt stadium, något som i sin tur ger en överensstämmelse mellan de tre nivåerna i grad- och stadiesystemen.

Tabell 2: Schematisk framställning av nordsamiskans stadiesväxling i de olika serierna

	A	B	C	D
1				
2		grad I	grad II	grad III
3	X-serien	X	XX	
4	XX-serien		XX	X'X
5	XZ-serien		XZ	X'Z
6	YZ-serien		YZ	Y'Z

'näste, bo' : gen.-asg. *båse*, uppträder *s*-ljudet i tre olika kvantiteter eller grader (tab. 1).

Ytterligare en abstraktion används i beskrivningen av de samiska växlingarnas struktur, nämligen serie. Historiskt sett går ord som representeras av nutida former med stadiesväxling mellan grad II och I tillbaka på en ursamisk form med enkelkonsonant, medan ord som representeras av nutida former i grad III och II vanligen går tillbaka på en form med ursamisk geminata, även om det också finns flera fall av sekundär ersättningsförlängning bland dem (jfr M. Korhonen 1981:189 ff.). Alla gamla enkelkonsonanter sammanfattas i stadiesväxlingssammanhang under beteckningen X-serien och gamla geminatorer under XX-serien. Kombinationer av två olika stamkonsonanter benämns XZ-serien och kombinationer av halvsvokal och konsonant YZ-serien. YZ- och XZ-serierna, som består av två artikulatoriskt skilda ljud, kan därmed endast ha en stadiesväxling mellan grad III och II. Grad I, som alltid utgörs av *en* kort konsonant, kan inte utgöra svagstadium av en kombination av två olika ljud. Det nordsamiska stadiesväxlingssystemet framställs översiktligt i tab. 2.

Efter att på detta sätt ha abstraherat det samiska stadiesväxlingssystemet kan man precis uttrycka de kontexter där glidvokaler kan förekomma i olika samiska dialekter. De kan uppträda i grad II och III av YZ- och XZ-serierna. I lulesamiskan uppträder den markanta glidvokalen i starkstadiet (dvs. grad III) av YZ- och XZ-serierna.

En avgränsning i denna undersökning är att jag endast behandlar kombinationer av halvsvokal + konsonant eller konsonant + konsonant. Jag förbigår kombinationen av tre ljud, dvs. YZQ- resp. XZQ- serierna (terminologi⁵ efter Collinder 1949:139 ff.), t. ex. saL. *kån'sta* 'trolleri-, taskspelerikonst' och saL. *mai'stet* 'smaka'.

⁵ M. Korhonen (1981:140) betecknar trekonsonantkombinationen i saN. *goan'stå* som »XYZ:XYZ», men det är lämpligare att symbolisera kombinationen av tre konsonantiska ljud med tre konsonantgrafem.

4. Glidvokalen i samiska dialekter

Glidvokaler uppträder i många samiska dialekter i vissa bestämda fonetiska kontexter. För denna undersökning är det emellertid förekomsten av glidvokaler i de dialekter som omger lulesamiskan som är av störst intresse (se karta 1). Jag redovisar i det följande förhållandena i syd- och centralsamiska dialekter (till begreppen se Collinder 1949:2), under det att de östsamiska dialekterna i nordöstra Finland och på Kolahalvön förbigås.

4.1 Glidvokalen i dialekterna söder om lulesamiskan

I den jämtsamiska dialekten i Röros är glidvokalen »en etterklang, som opstår ved organomstilling under sterkt trykk» och det är klart att detta vokalljud inte har »fonematisk karakter» (Bergsland 1946:15 f.). Förhållandena är likartade i Västerbotten-samiskan,⁶ den sydsamiska dialekten norr om jämtsamiskan. Hasselbrink (1944:34) betecknar glidvokalens förekomst där som fakultativ eftersom »konsonanterna i vissa konsonantförbindelser alltid kunna, men aldrig nödvändigt behöva ha en anaptyktisk vokal mellan sig».⁷ I detta sammanhang måste det erinras om att Västerbotten- och jämtsamiskan saknar stadieväxling.

Schlachter (1976) har ägnat glidvokalen i den umesamiska Malå-dialekten en särskild studie. Glidvokalen har även där artikulatoriska orsaker – »meist grössere artikulatorische Schwierigkeiten bei Aussprache des Stammkonsonantismus» – och är således av fonetisk, inte fonematisk, karaktär (Schlachter 1976:431 ff.). Glidvokalen förekommer företrädesvis i starkstadiet, säger Schlachter (1976:427), men påpekar samtidigt att den inte är ovanlig i svagstadiet och därför inte kan ses som en starkstadiemarkör, »wie in den nördlichen Dialekten», utan beror på ordets struktur.

Det är svårt att få en tydlig bild av glidvokalens distribution i det pitesamiska dialektområdet. Enligt Lagercrantz (1926:342) beskrivning uppträder glidvokalen »nach stimmhaften Verschlusslauten, nach Liquiden und Nasenlauten». Lagercrantz (1926:342) tillmäter emellertid inte glidvokalen någon självständig roll och hans argument erinrar om Has-

⁶ Dialekten kallas i bl. a. M. Korhonens handbok (1981) *Åsele-samiska*. Även om också termen *Västerbotten-samiska* har brister, föredrar jag den, eftersom den bättre täcker det sydsamiska språkområdet. *Vilhelmina-samiska* som vore ett alternativ begränsas av Hasselbrink (1944:1) till att beteckna »den sydlapska dialekt, som talas i Vilhelmina socken i Västerbotten». Termen »Central South-Lappish» (Hasselbrink 1965:3) har nackdelen att den implicerar att umesamiskan skall räknas till den sydsamiska gruppen (jfr Hasselbrink 1981–85:22). Till terminologin se vidare Hasselbrink 1944:3.

⁷ Olika författare använder olika termer, *anaptyktisk vokal*, *schwa* etc. I denna studie används genomgående termen *glidvokal*.

selbrinks ovan citerade beskrivning från Vilhelmina: »Dass er [dvs. glidvokalen] keine selbständige Rolle spielt und nicht als ein ordentlicher Stellungslaut aufgefasst werden kann, wird am besten dadurch bewiesen, dass er fehlen kann.» Lagercrantz (1926:342) skiljer dessutom mellan en kortare glidvokal före ursprungligen öppna stavelser, t. ex. nominativ singularis av jämnstaviga stammar, och en längre före ursprungligen slutna stavelser, t. ex. nominativ pluralis av jämnstaviga stammar. I Halász (1896) beskrivning av pitesamiskan föreligger ett beroendeförhållande mellan glidvokalen, omgivande ljud och den »stosston» han urskiljer i dialekten. Vilkendera konsonanten i en XZ-förbindelse som förlängs under vissa betingelser beror på konsonanternas kvalitet. Konsonanterna *k* och *v* som andra komponent i en icke-homorgan konsonantförbindelse förlängs, medan första komponenten förlängs i andra kontexter, t. ex. *va'raka* ~ *va'rkka* 'varg' men *ska'reja* ~ *ska'rrja* 'sax' (Halász 1896:VIII f.). Ett likartat exempel (i en och samma berättelse efter en enda meddelare) utgör 3 pl. pret. *vul^ukken* ~ *vùl^ukken* 'de gav sig av' (Lagercrantz 1957:20). Man kan också finna fall, där glidvokalen utelämnats utan påverkan på ordet i övrigt, t. ex. npl. *ol^obma* ~ *ol^obma* 'man; människa' (Lagercrantz 1957:15 resp. 16). Ett annat fall av denna typ finns i den berättelse på Arjeplogs-dialekt som Wickman (1964) analyserat. I den fonematiska transkriptionen återges där två former i grad III av samma verb, *vir^hhtii* (3 sg. pret.) och *vir^hhtiikan* (3 dual. pret.) 'måste'. Fonetiskt realiseras den förra formen med glidvokal och den senare utan, *vir^hhtii* resp. *vir^htiikan* (Wickman 1964:328 f.). Växlingen mellan konsonantförlängning och glidvokal i samma ord hos samma talare förekommer även i grad II, t. ex. *kil^ejätij* ~ *kiljatij* (3 sg. pret.) 'han ropade' (Lagercrantz 1957:16 resp. 20). I många fall uppträder glidvokalen i svagstadiet, t. ex. nsg. *tarvvie* : asg. *tar^eview* 'tjära' (Lagercrantz 1957:13 resp. 14). Detta system är vanligt i Callebergs uppteckningar från Maskaure,⁸ t. ex. nsg. *äipmē* 'nål med trekantig spets' : nom.pl. *äi^emēh*, nsg. *päl^və* 'moln' : npl. *päl^evah*. Ibland uppträder glidvokalen i både starkstadiet och svagstadiet av samma ord, t. ex. Malmesjaure (ULMA acc. nr 2966) nsg. *pär^etnē* 'son, gosse' : npl. *pär^etnēh*. I dialekterna närmast söder om lulesamiskan är förhållandena synbarligen invecklade. Ibland växlar glidvokalen med en förstärkning av något av de omgivande konsonantiska elementen, ibland uppträder eller uteblir glidvokal utan att detta medför någon förändring av ordet i övrigt. Glidvokalen kan uppträda i grad III eller i grad II eller i bådadera. Ibland är glidvokalen kännetecknande för svagstadiet.

⁸ Beträffande Maskaure- och Malmesjaure-dialekternas ställning se nedan avsnitt 5.1.

4.2 Glidvokalen i lulesamiskan

I lulesamiskan framträder glidvokalen markant i uttalet. Enligt O. Korhonen (1979:545) uppträder glidvokalen i förbindelser vars första komponent är »*i*, *r* eller *v* (ibland även *b* eller *l*)» och glidvokalen är »mycket tydlig». Spiik (1977:17) kallar glidvokalen »starkt markerad».

I den lulesamiska skogsdialekten (Collinder 1938) är det skillnad mellan YZ- och XZ-seriens glidvokal. Efter *i*, *u* och *u* är glidvokalen »oft wenig, bisweilen gar nicht hörbar» under det att det vokaliska elementet (=Y) förlängs, t. ex. *skâitē* eller *skâitē* vid sidan av *skâi^etē*, men efter konsonanter, dvs. i XZ-serien, är glidvokalen »wenn er ein *a*-laut ist, bisweilen so dauerhaft oder deutlich hervortretend, dass man versucht ist, ihn nicht als überkurz, sondern als kurz zu bezeichnen, z. B. *kar^asa* 'frost in der erde [. . .]', *kib^ata* 'senkstein an einem netz' (oder *karasa*, *kibata*)» (Collinder 1938:73). Att Collinder uppfattar just glidvokalen *a* som längre än andra vokaler i motsvarande ställning kan även hänga samman med det öppna *a*:ets inherenta längd. Glidvokalens kvalitet varierar i dialekten beroende på omgivande ljud (Wiklund 1891:13 f.; Collinder 1938:74 ff.).

Wickmans fonologiska beskrivning av de lulesamiska dialekterna ger en bild som erinrar om Collinders (1938) nyss refererade beskrivning av förhållandena i skogsdialekten i Gällivare. Wickman (1975:5) skriver nämligen: »Bei Konsonantenverbindungen kann die Verlängerung in der Starkstufe durch Verlängerung der ersten Komponente oder durch den Einschub eines anaptyktischen Vokals nach der ersten Komponente realisiert werden. Die Starkstufe bekommt einen anaptyktischen Vokal, wenn die erste Komponente ein stimmhafter Konsonant oder ein diftongbildendes *i*, *u* ist, jedoch nicht bei den homorganen Verbindungen *ld*, *bm*, *dn*, *d'n'*, *gn* [gŋ].» När Wickman beskriver lulesamiskan som en enhet, där glidvokal och förlängning av Y resp. X uppfattas som alternativa sätt att markera grad III, är det möjligt att flera olika subsystem, vart och ett med olika regler vad gäller bruket av glidvokal och förlängning av Y resp. X i YZ- och XZ-serien, framställs som ett enda lulesamiskt system med större variation och valfrihet än vad de enskilda subdialekterna faktiskt medger.

Glidvokalens kvalitet har beskrivits på något olika sätt. Enligt Wiklund (1891:14) rör det sig om »einen sehr kurzen, unvollkommenen svarabhaktivokal», under det att flera andra, som framgått ovan, framhållit glidvokalens markanta uttal. Eftersom både Wiklund själv (1891:14) och Collinder (1938:74 ff.) anger regler för glidvokalens kvalitet, finns det uppenbarligen skäl att betvivla Wiklunds beskrivning av glidvokalen som ett genomgående överkort ljud. I fråga om glidvokalens distribution skiljer sig beskrivningarna åt. Collinder (1938:73), Wickman (1975:5) och O. Korhonen (1979:545) ger regler för i vilka kontexter

glidvokalen uppträder. Beskrivningarna skiljer sig i flera avseenden från varandra och några av dem är inte kategoriskt formulerade. Glidvokalen framställs t. ex. av Wickman (1975:5) och O. Korhonen (1979:545) som en av två möjligheter att markera starkstadiet av YZ- och XZ-serien. Alternativet är förlängning av första komponenten, dvs. Y resp. X. Man är emellertid ense om att det är i grad III som denna glidvokal hör hemma.

4.3 Glidvokalen i dialekterna norr om lulesamiskan

I Jukkasjärvi-samiskan är växlingen mellan grad II och grad III i YZ-serien en ren kvantitetsväxling utan glidvokal, under det att en glidvokal kan ersätta konsonantförlängningen i grad III av XZ-serien (Collinder 1949:139f.). I XZ-serien tycks en glidvokal uppträda regelbundet efter *l* och *r* (Collinder 1949:144ff.). Glidvokalen är alltid överkort och utan urskiljbar kvalitet (Collinder 1949:18).

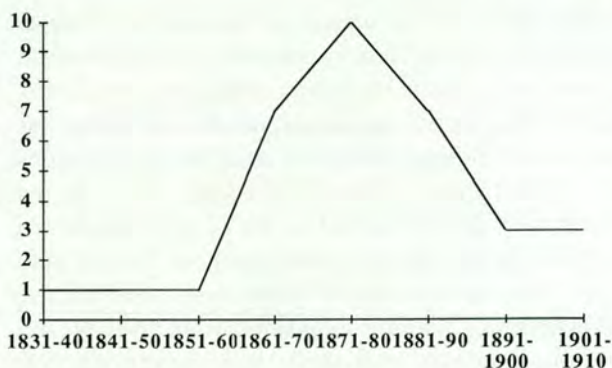
Enligt Niensens (1926:40f.) beskrivning av finnmarkssamiskan uppträder i detta dialektområde glidvokal i grad III efter *ð*, *r* och *l*. I kombinationen *lʃ* växlar dock glidvokalen med en förlängning av *l*. I Polmakdialekten följs också *ω* i starkstadium alltid av glidvokal och denna halvokal är då kort (Nielsen 1926:40f.). »I alle andre konsonantforbindelser er første ledd lengere i sterke stadium enn i svake stadium. Dette gjelder således halvokalene (*j*, *w*), de stemmløse spiranter (*s*, *š*, *ʒ*) och nasalene (*m*, *n*, *ŋ*) samt *l* foran en homorgan konsonant eller konsonantforbindelse [...].»

5. Material

5.1 Materialets ursprung

I denna studie står lulesamiskans system och möjliga variationer inom det lulesamiska dialektområdet i fokus för intresset. Dialektens ordförråd finns samlat i Grundströms omfattande ordbok från 1946–1954 (förkortat LLO) och mitt material är för denna dialekts vidkommande så gott som uteslutande hämtat därifrån. Härvid är att märka att uppteckningarna i ordboken härrör från olika forskare och upptecknats vid olika tider. Uppteckningarna från Sörkaitum gjordes av K. B. Wiklund 1895, uppteckningarna från Norrkaitum och Mellanbyn av Björn Collinder år 1926, uppteckningarna från Flakaberg av Collinder 1923 och uppteckningarna från Jokkmokk av Harald Grundström 1937 och 1939.⁹ Det finns därmed en möjlighet att uttalsuppgifterna återspeglar förhållanden

⁹ Wiklunds uppteckningar från Pålkem har jag inte lyckats datera. Förhållandena i skogsdialekten i Gällivare är dock av underordnad betydelse i denna undersökning.

Figur 1: Födelseår för de namngivna informanterna i Grundströms lulesamiska ordbok

som skiljer sig inte enbart i fråga om ort utan också i fråga om tid, något som i så fall innebär en avsevärd osäkerhetsfaktor; uttalet kan ju förändras med tiden och det ligger närmare 50 år mellan de äldsta och de yngsta uppteckningarna i ordbokens material. Denna tidsskillnad är emellertid av allt att döma negligerbar, eftersom det stora flertalet av informanterna är födda inom en begränsad tidsperiod. Av ordbokens namngivna informanter, totalt 33 personer, är 24 födda under tiden 1861–1890 och i det allra närmaste en tredjedel under tioårsperioden 1871–1880 (fig. 1). Om man utgår från att materialet återspeglar det språk informanterna lärt sig som barn, är ordbokens material således tämligen enhetligt trots tidskillnaden mellan uppteckningarna från de olika byarna.

Det nordsamiska ordförrådet finns dokumenterat i Konrad Nielsens (1932–1938) Lappisk ordbok (förkortat KN). Ur det monumentala verket har jag så gott som uteslutande valt former från Kautokeino, den finnmarksdialekt som står de tornesamiska dialekterna närmast (M. Korhonen 1964:51; till förhållandets historiska bakgrund se t.ex. Arell 1977:30 med karta). Ordboksuppgifterna har i viss utsträckning jämförts med uppgifter ur Collinders (1949) monografi över Jukkasjärvi-samis-kans morfologi, den bäst undersökta tornesamiska dialekten.

För dialekterna närmast söder om det lulesamiska området är det sämre beställt med ordböcker. För det dialektområde som brukar kallas det pitesamiska (jfr nedan avsnitt 7) finns en enda ordbok, Ignác Halász Pite lappmarki szótár és nyelvtan från 1896. Den bygger på material som inte är så mycket äldre än t.ex. Wiklunds uppgifter från Sörkaitum som ingår i Grundströms ordbok (LLO 1669). Lagercrantz Lappischer Wortschatz (1939) redovisar en hel del lexikaliskt material från pitesamiskan, liksom även hans pitesamiska grammatik (Lagercrantz 1926). Vad gäller det material som ingår i grammatiken menade emellertid K. B. Wiklund

(1928:327) att Lagercrantz i själva verket återgav en umesamisk dialekt. Wiklund byggde denna uppfattning på dels kännedom om informanten, dels stadieväxlingens omfattning i den beskrivna dialekten. Stadieväxlingen anses som bekant vara ett viktigt kriterium då det gäller att bestämma en samisk dialekts ställning. Wiklunds uppfattning avvisades emellertid av Wickman (1959:15 not 1; 1964:321f.) som stöder sig på stadieväxlingsförhållanden men också på avsaknaden av genitivändelse i Lagercrantz material; umesamiskan har genitivändelsen *-n*. De ord som kan excerperas ur Lagercrantz arbeten utgör tillsammans med Halász ordbok de enda tryckta källorna till pitesamiskans ordförråd. Någon omfattande ordbok över pitesamiskan, som skulle kunna motsvara T. I. Itkonens (1958) över skolt- och koladialekterna, E. Itkonens (1986–) över Enare-samiskan, Nielsens över nordsamiskan och Grundströms över lulesamiskan, finns inte. Som en sådan kan däremot Hasselbrinks (1981–1985) sydsamiska ordbok anses, men denna beskriver dialekter långt söder om det lulesamiska området. Schlachters (1958) ordbok över den umesamiska Malå-dialekten, i sig ett förtjänstfullt arbete, uppgår i själva lexikondelen endast till en dryg tiondedel av Hasselbrinks eller Grundströms ordböcker; den omfattar i Hasselbrinks ordbok 1282 sidor, i Grundströms 1587 sidor men i Schlachters endast 162 sidor. Den utförligaste ordsamling jag känner till för dialekterna söder om lulesamiskan är Callebergs opublicerade uppteckningar i ULMA (acc.nr 22480) från bl. a. Maskaure och Malmesjaure, dvs. två byar i Arjeplogs resp. Arvidsjaurns socken. Dialekten i dessa båda byar uppvisar klara umesamiska drag, t. ex. i fråga om morfologin en genitivändelse *-n* (saPi. -) och en inessivändelse *-snə* (saPi. *-n*). Stamvokalen i stammar motsvarande saN. *-â* är i de båda byarna markerade av Calleberg som *-ə*, t. ex. Msk. *müorrə*, Mlm. *müörrə* 'träd', och den labiala vokalharmonin som anses karaktäristisk för både lule- och pitesamiskan saknas följaktligen.

Det finns emellertid flera skäl som talar för att låta material ur Callebergs ordsamling representera dialekterna söder om lulesamiskan i denna studie. Hans ordsamling är till omfånget jämförbar med de ovan nämnda ordböckerna och uppgifterna förefaller även i fonetiskt hänseende mycket tillförlitliga. I Wiklunds (1893) skarpa kritik av Halász sydsamiska ordbok finns ett påpekande om att Halász material från de nordligare dialekterna, dvs. bl. a. pitesamiskan, är mer tillförlitligt än hans sydsamiska. Jag har ändå inte vågat basera beskrivningen av förhållandena i dialekterna söder om lulesamiskan på Halász ordbok, eftersom hans material inte förefaller återge det faktiska uttalet med tillräcklig exakthet. Callebergs uppteckningar tycks långt tillförlitligare. Dessutom är proveniensens för Callebergs samling alldeles klar. Några väsentliga kronologiska skillnader jämfört med Grundströms material föreligger

heller inte; det rör sig om uppteckningar från 1920- och 1930-talet. Callebergs informant i Maskaure, Brita Stenvall, var född 1868 och informanten i Malmesjaure, Mattias Anton Häggström, 1857. Nielsens ordbok och Callebergs opublicerade ordsamling representerar dialekter norr och söder om det lulesamiska området, men inte granddialekterna. Callebergs material är otvivelaktigt representativt för dialekterna söder om lulesamiskan, på samma sätt som Nielsens ordbok belyser förhållandena i dialekterna norr om lulesamiskan. Materialförhållandena leder till att någon skarp sydgräns för det område där glidvokalens distribution är i stort sett samma som i lulesamiskan inte kan ges här, men det är snarare att betrakta som en slump att nordgränsen för det område där den markanta glidvokalen uppträder löper genom det område som täcks av Grundströms ordbok. Om inget annat anges härrör materialsamlingens exempel för dialekterna söder om lulesamiskan från Maskaure. (Dialekterna i Pite lappmark diskuteras nedan i avsnitt 7.)

Denna undersökning är framför allt beroende av att uppteckningarna ger tillförlitliga fonetiska uppgifter. Särskild uppmärksamhet måste riktas mot tillförlitligheten hos de fonetiska uppgifterna i Grundströms ordbok med tanke på dess grundläggande betydelse för studien och med tanke på att olika upptecknares ordsamlingar ligger till grund för den. I ordboken anges tydliga skillnader i fråga om uttal. Under uppslagsordet *ai'kē* 'tid' finner man t. ex. NG. *àikē* och J. *ài'kē*. Det förefaller rimligt att vi här har att göra med faktiska uttalsskillnader mellan dialekterna. Det är inte sannolikt att en erfaren upptecknare som Björn Collinder skulle ha underlåtit att markera en framträdande glidvokal i sina uppteckningar. Dessutom innebär påpekandena om att glidvokalen i lulesamiskan är framträdande att dialekten i detta hänseende skiljer sig från andra dialekter. Om uppteckningar från en dialekt uppvisar glidvokaler och uppteckningar från en annan saknar glidvokaler, är det i överensstämmelse med detta förhållande. Avsaknad av glidvokal i en uppteckning behöver därför inte dra uppteckningarnas tillförlitlighet i tvivel utan kan nog uppfattas som ett korrekt återgivande av det faktiska uttalet, inte som ett uttryck för något slags halvfonologiserat system i upptecknarens föreställningsvärld.

Halász ordbok som utkom 1896 anser jag således inte tillräckligt tillförlitlig i fråga om uttalsuppgifterna, medan jag däremot accepterar Wiklunds uppteckningar från Sörkaitum från 1895. Detta fordrar en kommentar. Det finsk-ugriska transkriptionssystemet introducerades 1901 (Setälä 1901) och intill dess varierade principerna för uppteckning från forskare till forskare och från land till land. Wiklund byggde t. ex. i sina tidigaste arbeten på landsmålsalfabetet, men det är att märka att han var en av de unga forskare som sammanträffade i Helsingfors hösten 1892 »zur beratung über ein befriedigendes transkriptionssystem» (Setä-

lä 1901:29 f.; jfr även Collinder 1943:92). Landsmålsalfabetet innehåller inget tecken för glidvokal som skulle ha kunnat ligga till grund för Wiklunds sätt att markera dem i uppteckningarna från Sörkaitum.¹⁰ Det förefaller alltså som om Wiklund redan 1895 gjort bruk av de transkriptionsprinciper han varit med om att diskutera fram under sin vistelse i Finland tre år tidigare.

5.2 Transkription

I en undersökning av fonetiska förhållanden måste transkriptionen vara noggrann. Källorna uppvisar heller inga brister i fråga om noggrannhet, snarare är vissa av dem alltför detaljerade. Många ordböcker som givits ut av Finsk-ugriska sällskapet i Helsingfors utmärker sig genom en mycket detaljerad transkription och detta gäller inte minst Lagercrantz Lappischer Wortschatz (1939). Hans, liksom i förekommande fall även andras, markeringar av ett mer främre eller bakre, öppet eller slutet uttal av vokaler har jag utelämnat i min transkription. Callebergs symbol för tonlös vokal har ändrats till *h* av tryckeritekniska skäl. Vissa andra smärre förenklingar har också gjorts, men hela tiden har källornas kvantitetsuppgifter bibehållits eftersom de är av fundamental betydelse för denna undersökning.

5.3 Ljudutvecklingar

I en undersökning av olika fonetiska kontexters representation i olika dialekter vore det metodiskt bäst att redovisa samma kontext i alla de behandlade dialekterna. Dialekternas olikartade ljudutveckling omöjliggör emellertid ett sådant förfarande. Alla ursamiska ljudföljder har inte bevarats i alla dialekter och de har dessutom många gånger utvecklats på olika sätt i olika dialekter.

Ett ursamiskt *-ðg-* har t. ex. bevarats i nordsamiskan och pitesamiskan men utvecklats till *-rk-* i lulesamiskan (Collinder 1949:279 f.; Collinder 1938:119 f.), jfr saN. *gæð'ge* 'sten', saL. *kier'ke*, *kär'ke*, saPi. *kä'ðike* (Halász 1896:37). Förbindelsen *-wl-* i finnmarkssamiskan motsvaras i lulesamiskan (och mestadels i Jukkasjärvi) av *-bl-* (Collinder 1949:281 f.), t. ex. saN. (P., Kt., Kr.) *uw'lo* 'humla', saTorne (Collinder 1949:281 f.) Kar. *ub^wlò*, Jukk. *ub^εlù*, saL. *hub'lo* (med klusil även i NG.) och hit hör väl också saN. *daw'le* 'each of the numerous small »buttons» with rather lighter hair which are sometimes found on a reindeer's sides' (KN), saL. *tab'lē* 'fläck (i allm.)' (LLO). Detta innebär att samtliga YZ- och XZ-kontexter inte kan beläggas i alla samiska dialekter. Materialredovisningen i avsnitt 6 utgår från det lulesamiska ljudsystemet.

¹⁰ Jag tackar arkivchefen, doc. Vidar Reinhammar för denna upplysning.

Eftersom även orden har varierande utbredning i det samiska språkområdet anförs ibland olika exempelord för de olika konsonantgrupperna men detta spelar inte någon roll i sammanhanget.

6. Materialredovisning

6.1 YZ-serien

6.1.1 Z = klusil eller affrikata

6.1.1.1 Z = icke-preaspirerad klusil eller affrikata

Grundström	saMsk	saJ	saNG	saKt
<i>rai'kē</i> 'håll'	<i>rāi'kē</i>	<i>ra'ikē</i>	<i>ràikē</i>	<i>rāi'Gi</i>
<i>nii'pē</i> 'kniv'	Mlm. <i>nippē</i>	<i>ni'pē</i>	<i>niipē</i>	<i>nii'Bi</i>
<i>skai'tē</i> 'näset mellan två åar eller älvar som flyta samman'	<i>vāitēt</i> 'spita ut småskinn'	<i>skāi'tē</i>	<i>skāitē</i>	<i>skāi'Di</i>
<i>rau'kat</i> 'fara åt sidan'	<i>rāūkāt</i>	<i>rau'kat</i>	<i>raūkat</i>	<i>rgu'Gg^ht</i>
<i>rau'tō</i> 'röding'	<i>pōūiē</i> 'uppehållsväder'	<i>ra'utō</i>	<i>rāūtō</i>	<i>rāu'Dō</i>
<i>au'tja</i> 'hägg'	<i>āūi'śā</i>	<i>āu't'śā</i>	<i>āūt'śā</i>	<i>au'Dži</i> 'valley'
<i>sau'tsa</i> 'får'	Mlm. <i>sāūhīsā</i>	<i>sāu'tsa</i>	<i>sāūtsa</i>	<i>sāu'Dza</i>

6.1.1.2 Z = preaspirerad klusil eller affrikata

<i>slai'hpā</i> 'något som icke är helt platt'		<i>slāi'hpā</i>	<i>slāi'hpā</i>	<i>šlōpi^hpi</i> 'person who is stiff-legged, clumsy'
<i>skai'hti</i> 'fjällabb'	<i>lāi'χ'tēt</i> 'lasta'	<i>skāi'hti</i>	<i>skāi'htē</i>	<i>sōpi^hti^ht</i> 'happen to'
<i>ai'htsat</i> 'märka'	Mlm. <i>āihīsāt</i>	<i>āi'htsat</i>	<i>āihtsat</i>	<i>āi'htsg^ht</i>

6.1.2 Z = kontinuativa

<i>kuoi'mē</i> 'kamrat, nästa'	Mlm. <i>kūōipmē</i>	<i>k^uoi'mē</i>	<i>k^uoimē</i>	<i>Guōi'Bmi</i>
<i>kai'nō</i> 'grovt rep'	<i>svāitnāsən</i> gsg. ¹¹ 'dräng'	<i>kāi'nō</i>	<i>kāinō</i>	<i>Gāi'Dnō</i>
<i>sjiu'njē</i> 'längdsnitt'	<i>kīuvnātīt</i> 'hänga' (itr.)	<i>škiu'ñē</i>	<i>škiu'ñē</i>	Kr. <i>giu'D'ño^hk</i> 'move a little'
<i>kau'nat</i> 'finna'	Mlm. <i>kāudnāt</i>	<i>kāu'nat</i>	<i>kāūnat</i>	<i>Gāu'Dng^ht</i>
<i>au'ñōt</i> 'riva'		<i>āu'ñōt</i>	<i>āūñōt</i>	

¹¹ Jfr emellertid Msk. *kui'nō* 'kvinna' som hos Halász (1896) skrivs *khuidna*.

<i>mi'la</i> 'mil'	Mlm. <i>skāīlē</i> 'mager om djur'	NJ: <i>mi^{le}la</i>	<i>miila</i>	<i>mi'la</i>
<i>peu'la</i> 'barmark'	<i>pāūlā</i>	<i>p^eeu^ola</i>	<i>p^eeūla</i>	<i>Biēu'la</i>
<i>jau'rē</i> 'sjö'	Mlm. <i>jāūrē</i>	<i>jāu'rē</i>	<i>jāūrē</i>	<i>jāu'ri</i>
<i>skau'hlē</i> 'måås'		<i>skāu'hlē</i>	<i>skāu'hlē</i>	Kr. <i>Guu'Li</i> 'lump, bump'
<i>āirō</i> 'åra'	<i>āirū</i>	<i>āi^rrōw</i>	<i>āirōw</i>	<i>āi^rrōw</i>
<i>pei'vē</i> , <i>pāi'vē</i> 'dag; sol'	Mlm. <i>pāi'vē</i>	<i>p^ee'i^eve</i>	<i>pāi've</i>	<i>Bēi'vi</i>
<i>kai'sē</i> 'J: spetsig fjälltopp'	Mlm. <i>kāi'sē</i>	<i>kāi'sē</i>	<i>kāisē</i>	<i>Gai'sā</i>

6.2 XZ-serien

6.2.1 Z = klusil eller affrikata

6.2.1.1 Z = icke-preaspirerad klusil eller affrikata

<i>vuol'kēt</i> 'fara'	Mlm. <i>vūō'lk'ēt</i>	<i>v^uol'kēt</i>	<i>v^uol^okēt</i>	<i>vūol^oGi^ht</i>
(h)al'pē 'billig'	Mlm. <i>āl'pē</i>	<i>āl'pē</i>	<i>hāl'pē</i>	<i>hāl'Bi</i>
<i>altō</i> 'renko med kalv'	<i>ālīū</i>	<i>āl^tōw</i>	<i>āl^tōw</i>	<i>āl'Dōw</i>
<i>hier'kē</i> , <i>hār'kē</i> 'renoxe'	Mlm. <i>hār'k'ē</i>	<i>h^eer^ekē</i>	<i>hār'kē</i>	<i>hēr^eGi</i>
<i>kuor'pa</i> 'land, som blivit härjat av skogseld'	Mlm. <i>kuōrpā</i> 'skogseld'	<i>k^uor^opa</i>	<i>kuor'pa</i>	<i>ār^oBā</i> 'scratch, little wound'
<i>kier'tat</i> 'tåla, lida'	<i>k'ārⁱtāt</i>	<i>k^eer^etāt</i>	<i>k^eer^etāt</i>	<i>Giēr^oDq^ht¹²</i>
<i>ār'tjō</i> 'J: isen på våren [...]'		<i>ōār^ot'šōw</i>	<i>ōār^ot'šōw</i>	<i>ōvr^otšī</i>

6.2.1.2 Z = preaspirerad klusil eller affrikata

<i>kir'hkō</i> 'kyrka'	<i>k'ēr^ok'ū</i>	<i>kir^ohkō</i>	<i>kir^ohkō</i>	<i>Gi^rō^hk'ōw</i>
<i>hār'htē</i> 'stor hund'	Mlm. <i>kār^otēt</i> 'hålla sig till ngn'	NJ: <i>hor^ohtē</i>	<i>hor^ohtē</i>	<i>hor^oti</i>
<i>kar'htsa</i> 'rem'	Mlm. <i>kār^otsā</i>	<i>kār^ohtsa</i>	<i>kār^ohtsa</i>	<i>Gār^otsā</i>
<i>pal'hkā</i> 'lön, betalning'	<i>pāl^okā</i>	<i>pāl^ohkā</i>	<i>pāl^ohkā</i>	<i>Bāl^okā</i>

6.2.1.3 X = klusil och Z = klusil

<i>luokta</i> 'vik'	<i>lūōk'tā</i>	<i>luokta</i>	<i>luok'ta</i>	<i>lūōk'tā</i>
---------------------	----------------	---------------	----------------	----------------

6.2.2 Z = kontinuativa

<i>al'mē</i> 'himmel'	Mlm. <i>āl^omē</i>	<i>al^omē</i>	<i>al^omē¹³</i>	<i>al^oBmi</i>
<i>pāl^onē</i> 'liten kulle'	Mlm. <i>bōl^onē</i>	<i>pōl^onē</i>	<i>pōl^onē</i>	<i>Bol^oDni</i>
<i>māl^osōt</i> 'byta'	Mlm. <i>mōl^osōt</i>	<i>mol^osōt</i>	<i>mol^os'ōt</i>	<i>mol^osō^ht</i>
<i>pal^ova</i> 'moln'	Mlm. <i>pāl^ovā</i>	<i>pal^ova</i>	<i>pāl^ova</i>	<i>Bāl^ovā</i>

¹² Jfr dock *ār'ta* 'trädgården': J. *or^oto*, NG. *orta*, Kt. *or^oDa*.¹³ Även gen.-ack.sg. *ul^omu* av nom.sg. *ulmuš* 'människa' (Collinder ULMA acc.nr 16704).

<i>ar'mō</i> 'nåd'	Mlm. <i>år̄bmō</i>	<i>år^fmō</i>	<i>år̄m'ω</i>	<i>år³bmō</i>
<i>pier'na</i> 'björn'	<i>kūōrīnā</i> 'kvarn'	<i>p^eer'na</i>	<i>p^ee'na</i>	<i>bier³dnā</i>
<i>kir'jē</i> 'bok'	<i>k'ir^fjē</i>	<i>kir^fjē</i>	<i>kirjē</i>	<i>gir^fjī</i>
<i>kår'sā</i> 'smal ådal	Mlm. <i>kuōr̄šāt</i>	<i>kor^oso</i>	<i>kor^osa</i>	<i>gor^osa</i>
[...]	'kosta mycket'			
<i>ar^fvētīt</i> 'förmoda'	<i>år̄dēdīt</i>	<i>år^fvētīt</i>	<i>år^fvētīt¹⁴</i>	<i>år^fvīdī^ht</i>

Tabell 3: Översikt över glidvokalens distribution i de undersökta dialekterna

	A	B	C	D	E
1		Maskaure	Jåkkåkaska	Norrkaitum	Kautokeino
2	YZ-serien:				
3	Z=icke preaspirerad klusil eller affrikat	-	+	-	-
4	Z=preaspirerad klusil eller affrikata	-	+	+/-	-
5	Z=kontinuativa	-	+	-	-
6	XZ-serien:				
7	Z=icke preaspirerad klusil eller affrikat	-	+	+	+
8	Undantag: -l't-	-	-	-	-
9	Z=preaspirerad klusil eller affrikata	-	+	+	+
10	Z=kontinuativa	-	+	+	+
11	Undantag: -l'n-	-	-	-	-

Orden i ovanstående materialsamling är representativa för respektive ljudkombination, dvs. om t. ex. en viss kontext har glidvokal i exempelordet från Jåkkåkaska, så uppträder glidvokal också i samma kontext i andra ord. Vad som främst tilldrar sig uppmärksamhet är det genomgående bruket av glidvokal i Jåkkåkaska-beläggen och de sparsamt förekommande glidvokalerna i YZ-serien i norra Gällivare. En schematisk översikt över materialet ges i tabell 3. Därvid är att märka att det knappast är möjligt att på detta sätt generalisera förekomsten av glidvokal i nordsamiskan, eftersom glidvokalens förekomst i den dialekten hänger samman med vilka konsonanter som utgör XZ-kombinationerna. Detta skiljer förhållandena i nordsamiskan från t. ex. dialekten i Jåkkåkaska och utgör ett argument för att glidvokalen i nordsamiskan till sin natur är en fonetisk företeelse.

7. Dialekterna i det pitesamiska området

Tillgången på ordböcker över pitesamiskan är som tidigare konstaterats otillfredsställande. Utöver Halász (1896) ordbok och material i olika arbeten av Lagercrantz (1926, 1939, 1957) har jag därför gått igenom ett par upptecknares primäranteckningar.

¹⁴ Även gen.-ack.sg. *sar^ova* av nom.sg. *sarves* 'rentjur' (Collinder ULMA acc.nr 16704).

I Ortnamnsarkivet i Uppsala förvaras en mindre samling ortnamn som upptecknats av Harald Grundström i Luokta-Mavas sameby, den nordligaste samebyn i Pite lappmark (OAU acc.nr 691:5). Luokta-Mavas gränisar i norr till den lulesamiska byn Tuorpon. Samlingen utgörs av upptecknade ortnamn från ett område väster om Arvliden ca 40 kilometer norr om Arjeplogs kyrkby. Uppteckningarnas transkription är förhållandevis grov men de förefaller mycket tillförlitliga. En särskild fördel med dem är att Grundström återger variantformer. Ortnamns materialet uppvisar många fall av glidvokal i grad III i överensstämmelse med det lulesamiska mönstret, men variationen är större.¹⁵ Exempel: *Tj^oål^emē* ~ *Tj^oål^bmē*, *Bär^onä-tjäu^etä*, *Piessē-jaurē*, *Pälla-jau^erē*, *Säi^etē-varrē* ~ *Säitē-varrē*. Ytterligare ett fall förtjänar uppmärksamhet: »*Spīrō-jaurātj*. En lapp med namnet *Spī^rrō* bodde vid denna tjärn.» Samma mönster föreligger i t. ex. *Skier^efā*: iness. *Skier^ffān*. I materialet dominerar former med glidvokal; det finns uppskattningsvis tre gånger så många former med glidvokal som utan. Samma ord uppträder dock såväl med som utan glidvokal (det ligger i sakens natur att samma ordstammar återkommer i de upptecknade namnen), så t. ex. orden *āi^vvē* 'mera runt berg l. fjäll', *tjāl^mmē* 'sund', *jau^rrē* 'sjö', *njar^kka* 'udde'.¹⁶

Enligt Ruong (1943:III) föreligger det en lulesamisk påverkan på dialekten i delar av Luokta-Mavas norr om Piteälven. Grundströms uppteckningar representerar uppenbarligen ett sådant fall. Variationen där kan emellertid jämföras med ett annat material från Luokta-Mavas sameby, nämligen Wickmans (1964) analys av en text berättad av Per Nilsson Ruong i Luspe söder om Barturte. Meddelaren representerar således en del av Luokta-Mavas sameby som torde vara väsentligt mindre utsatt för lulesamisk påverkan. I texten har jag funnit 15 fall av XZ-serien och sju av YZ-serien i grad III. I ett enda av dem förekommer en glidvokal, nämligen i *vir^htiū* (3 sg. pret.) 'måste'. Dessutom förekommer glidvokal i grad II i ett fall, *al^vv'ahtepā* 'de två blir rädda', som påminner om det system som är förhärskande i Maskaure och Malmesjaure längre söderut. Frekvensen av glidvokal kan således inte jämföras med förhållandena i Grundströms uppteckningar. Å andra sidan är det vanligt att första komponenten i en XZ- och YZ-kombination förlängs i grad III. Jag har funnit 12 sådana fall i Wickmans fonetiska transkription mot sex fall där Z förlängts på det sätt som är vanligt i Tjiddtjak (jfr nedan) och Maskaure.

I Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala förvaras Israel Ruongs primäruppteckningar efter Jonas Gustav Fjällman i Lillviken, Tjiddtjak (ULMA acc.nr 35280:XIV:13), en ort i Semisjaur-Njargs sameby, såle-

¹⁵ Transkriptionen är här något förenklad.

¹⁶ Ortografisk form och betydelse ges här enligt Grundströms ordbok.

des samebyn närmast söder om Luokta-Mavas. Fjällman är en inhemsk Arjeplogs-släkt (Manker 1953:155). Ruongs transkription är synnerligen detaljerad, till en del kanske beroende på att Ruong här upptecknade en dialekt som han var förtrogen med sedan barnsben (jfr Manker 1953:145). Uppteckningarna förefaller alltså mycket tillförlitliga. Ur Ruongs primäranteckningar efter Fjällman har jag excerperat 25 fall av XZ- och YZ-serien i grad III och några fall i grad II. I inget enda fall finns någon glidvokal efter lulesamiskt mönster. Ruongs noggranna transkription är betydelsefull för resonemanget. I grad III, t. ex. nsg. $ga^i\beta_i\beta_p^i\dot{e}$ 'haka', nsg. $h^i\epsilon^i\dot{r}\dot{G}_iG^i\dot{e}$: apl. $h\dot{i}r\dot{G}\dot{i}t$, placerar således Ruong stavelsegränsen inte mellan Y och Z resp. X och Z utan mitt i Z, som är ett långt ljud.¹⁵ I formen $h\dot{i}r\dot{G}\dot{i}t$ som står i grad II placerar han däremot stavelsegränsen mellan X och Z (jfr även Lagercrantz 1941:313). Det är också där som glidvokaler uppträder, bl. a. i Callebergs material. Ruongs uppteckningar från Tjiddjak representerar synbarligen samma system i fråga om växlingen mellan grad II och III som Callebergs material (jfr nedan 8.2).

Från det mönster med förlängning av och stavelsegräns i Z i grad III som framgår av Callebergs och Ruongs uppteckningar, tycks Schlachters (1958) uppteckningar från Malå skilja sig. Som exempel för YZ-serien kan ges $b\dot{u}e^i\dot{D}\dot{e}$ 'Fett' och för XZ-serien $\dot{n}\dot{a}l^b\dot{b}m\dot{e}$ 'Mund'. I ordet $b\dot{u}e^i\dot{D}\dot{e}-b\dot{e}h\dot{k}\dot{e}$ 'Stück Fett' markeras dessutom stavelsegränsen mellan Y och Z. Schlachters uppgifter kan vara representativa för systemet i Malå och kanske även andra delar av Pite och Lycksele lappmarker, men de kan också vara en följd av att hans transkription inte är så noggrann som t. ex. Ruongs. Det är därför av intresse att jämföra hans uppgifter med andra uppteckningar från området. Callebergs (ULMA acc.nr 22480) uppgifter från Malå, $pu\dot{o}i\dot{i}\dot{e}$ resp. $\dot{n}\dot{a}l\dot{p}m\dot{e}$, avviker markant från Schlachters och överensstämmer i stället med Ruongs och Callebergs egna från andra byar. I Arvidsjaur utan närmare precisering har Ruong (ULMA acc.nr 16770) upptecknat t. ex. $ga^i\beta_i\beta_p^i\dot{e}$ 'haka' och $j^i\epsilon^i\dot{r}\dot{\beta}\dot{\beta}\dot{v}$ 'järn', således helt i överensstämmelse med systemet med förlängt Z i grad III. Samma system finns också, om än inte allena rådande, i Trygve Skölds uppteckningar från Arvidsjaur (ULMA acc.nr 25660). En av hans sagesmän, Vilhelm Stenvall, har lämnat former som överensstämmer med Callebergs och Ruongs, t. ex. $rou^o\dot{G}\dot{w}^h$: npl. $rou^o\dot{G}\dot{w}^h$ 'fäll av får', $al\dot{b}m\dot{e}^h$: gsg. $al^e\dot{m}\dot{e}n$ 'himmel' och $bar^{eh}\dot{k}\dot{w}^h$: npl. $bar^{eh}\dot{k}\dot{w}^h$ 'arbete'. Att döma av de anförda uppteckningarna är systemet med förlängning av andra komponenten i YZ- och XZ-serierna i grad III allmänt i dialekterna i Pite och Lycksele lappmarker. I dialekterna längre söderut, dvs. i den s.k. egentliga sydsamiskan, saknas stadiesväxling. Från systemet med förlängning av Z skiljer sig Schlachters uppteckningar från Malå och Grundströms ortnamnsuppteckningar från Luokta-

Msk. *ǎlū*, J. *ǎltō* etc. 'renko' ovan 6. 2. 1. (Jfr Callebergs uppteckningar i avsnitt 6, Ruongs i avsnitt 7 och vidare Lagercrantz 1941:313.) Koncentrationen av artikulationsenergi till det andra elementet har uppenbarligen förhindrat uppkomsten av en glidvokal mellan Y och Z resp. X och Z i grad III. I svagstadiet däremot markerar Ruong stavelsegränsen mellan de båda komponenterna och detta är den artikulatoriska förutsättningen för glidvokaler i grad II. I t. ex. Callebergs ordsamling fungerar glidvokalen ofta som en markör för just grad II, för svagstadiet av YZ- och XZ-serien, t. ex. Msk. nsg. *ǎipmē* 'nål med trekantig spets' : npl. *ǎi^εmēh*, nsg. *kǎiht'sǎ* 'get' : npl. *kǎi^εhts*, nsg. *kūórk'ū* 'stengrund i sjö' : *kūórk'ūh*, nsg. *kuórtñǎ* 'kvarn' : npl. *kūórk'ñǎh*, nsg. *kuórvǎ* 'korv' : npl. *kuórv^εveh*, nsg. *pǎlvǎ* 'moln' : npl. *pǎlv^εvah* (jfr ovan 4.1). Motsatsförhållandet skulle också kunna uttryckas som att den ortografiska form med dubbeltecknat Z, t. ex. *gáibbi*, som i nordsamiskan står för svagstadiet, i pite- och umesamiska dialekter skulle lämpa sig förträffligt för starkstadiet.

8.3 Den lulesamiska glidvokalen

8.3.1 Systemet i dialekten i norra Gällivare

Som påpekades inledningsvis (avsnitt 4.1) har uppkomsten av en glidvokal i vissa samiska dialekter förklarats bero på artikulatoriska svårigheter. Detta kan säkert äga viss riktighet, men det förklarar knappast varför glidvokalen uppträder i en viss fonetisk kontext i grad III men inte i samma kontext i grad II. Det skulle visserligen kunna hänga samman med det starkare trycket i grad III, men därmed förklaras inte systemet i Norrkaitum och Mellanbyn utan vare sig glidvokal eller klusilt förslag och inte heller sådana fall i pitesamiska dialekter där glidvokalen fritt varierar med avsaknad av glidvokal, t. ex. *olbma* ~ *ol^obma*. Den markanta lulesamiska glidvokalen är markör för starkstadiet av ord i YZ- och XZ-serien och har därmed en bestämd funktion i språket. Redan Wiklund (1915:16) uppmärksammade detta och formulerade sin regel: »Om före stamkonsonanten står en glidvokal ' eller om stamkonsonanten utgöres av tvenne eller flera konsonanter, mellan hvilka en glidvokal står, sker konsonantförmildringen genom att bortkasta glidvokalen.» Denna regel återkommer också i Spiiks (1977:7) grammatik, dvs. den senaste beskrivningen av lulesamiskan: »Stamkonsonanter med tecknet ' bildar då grad III [. . .] Borttages detta märke försvinner glidvokalen och ordet står då i grad II.»

8.3.2 Glidvokal i grad II

Uppfattningen att den markanta glidvokalen är knuten till vissa fonetiska kontexter i grad III måste dock kompletteras. I en noggrann fonetisk

undersökning har nämligen Engstrand & Kuoljok-Angéus (1982:14) genom spektrografisk analys visat en epentetisk vokal i vissa XZ-kontexter även i grad II. Det rör sig då om en synnerligen kort glidvokal, som knappast ens uppfattas i vanlig kommunikation. Att det i dessa fall i grad II rör sig om ett artikulatoriskt betingat vokalljud torde stå utom allt tvivel. Den för central lulesamiska karaktäristiska glidvokalen är tydligen någonting annat än ett oavsiktligt ljud som uppkommer vid artikulationen av en komplicerad ljudkombination.

Ett oavsiktligt ljud, orsakat av artikulatoriska svårigheter, skulle knappast vara längre än överkort. I många samiska dialekter beskrivs också den glidvokal som uppträder i grad III som överkort, men i lulesamiskan är den ofta längre. Collinder (1938:73 f.) ger regler för vilken vokalklang glidvokalen har i olika fonetiska kontexter och påpekar att den i vissa kontexter – »wenn er [glidvokalen] ein *a*-laut ist» – kan betecknas som kort i stället för överkort, dvs. *kar^asa* 'frost in der erde' eller *karasa*. Det är lätt att instämma med Collinder härvidlag; i former som *gal'gat* inf. 'måste' ger glidvokalen intryck av att vara det längsta vokalska elementet i ordet. Det är sådana faktorer som gör att glidvokalen betecknas som »mycket tydlig» (O. Korhonen 1979:545) eller »starkt markerad» (Spiik 1977:17).

8.3.3 Fonematisk glidvokal

Hos en av Grundströms meddelare från Jákkåakaska, Pavva Lasse Ammasson Tuorda, kan glidvokalen i vissa kontexter bli betydelseskiljande. Av det kontrakta substantivet *olmāi* 'man' ger han nämligen i inessiv singularis formen *olāmān* och i essiv formen *olmān* (LLO 1735). Vanligare än att glidvokalen ensam på detta sätt bär betydelskillnaden tycks det dock vara att glidvokalens förekomst åtföljs av andra fonetiska förändringar i ordformen, t. ex. hos samma meddelare formen i nominativ singular *olmāi* och formen i illativ singularis och genitiv plural *olāmāi* (LLO 1735).

8.3.4 Glidvokalens distribution i lulesamiska dialekter

8.3.4.1 Funktion

I lulesamiskan kan således sådana fall beläggas där glidvokalen har fonemstatus. Det rör sig emellertid om få fall. Däremot har glidvokalen i den centrala lulesamiskan, dvs. de former som i materialredovisningen i avsnitt 6 betecknas saJ., fått stor spridning. Den uppträder genomgående i grad III av ord i XZ- och YZ-serierna och markerar alltså starkstadiet. Denna viktiga funktion är uppenbarligen orsaken till att glidvokalen fått ett så markant uttal. Skillnaden mellan t. ex. nominativ singularis och genitiv singularis är i dialekten endast skillnaden mellan grad III och grad

II eller med andra ord skillnaden mellan glidvokal och ingen glidvokal. Nominativ pluralis och genitiv singularisformen är homonyma och i den nya lulesamiska ortografin även homografa. I äldre ortografier var endast genitivformen ändelselös, medan pluralisformen markerades med ett *-h*.

Som markör för starkstadiet av ord i YZ- och XZ-serierna har glidvokalen fått en viktig funktion i det centrala lulesamiska systemet och därför också vunnit spridning. Den uppträder i alla kontexter där så är möjligt. Undantagna är således de homorgana konsonantgrupperna, t. ex. *-lt-* (nsg. *ältō* 'renko'), men även i sådana fall tenderar en glidvokal uppenbarligen att tränga in. Redan Wiklund (1891:14) påpekade att en glidvokal var på väg att tränga in i XZ-kontexten *-ln-*, något som Collinder (1938:73) söker förklara med att de båda konsonanterna inte nödvändigtvis har samma artikulationsställe. En sådan förklaring grundar sig på uppfattningen att glidvokalen är ett rent fonetiskt fenomen. Det kan dock kanske hellre ses som ett utslag av glidvokalens tendens att spridas på grund av sin funktion i det fonologiska systemet.

8.3.4.2 *Dialektgeografiska iakttagelser*

Att former med förlängning av Y resp. X kan ha samma funktion i samiska dialekter som glidvokalförsedda former med kort Y resp. X påpekas även av Sammallahti (1977:60). Vad som emellertid har skett i lulesamiskan är att dessa varianter fått olikartad regional utbredning. Från Jåkkåkaska-dialekten skiljer sig dialekten i Norrkaitum, genom att en ren kvantitetsskillnad mellan grad III och grad II utgör det dominerande sättet att markera oppositionen mellan stark- och svagstadium. Dialekten i Sirkas överensstämmer generellt med dialekten i Jåkkåkaska. Wickmans framställning (1975:5) i hans fonologiska översikt över lulesamiskan, där han säger att starkstadiet bildas »durch Verlängerung der ersten Komponente oder durch den Einschub eines anaptyktischen Vokals nach der ersten Komponente» kan tolkas på två sätt, beroende på hur man uppfattar ordet »oder». Även om han ger en alldeles korrekt bild av lulesamiskan som helhet, framgår inte att alternativet att beteckna grad III har en olikartad regional spridning, dvs. att systemet i dialekten i norra Gällivare skiljer sig från det i dialekten i Jåkkåkaska och Sirkas. Isoglossen mellan dessa båda system ingår i samma gränsknippe som t. ex. den labiala vokalharmonin, ett annat drag som ses som typiskt lulesamiskt men inte omfattar dialekterna i Norrkaitums och Mellanbyns samebyar, jfr saJ., NJ., SG. *johko* 'å, bäck' / NG. *johka* (LLO) / saN. *jokkâ* (KN; samma form i Jukk., se Collinder 1949:274). I exemplet *pålnē* 'liten kulle' (ovan avsnitt 6.2.1.) lägger man märke till att dialekterna norr och söder om lulesamiskan valt att markera grad III med ett klusilt element mellan de båda stamkonsonanterna. I fråga om

glidvokalens användning som markör för grad III är den centrala lulesamiskan ett novationsområde. Dialekten i Norrkaitum framstår i detta hänseende som arkaisk genom sitt rena kvantitetssystem. Finnmarkssamiskan, som baserar sitt system att markera grad III på klusila inskott, har av mitt material att döma inte färre fall av glidvokal än dialekten i Norrkaitum.

8.3.5 Datering

Att försöka datera den utveckling som ligger bakom skillnaden mellan dialekterna i Jåkkåkaska och Norrkaitum är förenat med en rad problem. I svensk dialektgeografi framhålls socknen som en dialektsammanhållande enhet, så t.ex. av Levander (1925:37) och Holm (1941:134). Den senare betonar därvid de kyrkliga förrättningarna och kyrkbyn som sammanbindande faktorer på det språkliga området. Den roll som socknen tillmäts i svensk dialektgeografi kan inte utan vidare föras över på samiska förhållanden. Problemen är därvid minst tre. Under det att socknarna i de södra och mellersta delarna av Sverige utgörs av relativt små områden, är socknarna i Lappland enorma. Socknen i södra Sverige utgör den minsta enhet man räknar med i dialektgeografiska sammanhang. I indelningen av samiskan är däremot samebyarna viktiga enheter som är mindre än socknen. Jokkmokks församling t.ex. omfattar idag samebyarna Sirkas, Jåkkåkaska och Tuorpon. Nästa problem är att kunskapen om de äldre gränserna mellan samebyarna är bristfällig (Hansegård 1967:29 not 2). För denna studies vidkommande är detta ett kännbart problem vad gäller gränserna för Sörkaitums sameby. För det tredje kan det diskuteras om socknen som språkligt sammanhållande faktor haft en betydelse i samisk miljö som går att jämföra med den som den haft i svenskspråkig, eftersom samernas omvändelse till kristendomen fullbordades långt senare än svenskarnas (jfr t.ex. Hansegård 1967:59). Socknen som dialektsammanhållande enhet över samebyns nivå kan emellertid ha haft sin betydelse genom kyrkplatsernas lokalisering till äldre marknadsplatser. Olika samebyars handelskontakter kan ha medverkat till språkliga överensstämmelser.

För att tidsfästa utvecklingen av glidvokalen spelar dialekten i Sörkaitums sameby (SG.) en avgörande roll. Wiklunds uppteckningar därifrån, som utgör materialet för denna underdialekt i Grundströms ordbok, ger emellertid inget entydigt intryck. De ord som anförs som exempel för dialekterna i Norrkaitum och Jåkkåkaska i materialredovisningen (avsnitt 6) utgör representativa exempel för systemen i de båda dialekterna. I dessa exempelord tycks materialet från Sörkaitum fördela sig i två grupper: YZ-seriens fall saknar nästan genomgående glidvokal och överensstämmelser således med dialekten i Norrkaitum, medan XZ-serien i flertalet fall har glidvokal och således bäst stämmer överens med sin

södra granddialekt. Så entydigt är emellertid inte förhållandet i Sörkaitum. Samma fonetiska YZ- resp. XZ-kontext varierar i fråga om glidvokal. Detta framgår t. ex. av några ord med *-i^v-*: SG. *ðivē* 'huvud', *rüðivē* 'en av de delar en djurkropp brukar styckas i', *ài^(e)vō* 'egg', *skuöi^fvē* 'ren som alltid vill springa till skogs', *pèi^evē* 'dag; sol'. Genom sin fluktuation överensstämmer dialekten i Sörkaitum ibland med den nordligare, ibland med den sydligare granddialekten, t. ex. YZ-serien: J. *kài^enō* 'grovt rep', SG. *kàinō*, NG. *kàinō* men J. *kui^ena* 'kvinna', SG. *kui^ena*, NG. *kuina*; XZ-serien: J. *hor^oso* 'säckväv', SG. *hor^oso*, NG. *hor^osa* men J. *k^eer^esē* 'trissa på slända', SG. *kèrse*, NG. *kärse*. Förekomsten av glidvokal i vissa ord i Sörkaitum låter sig inte förklaras med att det är ord med en sydlig utbredning. Gränsen mellan de centrala lulesamiska dialekterna och dialekten i Norra Gällivare som kommer till uttryck i ljudsystem och morfologi finns naturligtvis även i ordförrådet. Förekomsten av glidvokal är emellertid inte bunden till sydliga ord i dialekten i Sörkaitum. Ordet *tuonan-ai^fmo* 'de dödas värld', som i Grundströms ordbok betecknas som sydligt, uppträder som väntat i formerna J. *tù^onan-ài^fmō* och NG. *tuonan-ài^mō*, men belägget i Sörkaitum saknar glidvokal och överensstämmer således med den nordligare formen. Å andra sidan finns i Grundströms ordbok ordet *keu^tsē* ~ *käu^tsē* 'långsträckt sänka i fjällets rygg', vars utbredning är begränsad till Gällivare. I Sirkas och Jåkkåkaska är ordet okänt. Som väntat saknar NG-formen glidvokal, *käu^tsē*, men en sådan uppvisar överraskande nog SG. *keu^tsē*. Några av orden i Grundströms ordbok är belagda endast i Sörkaitum. Om detta redovisar ordens faktiska utbredningsområde erbjuder de en möjlighet att se dialektens system i fråga om glidvokal. Intrycket är att former utan glidvokal i grad III dominerar, jfr *kèivalit* 'sprida sig i skogen (om renar)', *šauⁿēl* 'som alltid vill ruska på sig (om ren)' och *süörjā* 'flott'. Tendensen tycks således vara att dialekten i Sörkaitum mestadels överensstämmer med dialekten i Norrkaitum. Detta gäller för övrigt även i affektiva ord som svordomen NG. *hiita*, SG. *hīta* men J. *hiⁱta*. Wiklunds uppteckningar från Sörkaitum, som ligger till grund för uppgifterna i Grundströms ordbok, bygger huvudsakligen på tre meddelare, men detta skiljer sig inte från förhållandet i t. ex. Jåkkåkaska (LLO 1683 f.). Därför finns det knappast någon anledning att ifrågasätta materialet från SG.

Gällivare socken bildades 1742 av norra delen av Jokkmokks socken och södra delen av Jukkasjärvi socken (Collinder 1949:277) och kom sålunda att utgöras av de tre Kaitum-byarna. Mellan å ena sidan Sörkaitum och å andra sidan Mellanbyn och Norrkaitum finns avsevärda dialektskillnader. I öst- och nordsamiska dialekter har t. ex. den novationen genomförts att det gamla systemet med tre lokalkasus, ett system med rötter i det uraliska urspråket, förändrats till ett tvåkasussystem bestående av lokativ med betydelse 'i' och 'från' och illativ med

betydelsen 'till'. Gränsen mellan dessa system går mellan Sörkaitum, som överensstämmer med den centrala lulesamiska dialekten, och Mellanbyn, som överensstämmer med nord- och östsamiska (LLO 1720 etc.). Även i fråga om t. ex. labial vokalharmoni överensstämmer dialekten i Sörkaitum med Jåkkåkaska-dialekten (LLO 1720), vilket skulle kunna tolkas som att den labiala vokalharmonin utvecklats före 1742. Den labiala vokalharmonin är nämligen en novation. Collinder (1949:277) sätter sådana skillnader mellan södra och norra Gällivare i samband med att norra delen av Gällivare fram till 1742 hörde till Jukkasjärvi socken, där det nordsamiska systemet råder. Principiellt sett är detta ett rimligt resonemang.

Gränsen mellan de båda nämnda Kaitum-byarna, liksom den regionala indelningen av området över huvud taget, är emellertid inte alldeles klar. 1590 fanns i Lule lappmark fyra samebyar, av vilka den nordvästligaste var »Sirkisluoktbyen» och denna delades 1647 (Hultblad 1968:78) i »en nordligare, *Kaitum* [...] och en sydligare, *Sirkas*» (Grapenson 1942:15f.), »emellan hvilka Stora Luleälf skulle ständigt vara gränts» (Högström i Grapenson 1942:26). Som nordgräns för den gamla Kaitumbyn och därmed gräns mellan Lule och Torne lappmarker anger Högström (i Grapenson 1942:26) »Kalix-älf opføre til Tjorwits-avan, genom pentådnama och så vidare wid medlet af Landt-tracten emellan Kalix- och Kaitom-älfwerne till fjällryggen». Sörkaitums sameby »upptas först i uppbördsboken för år 1800 men synes ha existerat omkring 60 år tidigare under namnet *Teusavuobme*» (Hultblad 1968:79). Byns kärnområde utgörs av Teusadalen (Hultblad 1968:79 not 24). Ursprungligen har gränserna följt vattendelarna, men senare flyttades de så att de löpte i vattendragen (Hultblad 1968:79).

Det är inte lätt att fastställa hur dessa äldre byindelningar och gränsförskjutningar mellan dem förhåller sig till den äldre uppdelningen mellan Jokkmokks och Jukkasjärvi socknar och de senare Kaitum-byarna. Språkliga data visar en skarp gräns mellan Mellanbyn och Sörkaitum. Någon motsvarande skarp administrativ gräns är det emellertid svårt att återfinna i området. Collinders (1949:277) resonemang leder till att Jukkasjärvi socken skulle ha omfattat ett område ända ned mot Teusadalen, eftersom det är i området norr därom vi (idag) finner det nord- och östsamiska kasussystemet och i området fr. o. m. Teusadalen och söderut vi finner den lulesamiska, labiala vokalharmonin. Det skulle emellertid leda till att den ursprungliga Kaitum-by som bildades 1647 endast omfattade det område som senare blev Sörkaitum, och det förefaller inte rimligt. Andra faktorer kan ha inverkat och likheter mellan dialekterna i Jåkkåkaska och Sörkaitum resp. Jukkasjärvi och Mellanbyn kan hänga samman med senare kontakter byarna emellan, vilket försvårar närmare tidsbestämning av utvecklingarna.

Eftersom materialet från Sörkaitum vad glidvokalens distribution bekräftar i huvudsak verkar överensstämma med formerna från de nordligare Gällivare-byarna, även om variationen är större i Sörkaitum, bör detta tas som ett indicium för att glidvokalens utveckling till markör för grad III i Jåkkåakaska-dialekterna ägt rum efter 1742. Detta verkar också vara ett rimligt förhållande. Hade glidvokalen fått en sådan viktig funktion tidigare, så hade man väntat sig åtminstone spår av ett sådant system också i dialekten i Norrkaitum. I jämförelse med glidvokalen förefaller den labiala vokalharmonin utgöra ett språkdrag som utvecklats under den tid då Sörkaitum-området var fast knutet till Jokkmokk, dvs. tiden före 1742.

8.3.6 Glidvokalen i lulesamisk ortografi

De lulesamiska dialekterna fick en ny ortografi under 1970-talet. En av de första gångerna den kom till användning var i Spiiks (1977) lulesamiska grammatik och den bygger på »den dialekt, som talas mellan Stora och Lilla Luleälvs vattendrag», som det heter i grammatikens förord. Tryckmärket ' , som används av både Nielsen (1926) och Grundström (1946–54) för att markera grad III, utnyttjas även i denna ortografi. Nackdelen med detta tecken i t. ex. Niensens ordbok är att grafemet ' står för en abstraktion, grad III i kvantitetssystemet, och därmed hade svårt att vinna förståelse av den vanlige nordsamiske läsaren. Niensens ortografi har också kommit att bli vetenskapens ortografi för nordsamiskan; den nya nordsamiska ortografin som togs i bruk 1979 har frångått detta sätt att markera grad III, jfr Nielsen *guoi'bme* 'kamrat' : ny ortografi *guoibmi*, Nielsen *val'det* 'ta' : ny ortografi *våldit*. För den lulesamiska ortografin mellan Stora och Lilla Luleälv lämpar sig däremot grafemet ' utmärkt: det är grafemet för glidvokalen. Eftersom dennas vokala kvalitet inte verkar vara fastställbar i varje kontext för varje underdialekt, passar tecknet som hand i handske. Grad III av YZ- och XZ-serierna realiseras nästan generellt av en glidvokal av obestämd kvalitet och tecknet ' uppträder endast i grad III. »Borttages detta märke försvinner glidvokalen och ordet står då i grad II», som Spiik (1977:7) uttrycker det. I de fall där grad III uttrycks genom konsonanternas kvantitet var det ortografiska systemet annorlunda. Spiik (1977:III) rekommenderar att grad III av geminerade konsonanter markeras med tecknet ' endast i grammatiken, men grad II och III av XX-serien är homografa i »dagligt bruk». Då stamkonsonanterna är grad III av de homorgana *-lt-* och *-st-* använder ortografin emellertid en annan princip genom att icke utnyttja tecknet ' utan att i stället dubbelteckna X, dvs. *buollda* grad III 'kulle'.

Då den nya lulesamiska ortografin fastställdes av Samekonferensen i Utsjoki 1983, genomfördes emellertid några justeringar. Efter modell av

den nya nordsamiska ortografin togs glidvokalstecknet bort i XZ-serien och ersattes med dubbeltecknande av Z, dvs. *gier'ge* ändrades till *gierge* 'sten'. Även om varje ortografiskt system måste bygga på kompromisser, innebär denna förändring ingen förbättring av ortografin. Lulesamiskan karaktäriseras bl. a. av sin markanta glidvokal och denna markerades på ett förträffligt sätt i det ursprungliga ortografiförslaget. I den nu använda ortografin markeras glidvokalen på ett synnerligen abstrakt sätt: om X dubbeltecknas i en konsonantkombination innebär det att ingen glidvokal uttalas, t. ex. *bassti* 'sked', men om Z dubbeltecknas, markerar det en glidvokal mellan X och Z, t. ex. *dálvve* 'vinter'.

9. Slutsatser

Glidvokalen i lulesamiskan har av många framhållits som ett för denna dialekt karaktäristiskt drag. En markant glidvokal uppträder regelbundet i grad III i YZ-serien och så gott som samtliga fall av XZ-serien. Undantagna är vissa homorgana konsonantkombinationer, framför allt *-l't-*. Denna glidvokal förekommer i Grundströms ordbok i beläggen från norra Jokkmokk och Jokkmokk, dvs. Sirkas resp. Jåkkåaska. Dialekten i norra Gällivare, dvs. Norrkaitums och Mellanbyns samebyar, avviker skarpt från detta mönster genom att ha glidvokal endast i XZ-serien, och inte heller där är dess förekomst genomgående. Dialekten visar härvidlag överensstämmelser med nordsamiska dialekter. I YZ-serien markeras inte grad III med glidvokal i Norrkaitum. Systemet där bygger i stället på en ren kvantitetsväxling utan sådana klusila inskott som är karaktäristiska för nordsamiskan. Systemet i dialekterna i Pite lappmark följer likaså ett helt annat mönster. Glidvokalen där är snarast att anse som ett tecken för grad II. Dialekten i Sörkaitum företer större variation än sina granndialekter i norr och söder. Glidvokalen där har att döma av Grundströms material inte fått funktionen av markör för grad III som den har söderut. I Jåkkåaska-dialekten kan man finna enstaka belägg för en fonemstatus hos glidvokalen.

Att glidvokalen fått ett så markerat uttal beror med säkerhet på att den blivit en markör för grad III. Den låter sig inte förklaras av artikulatoriska orsaker. Det starkaste argumentet mot en sådan förklaring är den glidvokal som fonetiska undersökningar påvisat i grad II. Det är inte okomplicerat att försöka datera glidvokalens utveckling. Detta hänger samman med två svårigheter. För det första är det osäkert vilka sociala och geografiska faktorer som ligger bakom dialektsplittringen i samiskan. Om sockentillhörigheten spelat en viktig roll i den processen, tilldrar sig året 1742 uppmärksamhet, eftersom Kaitumbyn då fördes till Gällivare församling. Hade utvecklingen varit äldre, torde dialekten i Sörkaitum ha visat större överensstämmelse med formerna i Sirkas och

Jåkkåakaska. För det andra är det inte alldeles klart hur gränserna drogs mellan samebyarna i äldre tid. Det förefaller emellertid rimligt att anta att glidvokalen som markör för grad III inte utgör någon särdeles gammal utveckling. Den har sannolikt börjat efter 1742 och då setts som en möjlighet att förtydliga grad III.

Glidvokalen i lulesamiskan utgör en viktig isogloss. Det är alltid oklart hur olika isoglosser skall värderas, men om man t. ex. följer Dahlstedts (1972:27 ff.) kriterier, blir glidvokalen otvivelaktigt viktig. »Isofoner sätts främst som dialektskiljande gränslinjer» (Dahlstedt 1972:27). En sådan utgör glidvokalen och med hänsyn till dess markanta uttal innebär den en stor fonetisk avvikelse. Jag har hört nordsamer parodiskt överdriva och reagera mot lulesamiskans glidvokal. Genom att glidvokalen blivit den helt dominerande markören av grad III av YZ- och XZ-serierna har den också stor frekvens (jfr Dahlstedt 1972:34). Glidvokalen i den centrala lulesamiskan skiljer sig markant från det kvantitetsbaserade, ursprungligare systemet i Norrkaitum och dialekten i Sörkaitum utgör uppenbarligen ett övergångsområde i detta hänseende. Isoglossen för glidvokalen sammanfaller med andra i gränsknippen mellan Jåkkåakaska och Norrkaitum (jfr Dahlstedt 1972:45). Slutligen har glidvokalen en annan funktion i lulesamiskan än den har i dialekterna i södra delen av Pite lappmark, där den markerar grad II (jfr Dahlstedt 1972:50). Bruket av glidvokal för att markera grad III är ett karaktäristiskt och viktigt drag i lulesamiskan.

Litteratur

- Arell, Nils, 1977: Rennomadismen i Torne lappmark – markanvändning under kolonisationsepoken i fr. a. Enontekis socken. (Kungl. Skytteanska Samfundets handlingar. 17.) Umeå.
- Bergsland, Knut, 1946: Røros-lappisk grammatikk. Oslo.
- Collinder, Björn, 1938: Lautlehre des waldlappischen Dialektes von Gällivare. (MSFOu 74.) Helsinki.
- 1943: Karl Bernhard Wiklund. 15/3 1868–29/8 1934. I: Kungl. Gustav Adolfs Akademiens Minnesbok 1932–1942. Utg. av J. Sahlgren. Uppsala.
- 1949: The Lappish Dialect of Jukkasjärvi. (Skrifter utg. av K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala. 37:3.) Uppsala & Leipzig.
- Dahlstedt, Karl-Hampus, 1972: Svensk dialektgeografi dess metoder och uppgifter. Första hälften. (Umeå University. Department of General Linguistics. Publication 3.) Umeå.
- Engstrand, Olle & Kuoljok-Angéus, Susanna, 1982: Spectrographic Observations on Lule Sami Pronunciation. (RUUL. 9.) Department of Linguistics. Uppsala.
- Genetz, Arvid, 1891: Kuollan lapin murteiden sanakirja ynnä kielennäytteitä. Wörterbuch der Kola-lappischen Dialekte nebst Sprachproben. Helsinki.
- Grapenson, Jöran, 1942: Socksjosk (Vuolle Sita)-Kaitum. Anteckningar till Gällivare sockens tidigare historia. Till 200-årsminnet 1742 11/10 1942. Göteborg.

- Grundström, Harald, 1946–54: Lulelappsk ordbok. Lulelappisches Wörterbuch. (Skrifter utg. genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala. C:1.) Uppsala & København.
- Guttorm, Inga & Jernsletten, Johan & Nickel, Klaus Peter, 1985: Davvin 4. Nybörjarkurs i nordsamiska. Stockholm.
- Halász, Ignác, 1896: Pitelappmarki szótár és nyelvtan. (Svéd-lapp nyelv 6.) Budapest.
- Hansegård, Nils Erik, 1967: Recent Finnish Loanwords in Jukkasjärvi Lappish. (AUU. Studia uralica et altaica upsaliensia. 3.) Uppsala.
- Hasselbrink, Gustav, 1944: Vilhelminalapskans ljudlära med särskild hänsyn till första stavelsens vokaler. Uppsala.
- 1965: Alternative Analyses of the Phonemic System of Central South-Lappish. (Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series. 49.) Bloomington & The Hague.
- 1981–1985: Südlappisches Wörterbuch. I–III. (Schriften des Instituts für Dialektforschung und Volkskunde in Uppsala. Ser. C:4.) Uppsala.
- Holm, Gösta, 1941: Lövångersmålet. I: Västerbotten. Umeå.
- Hultblad, Filip, 1968: Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken. (Acta Lapponica. 14.) Stockholm.
- Itkonen, Erkki, 1986–: Inarilappisches Wörterbuch. I–. (Lexica societatis fenno-ugricae. XX:1–.) Helsinki.
- Itkonen, T.I., 1958: Koltan- ja kuolanlapin sanakirja. I–II. (Lexica societatis fenno-ugricae. XV.) Helsinki.
- KN = Nielsen 1932–38.
- Korhonen, Mikko, 1964: Lapin murteiden keskenäisistä suhteista. I: Lapin tutkimusseura. Vuosikirja 5. Kemi.
- 1981: Johdatus lapin kielen historiaan. Helsinki.
- Korhonen, Olavi, 1979: Bákkogir'je julevusámes dárrui dáros julevusábmaí. Lulesamisk svensk svensk lulesamisk ordbok. Luleå.
- Lagercrantz, Eliel, 1926: Sprachlehre des Westlappischen nach der Mundart von Arjeplog. (MSFOu 55.) Helsinki.
- 1939: Lappischer Wortschatz. (Lexica societatis fenno-ugricae. VI.) Helsinki.
- 1941: Synopsis des Lappischen. (Oslo Etnografiske Museums Skrifter. 2:4.) Oslo.
- 1957: Lappische Volksdichtung. 1. (MSFOu 112.) Helsinki.
- Larsson, Lars-Gunnar, 1985: Kriterien zur Klassifizierung der lappischen Dialekte in Schweden. I: Dialectologia Uralica. Herausg. von Wolfgang Veenker. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. 20.) Wiesbaden.
- Levander, Lars, 1925: Dalmålet. Beskrivning och historia. 1. Uppsala.
- LLO = Grundström, Harald, 1946–54.
- Manker, Ernst, 1953: The Nomadism of the Swedish Mountain Lapps. The Siidas and their Migratory Routes in 1945. (Nordiska Museet: Acta Lapponica. VII.) Stockholm.
- Nielsen, Konrad, 1903: Die Quantitätsverhältnisse im Polmaklappischen. (MSFOu. 20.) Helsingfors.
- 1926: Lærebok i lappisk. 1. Oslo.
- 1932–1938: Lappisk ordbok. Lappish Dictionary. Oslo.
- Ravila, Paavo, 1960: Probleme des Stufenwechsels im Lappischen. I: Finnisch-ugrische Forschungen. 33. Helsinki.
- Ruong, Israel, 1943: Lappische Verbalableitung dargestellt auf Grundlage des Pitelappischen. Uppsala.

- Rydvig, Håkan, 1986: Neskol'ko zamečanij o rezul'tatach issledovanija saamskoj dialektologii v predelach LAE. I: Sovetskoe finno-ugrovedenie. 22. Tallinn.
- Sammallahti, Pekka, 1977: Norjansaamen Itä-Enontekiön murteen äänneoppi. (MSFOu. 160.) Helsinki.
- 1985: Die Definition von Sprachgrenzen in einem Kontinuum von Dialekten: Die lappischen Sprachen und einige Grundfragen der Dialektologie. I: Dialectologia Uralica. Herausg. von Wolfgang Veenker. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. 20.) Wiesbaden.
- Schlachter, Wolfgang, 1958: Wörterbuch des Waldlappendialekts von Malå und Texte zur Ethnographie. (Lexica societatis fenno-ugricae. XIV.) Helsinki.
- 1976: Anaptyxe im Malålappischen. I: Nyelvtudományi közlemények. 78. Budapest.
- Setälä, E.N., 1901: Über transskription der finnisch-ugrischen sprachen. Historik und vorschläge. I: Finnisch-ugrische Forschungen. 1. Helsingfors & Leipzig.
- Spiik, Nils Eric, 1977: Lulesamisk grammatik. Luleå.
- Wickman, Bo, 1959: Die lappischen Nomina auf Nom. Sing. -es. I: Acta Academiae Paedagogicae Jyväskyläensis. 17. Jyväskylä.
- 1964: A Lappish Tale from Arjeplog. I: Lapponica. (Studia Ethnographica Upsaliensia. 21.) Lund.
- 1965: Ein lappischer Umlautfall und seine Bedeutung für die lappische Vokalgeschichte. I: Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung. (Steinitz-Festschrift. Veröffentlichungen der sprachwissenschaftlichen Kommission der DAdW. Nr. 5.) Berlin.
- 1975: Phonologische Analyse des Lulelappischen. I: Symposion: Phonologische Analyse der uralischen Sprachen. (Linguistische Studien. Reihe A: Arbeitsberichte. 22.) Berlin.
- 1980: Features of dialect mixture in the Lappish dialect of Northern Gällivare. I: Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum. Turku 20–27.VIII. 1980. Pars 3. Turku.
- Wiklund, Karl Bernhard, 1891: Laut- und Formenlehre der lulelappischen Dialekte. Stockholm.
- 1893: Die südlappischen Forschungen des Herrn Dr. Ignacz Halász. I: Journal de la Société Finno-Ougrienne. 11:2. Helsingfors.
- 1928: Das lappische Verbaladverbium und einige andere Kasus des Verbalstammes. I: Festschrift til rektor J. Qvigstad 1853 4. april 1928. (Tromsø museums skrifter. Vol. II.) Tromsø.

Förkortningar

- apl. = akkusativ plural
 saL. = lulesamiska
 asg. = akkusativ singular
 saMlm. = Malmesjaure-samiska
 gpl. = genitiv plural
 saMsk. = Maskaure-samiska
 gsg. = genitiv singular
 saN. = nordsamiska
 itr. = intransitiv
 saNG. = samiska i norra Gällivare (Norrkaitums och Mellanbyns samebyar)

npl.	= nominativ plural
saNJ.	= samiska i norra Jokkmokk (Sirkas sameby)
nsg.	= nominativ singular
saP.	= Polmak-samiska
sa.	= samiska
saPi.	= pitesamiska
saJ.	= Jokkmokk-samiska (Jåkkåkaska sameby)
saS.	= sydsamiska
saJukk.	= Jukkasjärvi-samiska
saSG.	= samiska i södra Gällivare (Sörkaitums sameby)
saKar.	= Karesuando-samiska
saU.	= umesamiska
saKr.	= Karasjok-samiska
saKt.	= Kautokeino-samiska

Summary

Lars-Gunnar Larsson, The epenthetic vowel in Lule Saami. A study in dialect geography based on Harald Grundström's dictionary

Lule Saami is a central Saami dialect, spoken in the vicinity of Jokkmokk and Gällivare in northern Sweden (map 1). One of its characteristic features is the use of an epenthetic vowel to indicate the strong degree of clusters of semivowel + consonant and consonant + consonant in the morphophonological system of gradation, e. g. saJ. *ra'ikē* 'hole' and *pal^lva* 'cloud'. Compared with the Lule Saami subdialects around Jokkmokk, the dialect of northern Gällivare, i. e. the northernmost dialect generally regarded as Lule Saami, differs clearly in terms of the occurrence of epenthetic vowels. Whereas the dialects of the Saami villages of Sirkas, Jåkkåkaska and Tuorpon around Jokkmokk make almost exclusive use of the epenthetic vowel to indicate the strong degree, the dialect of northern Gällivare seems to base its gradational system on quantitative differences. A comparison based on material from the dictionaries of Grundström (1946–1954) regarding Lule Saami, Nielsen (1932–1938) regarding North Saami and the unpublished collection of words from Maskaure and Malmesjaure by Calleberg (ULMA 22480) makes it clear that use of an epenthetic vowel in Lule Saami is an innovation and that this vowel signifies the strong degree. This explains why it is pronounced in a striking way. Several arguments support this explanation. In the dialects south of the Lule Saami area, represented in this study by the dialects of Maskaure and Malmesjaure, the epenthetic vowel tends to signify the weak degree in the gradational system. This is a consequence of a difference in the quantity system of the stem clusters of these southern dialects. In the orthographic system of Lule Saami, the epenthetic vowel is not marked very clearly, although it is one of the characteristic features of the dialect and also plays a fundamental role in its morphology.

Litteratur

Jan-Inge Wall, Hon var en gång tagen under jorden. Visionsdikt och sjukdomsbot i gotländska trolldomsprocesser. Uppsala 1989. 215 s. Ill. (Skrifter utgivna genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. B:19.) ISBN 91-85540-44-7. ISSN 0348-4483.

När folklivsforskaren Bente Gullveig Alver 1971 gav ut sin avhandling *Heksetro og trolldom. En studie i norsk heksevæsen* och lärdomshistorikern Bengt Ankarloo samma år lade fram sin avhandling *Trolldomsprocesserna i Sverige* tog den skandinaviska forskningen om häxtron och dess samhälleliga konsekvenser ett utomordentligt stort steg framåt. Båda författarna har 1600-talet i centrum för sitt arbete, men utvecklingen under medeltiden och nya tidens början står som den självklara bakgrunden och perspektivet är i det sammanhanget internationellt.

Ser vi särskilt på den svenska forskningssituationen, fanns det tidigare inte mycket annat att tillgå av mera omfattande vetenskapliga undersökningar än kyrkohistorikern Emanuel Linderholms *De stora häxprocesserna i Sverige* från 1918, och hur värdefull den än är, lider den av en besvärande begränsning. Av sex planerade delar utkom bara den första, som förutom en allmän inledning endast omfattar de bohuslänska processerna.

Vad som ligger bakom det förhållandet att Linderholm inte fullföljde sina ursprungliga intentioner, må för tillfället lämnas osagt, men också han måste ha blivit ställd inför den situation som Bengt Ankarloo påtalar i inledningen till sitt arbete: »Inte förrän mot slutet av 1500-talet, under Karl IX:s regeringstid, sker en systematisk insamling av fortlöpande domboksserier från hela riket. . . . Detta material från tiden före 1614 har i sin helhet genomgåts. Något liknande har inte varit möjligt med det oerhörda domboksbeståndet efter denna tidpunkt» (Ankarloo s. 23).

Vad Ankarloo därmed sagt om källsituationen för forskning kring de svenska trolldomsprocesserna i stort gäller också det gotländska materialet. Glädjande nog är forskningssituationen likväl på väg att ändras till det bättre. Sedan några år tillbaka bedriver Landsarkivet i Visby en systematisk registrering av det äldre domboksmaterialet, och åtskilligt som tidigare var svår fångat låter sig efter hand spåras med rimlig tidsåtgång. Så vitt vi vet, blev Gotland emellertid förskonat från det värsta häxraseriet – inga dödsdomar och inga häxbål är hittills kända. Likafullt vet vi numera, att omfattande trolldomsprocesser ägde rum inför såväl domkapitlet som de världsliga domstolarna på ön och att pinliga förhör inte heller här var ovanliga.

Det är mig obekant om det var en tillfällighet som fört dåvarande föreståndaren för arkivdepån i Visby, Richard Steffen, på spåren, när han i en kort artikel i Svenska Landsmål och Svenskt Folkliv 1928 kunde publicera »En trollformel ur hedendomen». Den ingår i dokumentationen från processerna mot tre gamla

Visbykvinnor 1705–1707, Ingeborg Jonsdotter, Margaretha Kuskes och Bohl Mattsdotter, anklagade för sjukdomsbot och skilda former av trolldom och häxeri. Richard Steffen behandlade trollformeln men processen i övrigt fick anstå.

Tjugo år senare gav Steffens efterträdare som arkivchef i Visby, Arnold Sandberg, oss kännedom om en annan process från ungefär samma tid, eller rättare två processer mot samma kvinna med drygt femton års mellanrum, 1722 och 1737–38. Nu gällde det Brita Biörns, »Den kloka hustrun i Gothem» (Gotlänningens Julnummer 1949). I en marginalanteckning i en av sina handskrifter (R 623:3 nr 44) har P. A. Säve nämnt henne: »Lifkuna (boterskan) Brita Björns, anklagad i Konsistorium 1737, lefde i Gothem, var också 'nedtagen i jorden', lefde ännu 1745.» Det var emellertid Sandberg som förde henne fram i ljuset, och särskilt inspirerande var hans förmodan, att denna boterska från Gothem var anmoder till Hejnumkåringen (Gertrud Ahlgren, 1782–1874), vars rykte som klok gumma levde kvar i den muntliga traditionen på Gotland ännu trekvarts sekel efter hennes död. Andra har sedan kunnat bygga vidare och fullständiga bilden av Brita Biörns, av hennes personliga öden och av den betydelse hon haft för den folkmedicinska traditionen på ön – Bjersby, Traditionsbärare på Gotland, 1964, af Klintberg, Hejnumkåringen, i Botare 1980, och nu Jan-Inge Wall 1989.

Med den sistnämndes »Hon var en gång tagen under jorden» har sammanhängen vidgats på ett framgångsrikt och givande sätt. Processerna 1705–1707, som tidigare endast var flyktigt berörda, är nu grundligt utredda och analyserade, och det gäller också de tidigare mera kända processerna mot Brita Biörns 1722 och 1737–38. Liksom de föregående Brita Biörns-forskarna har Wall också låtit sin utredning omfatta de namnkunniga Hejnumkåringarna på 1700- och 1800-talen, och därmed kan han stödja sin framställning på en för det mesta mycket fast dokumentering, som sträcker sig över mer än två hundra år. De botkunnigas verksamhet på Gotland och omvärldens syn på den verksamheten har Wall kunnat teckna i klarare drag än förr var möjligt.

Bakom huvudpersonerna i de här processerna, Ingeborg Jonsdotter, Margaretha Kuskes, Bohl Mattsdotter och Brita Biörns, skymtar andra namn, och Jan-Inge Wall har skäl att tro, att det funnits ett stort antal botare på Gotland mot slutet av 1600-talet, främst kvinnor som ansågs ha med djävulen att göra och var förfarna i svartkonst och trolldom, signeri, spådom och lövjeri. Vad gäller de tre Visbykvinnorna, så var Ingeborg Jonsdotter barnfödd i Mönsterås i Småland omkring 1630. Hon kom till Gotland i unga år och hade nu sedan länge varit bosatt i en liten stuga på Klinten i Visby tillsammans med sin dotter och dotterdotter. Margaretha Kuskes levde också hon i relativt armod i en annan stuga på Klinten, medan skepparhustrun Bohl Mattsdotter var mera välbeställd och bodde nere i staden. Med hjälp av de mycket utförliga domstolsprotokollen ger Wall en ingående skildring av processförfarandet gentemot dem, av förhören med dem och behandlingen av dem i övrigt.

Envist ställdes de anklagade om och om igen inför snärjande frågor under domstolsförhandlingarna, och det hände att de tvingades demonstrera hur de betett sig, när de »mjölkat kniv» eller hur de hållit käppen under färden till Blåkulla. Ätminstone vid ett tillfälle uppträdde kyrkans främste representant på ön, superintendenten och psalmdiktaren Israel Kolmodin, som förhørsledare inför rådhusrätten, och det förekom att andra prästmän drev förhören vidare även mellan de egentliga domstolsförhandlingarna. Förvaringen av de anklagade i ringmurens fängelsetorn, långa tider utan mat och utan nödiga kläder att värma sig med, bar redan den en stark prägel av svåruthärdlig plåga, men också direkt

tortyr, främst med tumskruvliknande handklovar, kom i fråga vid många skilda rättegångsförhandlingar.

Jan-Inge Wall följer de enskilda fallen steg för steg och förmedlar omsorgsfullt den bistra dramatik som verkligheten själv spelat upp. Händelseförloppen följer i huvudsak de stora fastlandsprocessernas mönster. Pådrivna av påbud som den kyrkliga/världsliga överheten tidvis utfärdat, har prästerna – somliga mera, andra mindre – intensifierat övervakningen av sina församlingsbors andliga hälsa, så att den Onde inte skulle få människorna i sitt våld. *De kloka*, folkmedicinens lite udda specialister, som funnits till hands när man behövt deras hjälp, fanns där också när skallet började gå. Nitälskan och djävulsskräck fick rättfärdiga ryktes-spridning, förtal och angiveri, och rättsmaskineriet satte i gång. Med eller utan direkt tortyr drevs de anklagade själva till angiveri men också till erkännanden, och dom kunde fällas och straff utmätas. »Man bliver tung om hjertet ved at tænke på den stakkels Asbiørn Mesing, hvis intention har været at hjælpe sit syge barn», säger Bente Gullveig Alver på ett ställe i sin »Heksetro og trolddom». Det finns sådana inslag också i Jan-Inge Walls framställning – exempelvis när han stillsamt konstaterar inför Ingeborgs möte i rättsalen med superintendenten/biskopen Israel Kolmodin: »Någon blomstertid upplevde hon ej under denna sommar.» Nej, hon gjorde inte det, men förmodligen dog hon redan före jul i ringmurens fängelsetorn av plågor, svält och utmattning. Från den tiden är hon i varje fall borta ur de arkivaliska källorna, framhåller Wall.

Som framgår redan av bokens titel har författaren emellertid inte haft för avsikt att i första hand lägga fram en rent historisk-biografisk studie över ett antal botkunniga kvinnor på Gotland. Wall är folklorist, och hans forskning är primärt inriktade på det folkliga traditionsmaterialet. Jag har haft svårt att finna en kortfattad, av författaren klart formulerad målsättning för den folkloristiska sidan av det aktuella arbetet, men vad han främst diskuterar är hur den föreställningsvärld som låg bakom trolldomsprocessernas skilda förlopp var formad under samverkan mellan kristen tro, medeltida visionsdikt och folklig övertro.

Ser vi Jan-Inge Walls undersökning som den enhet den är – de historisk-biografiska och folkloristiska perspektiven till trots – så är den uppdelad i tre större avsnitt om vardera femtio-sextio sidor och avslutas sedan med ett kort, summerande kapitel. De gotländska trolldomsprocesserna är ett dystert men trots allt svagt efterspel till 1600-talets stora svenska häxprocesser, och dessa är som bekant i sin tur utlöpare av ännu mera våldsamma urladdningar på kontinenten under medeltiden. Det är förståeligt att Wall ansett det nödvändigt med ett brett utformat inledningskapitel. Han grundar det på svensk/skandinavisk men också utomskandinavisk forskning och delar upp det under rubrikerna »Visionsdikt och blåkullamyt» och »Sjukdomsvällare». Först i arbetets andra och tredje huvudavsnitt möter vi det gotländska processmaterialet och tolkningen av detta. Det finns emellertid skäl att också i en recension stanna förhållandevis utförligt vid inledningspartiet.

Författaren inleder framställningen med en relativt vid definition av ordet visionsdiktning: »Visionsdiktning är benämning på berättelser, vilka återger enskilda personers syner och upplevelser av hinsides belägna världar, dit människans själ förs efter döden. Det är skildringar av dödsriken och av de belöningar och straff som där väntar den döde» (s. 11). I avslutningskapitlet – »Blåkullamyt och folktrö» – uttrycker han sig lite annorlunda om visionsdikten i allmänhet men drar strax efteråt ner perspektivet till den speciellt kristna visionsdikten: »Tidigt förekommer det inom litteraturen skildringar av levande människors besök i dödsriken under jordens yta. Det är färder till hinsides världar och möten med

avlidna personer som beskrivs. ... Visionsdiktens funktion är att åskådliggöra förhållandena i himmel, skärseld och helvete. Inom den västerländska kyrkan ingick visionsdikt i den pedagogiska verksamheten och brukades i samband med predikningar» (s. 185). Författaren visar att den kristet präglade visionsdikten hade sin grund i den nytestamentliga eskatologin och dess dualistiska uppfattning om livet efter detta. Med det som utgångspunkt följer han visionsdiktens utveckling fram över medeltiden och understryker dess breddning med legendstoff och alltmer skrämmande detaljskildringar av skärselden och helvetet.

Ett annat komplex av medeltida föreställningar, som Wall tillräknar stor betydelse som trosunderlag för de svenska – och speciellt de gotländska – trolldomsprocesserna, har sina djupaste rottrådar i nordisk mark. *Hug, hamn* och *sejd* förbinder vi med föreställningen att en människas själ kan frigöra sig från kroppen och genom luftfärder eller på annat sätt snabbt förflytta sig till andra orter. Sjukdomsbot, förgöring och andra magiska konster hör till de vanligaste anklagelserna under trolldomsprocesserna, inte minst som en följd av att kyrkan sedan senmedeltiden med större eller mindre framgång sökt diabolisera folktrons skilda yttringar. Särskild vikt har författaren lagt vid tron på naturväsen, som har anknytning till bergtagning och liknande fenomen, bl. a. för att han funnit att berättelserna här »följer delvis samma mönster som visionsdiktens redogörelser för färder till hinsides världar» (s. 40). I sitt avslutningskapitel går han längre ändå och karakteriserar hithörande berättelser som »muntligt traderad folklig visionsdikt» (s. 186). Det kan tilläggas, att bergtagningstrons betydelse i häxsammanhangen tidigare betonats bl. a. av Jöran Sahlgren. I en åtminstone tidigare mycket uppmärksam uppsats, »Blåkulla och blåkullafärderna. En språklig och mythistorisk undersökning» (1915), har han ägnat bergtagningen ett avsnitt med titeln »Troll i berg. Bergtagning» och bl. a. konstaterat: »De blåkullafarande häxorna trodde sig också bli intagna i berg, där emellertid satan är husbonde i stället för trollden» (s. 21).

En tredje grupp av äldre trosföreställningar – och den i sammanhanget viktigaste – karakteriserar Wall som »Den kristna myten om människor, vilka avfallit från den rätta och sanna tron och svurit trohetsed till Satan» (s. 19). Också dessa föreställningar har utvecklats under en lång tidsperiod – »från de första århundradena e. Kr. och fram till senmedeltiden». I slutändan rörde det sig om djävulspakter, häxsabbater och andra folkliga föreställningar, som kyrkan tagit upp i sin arsenal av anklagelser mot katharerna och andra avvikande trosriktningar under högmedeltiden och som sedan delvis levde vidare i samband med inkvisionens kamp mot kättare, häxor och andra avfallingar under senmedeltiden. Det kan diskuteras om uttrycket »Den kristna myten» är en adekvat beteckning på de åsyftade föreställningarna. I varje fall är det värt att se hur problemet får en vidare belysning i den nyss nämnda uppsatsen av Jöran Sahlgren. Föreställningen om häxor med magiskt verkande salvor, med förvandlingskonster och luftfärder till diverse kärleksäventyr är belagd från senantiken, men långt fram över medeltiden ställde sig kyrkan avvisande till sådana förvillelser hos den obildade menigheten, framhåller Sahlgren. Först i samband med kyrkans kamp mot kättarna under högmedeltiden ändrades inställningen härvidlag. »Förvillelserna» upptogs och blev till vapen i kampen. Häxornas boleti med Satan betecknar Sahlgren i själva verket som »1200-talets speciella uppfinning» (s. 24). Att den ansågs aktuell ännu under medeltidens slutskede har Sahlgren visat med en bild ur en pariserhandskrift från 1453 – två häxor som färdas på var sin kvast. Från ungefär samma tid härrör en stor del av det utomordentliga bildmaterial varmed Jan-Inge Wall illustrerat sin framställning. Inte minst signifikativ är en målning

från Yttergrans kyrka i Uppland. Den är ett verk av Albertus Pictor från slutet av 1400-talet och visar hur tre kvinnor, som kommit till djävulen på kvast respektive raka och brödspade, får salva i sina smörjhorn av denne.

Därmed är vi framme vid direkt svenska förhållanden i de svenska trolldomsprocessernas århundraden – ett inledande skede under 1500-talet, den hektiska, hysteriska utvecklingen under 1600-talet och den tillnyktrande nedtrappningen under 1700-talet.

Det är ett problem jag inte kan förbigå – begreppen Blåkulla och blåkullamyt. Wall ger oss sin definition men, sanningen att säga, inte alldeles i klartext: »Blåkullamyt avser således en, främst bland svenska teologer under de århundraden trolldomsprocesserna ägde rum, levande föreställning om hur människor avfallit från den kristna läran, tjänat djävulen och dyrkat honom vid blåkullamöten. Det är en i förhållande till kristendomen inverterad myt som självfallet inte haft någon förankring i en verklig trosutövning utan endast existerat i en kristen tankevärld» (not s. 19). Längre fram i undersökningen kallar han myten ifråga »den teologiska blåkullamyten» (s. 84), »den protestantiska kyrkans blåkullamyt» (s. 186) och myten som »var förhärskande hos teologer och prästmän i förhör och rättegångar» (s. 199).

Jag citerade nyss också författarens ordval i samband med den medeltida häxtrons utveckling – »Den kristna myten om människor, vilka avfallit . . .». Skillnaden mellan den deklarationen och den senast anförda definitionen är att den sistnämnda är knuten till ett Blåkulla samt att den på en gång är tacknämligt modifierad men också skärpt genom sin uppbindning till svenska teologer under 1600-talet. Kyrkomännens stora ansvar och skuldbörda vad gäller händelseutvecklingen under medeltiden och under våra egna trolldomsprocesser är numera känd och erkänd. Frågan är om man inte också måste låta menigheten, folket, få sin del i ansvaret. När Wall talar om sambandet »mellan kristen visionsdikt, folkliga visioner och blåkullamyt» (s. 187), gäller det förmodligen inte bara mytbildningsprocessen i sig utan också det samtida och följande agerandet. Han tar emellertid inte upp problematiken kring namnet Blåkulla. Ändå torde den kunna ha en viss återverkan ur såväl sociala som tids- och rumsmässiga aspekter på just den blåkullamyten han diskuterar.

Om jag ännu en gång får återkomma till Jöran Sahlgrens forskning så sammanställer han ordet Blåkulla med de blåa berg och kullar som förekommer som förvisningsort i många besvärjelseformler, en del förmodligen heller inte medeltiden och säkert belagda på 1500-talet. Samme forskare framhåller dessutom, att Blåkulla varit ett noanamn, i varje fall för ön Jungfrun i Kalmarsund, och det kanske i flera omgångar men helt säkert under 1600-talet. Noanamn brukar gärna förknippas också med folklig magi, och i det aktuella fallet är det främst fiskare och sjöfarare som kommer i tankarna och inte präster och teologer.

Som Wall framhållit är kyrkans ansvar ofrånkomligt vad gäller spridningen av föreställningarna om häxsabbater och helveteskval i den katolska världen under medeltiden. Det skedde via litteratur till de läskunniga och genom predikningar och kyrkmålningar till alla de övriga, men vi bör säkerligen heller inte bortse från den vanliga folkliga traditionsöverföringen. I det senmedeltida Sverige tycks predikningar ha förekommit i mycket begränsad omfattning att döma av Hilding Johanssons artikel (Predikan) i Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid, och likväl vann trolldomstron spridning. Mera uppenbart är det, att präster och teologer hade en framträdande roll inte bara i rättsalar utan också i predikstolar under trolldomsprocessernas tid, även om det bevarade predikomaterialet uppvisar få exempel på att ämnet behandlats (Ankarloo, Trolldomsprocesserna i

Sverige, 1971, s.319). Vad gäller de gotländska trolldomsprocesserna under 1700-talets tre första decennier, så förefaller det mig vara större anledning att betona kontrasten mellan en »teologisk» blåkullamyt och genuin folklig tro i samband med dessa än i samband med fastlandsprocesserna. När de anklagade kvinnorna vid trolldomsprocesserna i Visby pressades att avlägga sina bekännelser och när andra personer ur gotländsk folklig miljö framlade sina vittnesmål, är det till övervägande del folktron kring de små under jorden som får bjuda på scenariot. Om det sedan betyder att de anklagade, vittnena och den gotländska allmogen i övrigt var okunniga om blåkullaföreställningarna, bör kanske lämnas därhän. En passus i domstolsprotokollet från förhöret med – visserligen smålandsfödda – Ingeborg Jonsdotter den 9 september 1705 pekar i motsatt riktning: »henne wijstes 2:ne af sina Kieppar, af hwilka hon en till sig tog. – Q. huru hon brukar den samma? – hon satte den emellan benen.» Också Ingeborgs tjuvåriga, läskunniga dotterdotter, Ingeborg Håkansdotter, avslöjar vissa kunskaper om Blåkulla, när hon vittnar inför rätten, att mormodern »förledne Sankt Valborgsnatt hade färdats till ett blåkullamöte tillsammans med en annan äldre kvinna vid namn Margaretha Kuskes», men hon kan mycket väl – som Wall framhåller (s.72) – ha blivit tvingad till det vittnesmålet. En notis från Färö i P. A. Säves samlingar (här citerad efter Herbert Gustavsons Gotländsk Ordbok) verkar i och för sig genuin: »1:a maj brände man horn och gamla sko-pasar i spisen mot Trull, som då foro af till Blakulle. Valbursnårda (nordanvind) inträffar alltid ty trollkärningar skola med nordlig vind fara till Blakulla», men det måste ju understrykas att Säves uppteckning ligger mer än ett sekel fram i tiden.

Väsentligt är det emellertid att det på Gotland ännu vid tiden för trolldomsprocesserna fanns en stark folklig tro, att många sjukdomar vållades antingen av gångångare, gastar, eller av de små under jorden. I Ingeborgs och de andra kvinnornas kunskaper om sjukdomsbot var diagnosen viktig, särskilt detta att kunna se om sjukdomen var vållad av en gast eller av underbyggarna. Förhörsledarna, framhåller Wall, var däremot påfallande intresserade av huruvida onda andar, sjukdomsandar, hade medverkat. De var med andra ord mera bundna av tron, att onda andar kunde ta människornas kroppar i besittning och vålla svåra sjukdomar – antika och gammaltestamentliga föreställningar, som fick stort utrymme också i Nya Testamentet och därmed också i kyrkan.

Jag har redan framhållit hur grundligt Jan-Inge Wall följt de anklagade kvinnorna – Ingeborg Jonsdotter, Margaretha Kuskes, Bohl Mattsdotter Strijd och Brita Biörns – processmaterialet igenom. Av allt att döma hade Bohl Mattsdotter blivit indragen på mycket lösa grunder. Hon var dessutom gift med skepparen Jacob Strijd, som kunde uppträda till hennes försvar och få henne frikänd efter ett halvår i fängelse. Vad de övriga tre gäller så kom Brita Biörns lindrigast undan. Hon slapp en nedbrytande fängelsevistelse och likaså tortyr och dömdes slutligen till några få veckors fängelse – en vecka första gången och tre veckor den andra. Att Ingeborg Jonsdotter så vitt man kan se avled efter tortyr och ett halvårs fängelsevistelse är redan nämnt, och vad slutligen gäller Margaretha Kuskes så satt hon fängslad i ett och ett halvt år men frikändes sedan och undkom med livet i behåll.

I det avslutande kapitlet, »Blåkullamyt och folktro», gör författaren en ingående sammanställning av gemensamma, respektive särskiljande drag i kvinnornas botemetoder, i deras berättelser om hur de fått sina hemliga kunskaper, i deras livssyn och attityder till sin verksamhet som boterskor. Låt mig dröja endast vid ett par av de sammanhang som Wall här tar upp.

Författaren understryker särskilt energiskt, att det var den folkliga visionsdik-

ten som kom i förgrunden under de gotländska trolldomsprocesserna, alltså detta, att de anklagade i sina berättelser om färder utanför vår vanliga jordiska tillvaro hämtade stoffet ur den lokala folktron om underbyggarna. Att så är fallet har jag själv i annat sammanhang kunnat konstatera ifråga om Brita Biörns, och att det gäller också i de andra aktuella fallen framgår klart av den dokumentering Wall framlagt. Jag vill inskjuta att jag känner mig främmande för hans terminologi i sammanhang med bergtagning och nedtagning under jorden. Uttrycket »hinsides» har tidigare så vitt jag vet inte kommit till användning i samband med naturväsendenas uppehållsorter.

Starkt betonar författaren motsättningarna mellan kvinnornas berättelser och de erkännanden som prästerna och den dömande maktens övriga företrädare väntade sig få höra. Han antyder att protokollen någon gång kan vara direkt tillrättalagda eller i varje fall förvanskade i den meningen att prästerna och rättsens ledamöter uppfattade kvinnornas påståenden som skildringar av blåkullafärder. Det förefaller i förstone rätt otroligt att prästerna, som särskilt vid kyrkliga förrättningar som dop, vigsel och begravning kom allmogen nära, skulle varit okunniga om den på Gotland så uppenbart vanliga folktron om de små under jorden. Å andra sidan låg ståndscirkulationen vid 1700-talets början fortfarande i sin linda, och prästleden hade ännu inte fått märkbara tillskott av bondsöner.

Till sist, hur såg de på sig själva, de kloka kvinnorna i de gotländska trolldomsprocesserna? Som Wall framhåller bekände de i regel inte mer än de tvingades till. När tortyren för tillfället var över, tog de tillbaka sina bekännelser och även sina anklagelser mot andra personer. Brita Biörns slapp tortyr, men enligt Walls förmenande berättade hon sina förehavanden hos de små under jorden för att slippa ange människor i sin omgivning. Vid något tillfälle förklarade hon, att hon lärt sig det och det av personer hon nämnde vid namn, men genomgående gällde det människor som var avlidna och alltså oåtkomliga som vittnen.

Frågan står emellertid kvar – hur såg de här kvinnorna på sin verksamhet, på sina kunskaper och sina botande och helande krafter? För att nödtorftigt svara på det måste man ta reda på källornas art – i det här fallet närmast vad som går att utläsa ur rättegångsprotokollen. Frågan är om kvinnornas berättelser om nedtagningen under jord är att betrakta som memorat av upplevelser under vissa sjukdomstillstånd eller mer eller mindre framtvungad dikt under de pressande förhören. Vad gäller Brita Biörns så stannade jag – på den tiden hon var aktuell för mig – vid den förstnämnda tanken. Så har också Bengt af Klintberg gjort. Jan-Inge Wall, som nu har kunnat analysera Brita Biörns-fallet i ljuset av likartade samtida processer, har kommit till andra slutsatser, som verkar övertygande. Bedömningen att kvinnorna byggt sina skildringar på äldre folktraditioner med karaktär av visionsdikt förefaller mig hållbar.

Sedan är det till sist en sak för sig, att det är svårt att utifrån i de enskilda fallen fastställa arten och graden av deras personliga livssyn och tro. Jag har ingen som helst anledning ifrågasätta Walls förmodan att de var gudfruktiga kvinnor. Ändå skulle jag nog vilja sätta frågetecken för författarens antydning, att de läste sina formler i förtröstan på »hjälp av den kristne guden», eftersom denne »var en god och förlåtande makt som bistod vid sjukdom» (s. 190). Gränsen mellan äkta bön och magisk läsning var säkerligen lika svåråtkomlig på Ingeborg Jonsdotters och Brita Biörns tid som den är nu.

Det är en engagerad och djupt engagerande undersökning, som Jan-Inge Wall nu lämnat som bidrag till den gotländska traditionsforskningen.

Ragnar Bjersby

SUMMARY

As far as we know, Gotland was spared the most serious consequences of the belief in witches which was the scourge of large areas of Sweden in the second half of the 17th century. No one appears to have been sentenced to death on the island on charges of witchcraft and pacts with the devil, but even Gotland did not entirely escape the effects of these mistaken ideas.

Jan-Inge Wall has carefully examined and analysed a large body of material relating to the trials of four Gotland women accused of illegal healing, witchcraft and dealings with Satan in his mountain haunt of 'Blåkulla'. During a trial stretching from 1705 to 1707, three Visby women, Ingeborg, Margaretha and Bohl, were tortured and imprisoned in almost unbearable conditions. The last two were acquitted in the end, while Ingeborg, the principal character of the drama, died as a result of the torture and other inhuman treatment meted out to her. Legal proceedings were also taken, in a somewhat more humane manner, against a fourth woman, Brita Biörns from Gothem in eastern Gotland, in 1722 and in 1737/38. She was not tortured or treated in any other way intended actually to wear her down, and in both cases she got away with a few weeks' imprisonment.

Wall is a folklorist, and his interest centres on the problems of tradition raised by the most important source material, the court records. In the accusations, the ensnaring questions, and the answers forced from the accused, he shows us the conceptions that lay behind the varying course of the witchcraft trials. He regards these conceptions as a product of Christian belief, with its dualistic eschatology, of medieval Christian visionary tales of journeys to purgatory, heaven and hell, and of old, popular superstition—itself often significantly influenced by visionary tales. The superstitions encompassed a wide range of notions: for example, that a person could be taken into the mountain alive, body and soul, and that certain individuals endowed with particular power could set their souls free to journey at will. There was also the idea that certain people, wise men and women, could heal the sick by reciting magic spells, but that they could also indulge in evil destruction and witchcraft. Ever since the Middle Ages, the Church had interpreted such manifestations of popular belief as collaboration with the devil, and they were thus among the commonest accusations at witchcraft trials.

It is now generally acknowledged that, for a long time in these cases, the courts allowed themselves to be directly or indirectly guided by the conceptions of the devil's works on earth that were held by the Church, i. e. by its theologians and priests. Wall very forcibly underscores the Church's responsibility for what happened, not least in his analysis of how the accused reacted to the charges, the persistent questions and the torture. Helpless and perplexed as to what the authorities wanted them to confess, they resorted to visions and tales alive in local popular tradition. They were accused of flying through the air to the devil's mountain, Blåkulla, but frequently claimed instead that they had learnt their art from an encounter with a ghost or a visit to supernatural creatures in the mountain or under the ground.

As regards the Gotland witchcraft trials, at least, Wall's analysis appears to be tenable. The confessions of Ingeborg Jonsdotter and the other 'wise women' conform very closely with the popular Gotland tradition of underground beings, the 'little people under the ground'.

Dag Strömbäck, Den osynliga närvaron. Studier i folketro och folkdikt. Urval och redigering av Gerd Jonzon. 278 s. Ill. Gidlunds Bokförlag. Hedemora, 1989. ISBN 91-7844-144-7.

Med titeln *Den osynliga närvaron* presenteras ett antal artiklar, skrivna under ett halvt sekel av den år 1978 bortgångne professorn i nordisk och jämförande folklivsforskning, särskilt folkloristisk, Dag Strömbäck. Det är en intresseväckande bok som erbjuds läsarna, om än inte riktigt på det sätt som utgivaren, dotter till Strömbäck, kanske tänkt sig. I bokens ingress säger hon sig ha haft författarens »egna intentioner i tankarna». Jag tar mig friheten att inledningsvis fundera litet över detta. Personligen är jag nämligen inte helt säker på att han skulle ha gjort samma urval.

Titeln syftar på ett mångtydigt fenomen, förankrat hos Dag Strömbäck själv. Utgivaren vill härmed lyfta fram och understryka en psykisk realitet som fascinerade mannen under hans forskarliv, från avhandlingen *Sejd* (1935) fram till de sista dagarna. Detta med all rätt! Samtidigt blir den litet sorgsna slutsats man drar efter läsningen av boken: Varför gav han inte den osynliga närvaron ett större spelrum i sin mannakrafts dagar? Att den blev mer påtaglig i det sista skedet av hans liv – och inte minst efter en sjukdomstid – blev uppenbart för många. Delvis kan det hänga samman med den befrielse som pensioneringen innebar: frihet och lust att tänka fritt och under ansvar bara för sig själv.

En väsentligare del av svaret tycker jag finns redan i Sten Carlssons förord, en fint analyserad teckning, där porträttören inte väjer för den konflikt som låg i det faktum att Dag Strömbäck var en sträng forskare, inte minst gentemot sig själv: han krävde tid och noggrannhet innan han lämnade något ifrån sig. Därtill kom arkivchefsarbete, redaktörskap och många akademiuppdrag. Vad så med visionerna och hur fånga dem? Med tanke på att han var utpräglat kritisk mot sig själv frågar jag mig om han själv skulle ha valt de texter vi nu har framför oss.

En stund måste jag få dröja vid mannen och hans yttre. Dag Strömbäck var i många stycken kongruent med sitt ämne; han hade en imponerande statur som förde tankarna till hans västnordiska hjältar och skalder liksom till det hälsingska svenskarvet, parat med, när det begav sig, en sprudlande värme och charmerande dramatik i tal och sång, när han kände sig fri att agera öppet och utan reservationer. Varför uppehåller jag mig vid detta? Jo, från Sten Carlssons förord går jag till följande citat av Strömbäck i en not bak i boken, hämtat från ett brev till folklivsupptecknaren Levi Johansson: »Det var festligt att råka Dig. Och Du var precis som jag föreställt mig Dig. Jag har alltid haft en viss svaghet för originella människor – kanske mest därför att jag själv är så slätkammad – och jag trivs ihop med folk som säger sitt hjärtas mening» (s. 252). Hans uttalande om sig själv kan tyckas märkligt. »Slätkammad» är väl inte det epiteta som omgivningen skulle ha satt på honom. Men jag tror inte att det är ett koketterande från hans sida; det var säkert uppriktigt menat.

Dag Strömbäck var fångslad av människor. Han avundades och beundrades dem som vågade, vågade vara sig själva. Det framgår av några av artiklarna i boken och var också ett uttalat drag i hans muntliga framträdande som lärare. Min egen veneration för t. ex. Vilhelm Grønbech och Fredrik Paasche emanerar från Dag Strömbäck. Om Paasche skriver han följande: »Paasche var och blev aldrig en vän av traditionell vetenskaplig stil med fyllig dokumentering och utförliga mellanled i tankekedjorna. Han gick rakt på sak och krävde ganska mycket av sina läsare» (s. 56). Det var inte Strömbäck's sätt att skriva och litet kritik ligger det i uttalandet, men mest beundran.

Att jag uppehållit mig så pass vid dessa uttalanden har föga med yttre fenomen att göra utan det har, som jag ser det, sin grund i den arbetsmiljö som forskarsamhället utgjorde. Om man som i Strömbäcks fall var angelägen att i tal och skrift alltid nå fram till ett adekvat uttryck – hur klarar man det, när man egentligen lockas av själsliga fenomen bortom tid och rum? Men Dag Strömbäck var gränsöverskridande. Det draget slår starkt igenom i hans centrala produktion, som rörde området mellan hedniskt och kristet arv, det senare i katolsk, visionär tappning. Han kombinerade beläsenhet och textkritisk granskning med intuition och emotionell lyhördhet, som gav det stundom spröda underlaget bärkraft.

Första artikeln, Om de nordiska själsföreställningarna, börjar så här: »Själen har alltid varit ett besynnerligt väsen – man är frestad att säga en substans – i och omkring människan» (s. 16). Det subtila ämnet var centralt under hans hela forskarliv och var ett tema också under hans allra tidigaste seminarieverksamhet. Under benämningar som *hugen*, *vården* och *avunden* penetrerades de själsliga fenomenen grundligt utifrån svenskt och västnordiskt källmaterial med tillägg av samiskt stoff, ofta muntligt kommenterat av sameforskaren Harald Grundström (Sejd. Textstudier i nordisk religionshistoria, 1935. The Concept of the Soul in Nordic Tradition, Arv 31, 1975). I dag granskas *avunden* och lyckans relativitet på nytt av kulturforskare, men då sett i ett antropologiskt mentalitetsperspektiv. Dessutom möter vi på nytt de konkreta föreställningarna kring *avunden* och det onda ögat i det tillskott av levande folketro, som våra invandrare bringar med sig. Kvinnor från turkisk landsbygd reagerar och agerar på samma sätt som kvinnor på svensk landsbygd tänkte och handlade under tidigare generationer (Lisbeth Sachs, Evil eye or bacteria: Turkish migrant women and Swedish health care, Stockholm studies in social anthropology, 12. 1983).

Redan i följande artikel, Resan till den andra världen, vilken behandlar bakgrunden till det magnifika, norska diktverket *Draumkvædet*, är vi hemma i ännu ett av Strömbäcks käraste och äldsta forskningsobjekt. Dikten upptecknades av Moltke Moe på 1840-talet i spridda delar och sammanfogades till en enhet som sedan ifrågasattes av yngre forskare. De eskatologiska episoderna i dikten reflekterar katolska trosföreställningar som fått sina mäktigaste uttryck i Dantes *Divina Commedia* och i Bedas kyrkohistoria. Därtill spåras också hedniska element i dikten.¹

Det katolska arvet kommer igen i uppsatsen *St. Mikael og hans engle*, som samtidigt är en presentation av Fredrik Paasche och hans forskning. Ett tredje nedslag i katolsk tradition återfinns sist i boken i studien om Staffan, Herodes och tuppundret.² Enligt författaren har Staffansvisan ett klart katolskt ursprung med västeuropeiska anknytningar. Den folkliga Staffan, Hälsinglands apostel, han som »vattnar sina fålar fem», har emellertid en visa för sig, även om motivet med vattandet av hästarna också är ett katolskt arv, ingalunda ett hedniskt, skriver Strömbäck mycket frankt och tillägger: »Vi vet inte alls något om kapplöpning med hästar vid midvinter i den förkristna tidens Sverige» (s. 196).

¹ Om *Draumkvædet* och dess källor står utförligt att läsa i Arv 1946 s. 35. Visionsdiktningen i sig ägnades också en artikel av Strömbäck i Kulturhistoriskt lexikon för svensk medeltid, en »magistral artikel» enligt redaktören John Granlund.

² Staffansvisan har ägnats en stor monografi av Hilding Celander: *Stjärngossarna. Deras visor och julspele*. Nordiska museets handlingar. 38. Stockholm 1950. Celander är den i Sverige, som gjort de mest betydande forskningarna kring Staffansvisorna.

Redogörelsen för Staffansvisan är förknippad, även den, med Strömbäcks verksamhet som undervisare. Det var högeligen intressant och lärorikt att följa läraren i spåren, in i arbetsverkstaden. De metodiska lärdomarna var nyttiga och inte minst insikten om det krävande och långsamma gnetandet med en svårhanterlig empiri, som även inneslöt konstvetenskapliga anknytningar som antemensalet i Broddetorps kyrka i Västergötland, de vackra Dädesjömålningarna i Småland och det lilla Staffansmotivet i Uppsala domkyrka.

Ett parti i boken upptar personliga minnen från strövtåg i Hälsingland, dess präster och prästgårdar; det är av mer skissartad karaktär. Detsamma gäller artikeln Något om folkminnesforskningen som vetenskap, vilken med sin tidstypiska karaktär, skriven 1949, ter sig föga aktuell och har en polemisk udd mot forskning som anknyter till sociala faktorer. Artikeln kunde med fördel ha utgått ur samlingen. Däremot är det nöjsamt att läsa porträtten av dåvarande Landsmålsarkivets i Uppsala medarbetare Erik Modin, Levi Johansson och Lars Levander, vilka speglar den intima och fruktbärande kopplingen mellan ett insamlingsarkiv och dess sagesmän. Vådiga material räddades härigenom till eftervärlden. Säkerligen spelade uppdragsgivarna en viktig roll som styrande och korrigerande hjälpare; det var ett samarbete och en forskningshandledning som det skulle vara intressant att veta mer om.

Några kapitel i boken består av reseminnen och kongressrapporter från den västnordiska övärlden, Island – Färöarna – Orkneyöarna. De vittnar emellertid mest om forskarens tidiga intresse för och kärlek till dessa miljöer och ger inte läsaren mer än en översiktlig kunskap härom. Den lilla studien Uppsala – skålmarnas stad? En sagas sällsamma vandring, ger däremot full rättvisa åt Strömbäcks expertis. Sagan, från slutet av 1300-talet, handlar om en dansk köpman, som kommer till Uppsala och möter Erik Segersälls rådgivare, Torgny Lagman, och ett antal uppländska lurendrejare. Denna saga kommer från England och Frankrike och har sina rötter i såväl arabisk som indisk sagotradition, skriver författaren. Hur är nu detta möjligt? Jo, med detektivartat spårsinne utpekade han en isländsk biskop, Jón Halldórsson, som studerat bl. a. i Paris och som vid hemkomsten till Skálholt »ofta fick lust att uppbygga sina åhörare med sagor som han lärt sig i utlandet».

Av lärt och litterärt intresse är vidare uppsatsen om Näcken i romantikens konst och litteratur. Näcken, en vattuman med mytisk dragningskraft, en osalig ande och kanske en fallen ängel, har tidigare behandlats av Strömbäck i flera sammanhang. År 1984 presenterade lundaetnologen Jochum Stattin en avhandling om näcken utifrån ett samhällsperspektiv. Stattins arbete bär undertiteln Spelman eller gränsvakt? Han analyserar bl. a. näckens varierande funktioner i relation till män, kvinnor och barn. För vem och av vilka skäl var han farlig? Näcken blir för Stattin ett folktroväsen som speglar den sociala interaktionen i samhället, en »gränsvakt» i ett horisontalt, socialt perspektiv, medan Strömbäcks och andras studier tar fasta på den vertikala dimensionen som gränsar mot världen ovanefter.³

Dynastenen och heliga tre konungar tycks mig vara en uppsats som är särdeles karakteristisk för Strömbäck, ett tätt stycke lärdomshistoria med stor spännvidd. Här vidimeras hans vida beläsenhet, som ger honom associationer att

³ Jochum Stattin, Näcken. Spelman eller gränsvakt? Skr. utg. av Etnologiska sällskapet i Lund. 14. Malmö 1984. – De sociala faktorer, som Strömbäck värjde sig mot, kom att bli högst reella i den fortsatta forskningen inom ämnet.

finna lösningar, förborgade för andra. De är inga tillfälligheter!⁴ Det är den norska runstenen från Dynna i Hadeland i Norge som underkastas en granskning. På den finns bl. a. en runinskrift om Gunvor som byggde bro, vilken kan anknytas till tanken att färden till det hinsides, genom skärselden, underlättades av det jordiska brobyggandet.⁵ Främst uppehåller sig dock författaren vid den sida av Dynnastenen, som visar bilden av Kristusbarnet(?) inskriven i en stjärna ovanför de tre ridande vise männen, magerna. Vad ligger bakom denna hittills oförklarade bild, frågar sig Strömbäck. I det fornsvenska legendariet fann han – av en händelse – följande berättelse: »Uppå vår Herres födelsedag – som Chrysostomus skriver – upprann och syntes en stjärna för de Heliga tre konungar, som voro samman uppe på ett berg i sina böner, (en stjärna) som hade bilden av ett vackert sven-barn och talade till dem, att de skulle skynda sig att fara till Juda rike. Där skulle de finna det barn som den nya stjärnan avbildade, och (stjärnan) skulle vara deras vägledare» (s. 63). Författaren söker sig till källan *Opus imperfectum in Matthaem*, skriven av Johannes Chrysostomus på 500-talet, och finner underlaget till texten i det fornsvenska legendariet. Bilden på Dynnastenen skali tolkas som Kristusbarnet i stjärnan, hävdar undersökaren. Men författaren är inte övermodig – ett »förberedande meddelande» kallade han sin studie i en tidigare utgåva. Och ett avvikande svar följer också längre fram av en amerikansk forskare. I Arv 1975 skriver nämligen James W. Marchand i artikeln *The Epiphany in runic art*: »I do not believe that this figure is the Christchild . . . I think the figure must be an angel» (s. 122). Kopplingen de tre vise männen, en ängel och en stjärna var vanlig, skriver Marchand. Hur än »barnet» med stjärnan skall tolkas, så instämmer Marchand med Strömbäck i att runstenens bildsfär är förankrad i en medeltida, kristen trosvärld.

Den postuma boken av och om Dag Strömbäck har givit motiv till reflexioner av positivt slag men också till ifrågasättanden av urvalet av artiklar. Förmodligen har boken publicerats i syfte att på nytt lyfta fram en folkloristisk forskargärning med omisskännligt personlig prägel, och boken ger som helhet en rundmålning av mannen och hans verk. Att Strömbäck ingalunda var oomstridd som representant för ämnet nordisk och jämförande folklivsforskning anas inte. Själv dolde han ingalunda vare sig sympatier eller antipatier vad gällde ämnets innehåll och inriktning. Nya vetenskapsperspektiv bröt fram och ifrågasatte den filologiska hegemonin inom ämnet. Men det är en annan historia!⁶

De visionära uppsatserna i boken är dess stora behållning och har eventuellt nyhetsvärde för de läsare, som ej känner till detta forskningsfält och dess tidigare

⁴ En tillfällighet eller en slump heter på engelska »serendipity». För den lexikala tolkningen av ordet »serendipity» har *The Shorter Oxford English Dictionary* följande för en folklorist intressanta förklaring: »1754, Serendip, former name of Ceylon + ity, formed by Horace Walpole upon the title of the fairytale *The Three Princes of Serendip*, the heroes of which were always making discoveries, by accidents and sagacity, of things they were not in quest of. The faculty of making happy and unexpected discoveries by accident», 1973, p. 1946.

⁵ Strömbäck hänvisar till Magnus Olsen m. fl. Det senaste bidraget i tolkningen av brunstenarna står Anne-Sofie Gräslund för i uppsatsen, *Runstenar, bygd och gravar*. *Tor. Tidskrift för nordisk fornkonst*. 21. Uppsala 1986–1987. För hänvisningen tackar jag Henrik Williams, liksom för hänvisningen till James W. Marchand (i det följande).

⁶ Strömbäcks samtida kollega inom ämnet folklivsforskning, etnologen Sigurd Erixon har också fått se delar av sin stora produktion ifrågasatt av yngre forskare.

dokumentation.⁷ Kanske finns det också anledning att påpeka att underrubriken till Strömbäcks avhandling löd: Textstudier i nordisk religionshistoria. Med andra ord – prästsonen från Alfta blev religionen trogen även om han »genomkorsade» den med filologiska hjälpmedel. Minnesboken påminner oss på nytt om forskaren Dag Strömbäck som skapade en helhet av andliga skärvor i dikt och dokument, vilka reflekterade närvaron av en osynlig men ändå upplevd värld bortom jordelivet. Eskatologier från Iran i öst till Draumkvædets Olav Åsteson i väst vittnar om dessa globala föreställningar. Författaren anslöt sig själv till de seendes skara.

Till sist! Gertrud Gidlunds dagboksanteckningar om faderns sista resa hem till Hälsingland är ett med bokens titel kongruent vittnesbörd. »Resan utvecklades allteftersom till en konkret dikt om något vi hittills inte riktigt givit oss tid att se», skriver dottern. Faderns möte med vännerna och systemen Birgit har en varm skönhet. »Det var för mig som att få bevittna en födelse och ett bortdragande i ett och samma famntag, detta ohöjligt vackra möte mellan syskonen Birgit och Dag.» Och om mötet mellan de gamla vännerna Nils och Dag skriver dagboksförfattarinnan: »Storskrattande drar sig bröderna ut emot tunet igen. Det börjar skymma på skogen när vi rullar vidare. Jag ser när som helst för mitt inre öga hur detta avsked liksom uppsköts mitt i en mening. Ingen av dem försökte sätta någon definitiv slutpunkt för sekundsabba minnesbilder som tumlade i luften ovan deras resliga gestalter som när tornsvalorna däruppe i den blåa skyn gör branta gir och tvärkastar emellan luftlagren. — Jo, det skall du minnas, sade pappa plötsligt bredvid mig i bilen på väg upp emot Hudiksvall och Bergsjö över den s. k. Kalvstigen. Häruppe säger man 'Söla' om svalan. Ordet är ett och detsamma som för Själ» (s. 246).

Tanken på »den besynnerliga tingest, som åtminstone på rikssvenska heter själen», den följde honom hela vägen hem.

Tordis Dahllöf

SUMMARY

Den osynliga närvaron. Studier i folktro och folkdikt ('The invisible presence. Studies in popular belief and folk literature') is a selection of articles written by Dag Strömbäck over half a century. It has been published by Gerd Jonzon, one of Strömbäck's daughters. The articles deal with folktales, medieval visionary writing, popular belief, Strömbäck's travels in the Nordic region, and his meetings with scholars and writers on folk traditions. From his dissertation *Sejd* (1935), on early Nordic concepts of the materialization of the soul, until his death in 1978, the focus of Strömbäck's research was on subjects that transcended boundaries, both between the disciplines of philology, folklore research and history of religion, and between earthly phenomena and the other world. According to popular belief, the soul (*hugen* or *vården*) and such manifestations of it as envy, as well as elemental spirits such as the nix, oscillated between an earthly and a heavenly existence. These phenomena of folk culture were subjects which Dag Strömbäck addressed in his research. But the beliefs of the Catholic religion also fascinated him. An eschatological visionary poem such as the

⁷ Av Strömbäcks arbeten kan nämnas, förutom avhandlingen *Sejd* och åtskilliga artiklar i *Arv*, en rad uppsatser samlade i *Folklore och filologi*, en volym sammanställd av honom själv och utgiven av Kungl. Gustav Adolfs Akademien, 1970.

Norwegian *Draumkvædet*, for example, occupied him all his life. As a folktale expert, Strömbäck studied among others the short tale 'Ro the simple' from *Flateyjarbók*, a story with geographical links with Uppland in Sweden, but originating, via Paris, from the Indian folktale tradition. The Swedish Saint Stephen songs are examined in one article, and the Norwegian rune-stone from Dynna in another. The book ends with a delightful recollection of summer by Gertrud Gidlund, Strömbäck's youngest daughter. We follow Strömbäck on his last visit home to his relatives and friends and to the area of Hälsingland which once set its imprint on this clergyman's son and which he later left to travel the wider world outside.

The reviewer's opinion is that the book as a whole is of a somewhat uneven quality. But as a kind of biography of a fascinating folklorist and philologist it is of great value, not least for a generation, like today's, who regard folklore phenomena from a societal point of view. In addition, this book will be of particular interest to those who, in their student days, listened to Dag Strömbäck's lectures on the subjects covered in the articles.

Beihefte zur Zeitschrift für deutsche Philologie. Hg. von W. Besch, H. Moser, H. Steinecke, B. von Wiese. 4. Niederdeutsch in Skandinavien. Akten des 1. nordischen Symposions 'Niederdeutsch in Skandinavien' in Oslo 27.2.-1.3. 1985. Unter Mitwirkung von K. Hyldgaard-Jensen hg. von K.E. Schöndorf und K.-E. Westergaard. Berlin 1987. 160 s. ISSN 0044-2496, ISBN 3 503 0257 0. – 5. Niederdeutsch in Skandinavien II. Akten des 2. nordischen Symposions 'Niederdeutsch in Skandinavien' in Kopenhagen 18.-20. Mai 1987. Unter Mitwirkung von K.E. Schöndorf hg. von K. Hyldgaard-Jensen, V. Winge und B. Christensen. Berlin 1989. 266 s. ISSN 0933-0798, ISBN 3 503 02286 4.

I det goda syftet att bryta den sedan ett par decennier nedåtriktade tendensen för den lågtyska språkforskningen i Skandinavien samlas sedan några år tillbaka för saken engagerade germanister och nordister vartannat år till kontaktskapande föredrags- och diskussionsseminarier över ämnet 'Niederdeutsch in Skandinavien'. Tre möten har hittills arrangerats: det första i Oslo, det andra i Köpenhamn, det tredje i Sigtuna; ett fjärde planeras äga rum i Kiel. Föredragen publiceras i Beihefte till Zeitschrift für deutsche Philologie; två häften föreligger, med bidragen från Oslo resp. Köpenhamn, sammanlagt trettio uppsatser, som i det följande anförs och kort kommenteras.

Oslohäftet inleds med en översikt av Karl Hyldgaard-Jensen (Köpenhamn) över »Alt- und Mittelniederdeutsch und die skandinavischen Sprachen», en knapphändig men sakkunnigt kommenterad genomgång av forskningsståndpunkter och relevanta språkliga kriterier i den svårutredda frågan om relationen mellan de skandinaviska språken och nordvästgermanskan/lågtyskan, i äldsta tid resp. under hansaperioden. – En tidig länk mellan de nordiska och nordvästgermanska språkgrupperna gentemot den övriga germanskan är som bekant bortfallet av nasal framför konsonant. Mot antagandet att företeelsen är en ingveonism i nordiskan talar, som H.-J. framhåller, att den där är intensivare genomförd. H.-J. anför därför två andra förklaringar, som valet då finge stå mellan: antingen polygenes eller ursprunglig gemensamhet; en ytterligare möjlighet som han inte

nämner men som har stöd i intensitetsargumentet vore utbredning norrifrån. – Däremot har enligt H.-J. monoftongeringen av germ. *ai* sannolikt en språkgeografisk förklaring: vandring från söder mot norr. – *I*-omljudet har tidigare ganska allmänt fått gälla som en gemensam nord- och västgermansk innovation. H.-J. tenderar att i anslutning till nyare forskning se dess betingelse i en germansk predisposition; med tillägget, att graden av fonematisering är högre i de båda nämnda språkgrupperna tycks han dock åtminstone halvvägs återvända till den gamla ståndpunkten. – Beträffande den morfologiska nord-nordvästgermanska nybildningen till *st*-form av verbet 'vara' i 2. sg. pres. ind. (fnord. *est*, fsax. *bist*; H.-J. felaktigt *ist*) lämnas liksom vid nasalbortfallet valet fritt mellan förklaringsarna gemensamt ursprung eller polygenes; detsamma gäller för förändringen i 3. sg. pres. ind. av samma verb: germ. *ist* > fnord. *es*, fsax. *is*. – Orsakerna till de lexikala, utåt särskiljande gemensamheterna mellan nordiskan och nordvästgermanskan är svåråtkomliga. Gentemot Lars-Erik Ahlsson, som vill föra tillbaka de av honom fastställda överensstämmelserna på en nordgermansk-nordsjögermansk gren av det germanska stamträdet, finner H.-J., att hans rättsordsgeografiska studier snarare indikerar en nordgermansk-nordvästgermansk »Verkehrsgemeinschaft». Frågan är väl här, om det ena utesluter det andra och om inte rättsordens spridning har särskilda betingelser. – Det medellågtyska inflytandet har, framhåller H.-J., inte varit lika djupverkande på alla plan, och själva språksystemen har hållit sig tämligen intakta; endast inom ordbildningen finns odiskutabla uppluckringstendenser. Vad gäller omformningen av ords-katten efterlyses exakta analyser av skilda textsorter från skilda perioder.

Kai-Erik Westergaard (Oslo) ger i en uppsats, inte alldeles adekvat betitlad »Die nordisch-kontinentalen Wechselbeziehungen in vormittelniederdeutscher Zeit», en redogörelse i mycket grova drag för de många teorierna och hypoteserna beträffande tidiga stam- och språkgrupperingar inom germanskan. Ämnet är för stort för det tillmätta utrymme och framställningen präglas av förenklingar och schablonomdomen. Vennemanns något år före Oslomötet presenterade skiss av möjliga folkgrupperingar och -vandringar, betingade av hans ljudskridningstes (mer därom nedan), lämnas obeaktade.

I uppsatsen »Zur Frage nach den friesischen Lehnwörtern im Nordischen» går Lars-Erik Ahlsson (Uppsala) till framgångsrik attack mot Wadsteins tes från 20-talet om ett starkt frisiskt inflytande på det nordiska ordförrådet: flera hundra ord skulle enligt Wadstein med säkerhet eller sannolikhet stamma från frisiskan. Kunnigt och övertygande vederläggs detta av A.: sannolik frisisk proveniens visar sig endast en handfull nordiska ord ha: fsv. *gielkyre* 'byfogde', *kjol*, *kläde*, fsv. *læst* 'last', *fan* 'djävul' (inlänat sent, äldsta belägget 1452).

Kurt Erich Schöndorf (Oslo) och Markku Kantola (Uleåborg) rapporterar i två bidrag, »Mittelniederdeutsche Urkunden aus Norwegen» resp. »Zur Sprache mittelniederdeutscher Urkunden aus Finnland», om förekomsten av utgivna men ej språkligt utvärderade lågtyska urkunder i sina respektive hemländer; av de kortfattat meddelade, preliminära iakttagelserna att döma ligger urkundernas språkform nära den nordlångsaxiska utjämnade normen.

Med intresse läser man Vibeke Wings (Köpenhamn) redogörelse för »Niederdeutsch-hochdeutscher Sprachwechsel in Dänemark zur Zeit der Reformation und das weitere Schicksal des Niederdeutschen im 17. und 18. Jahrhundert». Lågtyskans inflytande var under Hansans tid ojämförligt starkare i Danmark än i övriga Norden, och uppenbarligen var den språkliga utvecklingen mycket nära att ta en liknande väg som den i England efter den normandiska erövringen. Det är angeläget, att W. fullföljer analysen av den kontinuerliga språkväxling och

språkblandning under tre århundraden, som hon här beskriver; inte minst kan därur sannolikt värdefulla slutsatser dras om sådana processers generella förlopp och struktur.

Om »Die dialektologischen Traditionen der Skandinavier im ostfälischen Niederdeutsch» skriver Dieter Stellmacher (Göttingen) initierat och sympatiskt erkännansamt. *Skandinavier* skall läsas *svenskar*, det handlar om den s. k. Lundaskolans dialektforskare, Ernst Löfstedt, Torsten Dahlberg, Edvin Brugge, Nils Törnqvist. I en jämförelse med Marburg-dialektologin framhäver S. som särskilt utmärkande för Lundaskolan den junggrammatiska traditionen (starkast levande hos Löfstedt), det historiska synsättet, den starka koncentrationen på ljudgrammatik och etymologi. Den lundensiska forskningstraditionen utgör, betonar S., ett incitament även för den aktuella dialektforskningen, som dock utgår från andra principer och arbetar med annan metodik.

Mot »traditionalismen» inom språkvetenskapen, närmare bestämt nordistiken, mot dess, som det heter, junggrammatiskt rekonstruerande metod och förutsättande av en evolutiv språkutvecklingsprocess, startande i urnordiskan och ändande i de skandinaviska språken, mot allt detta vänder sig med emfas P. Sture Ureland (Mannheim) i »Zur Glottogenese in Skandinavien». U. företräder i stället en »interferens- och integrationshypotes», enligt vilken de nordiska språken till väsentlig del skulle ha formats genom lexikala transferenser och syntaktiska lån från kulturellt och politiskt överlägsna länders språk. Att företrädarna för den traditionellt arbetande nordistiken skulle så grovt underskatta, som U. hävdar, den komparativa aspekten, förefaller inte riktigt sannolikt; säkert är, att U. betydligt övervärderar den. De belegg han anför för sin tes har ingen beviskraft. Naturligtvis har U. rätt i att »inget språk i Skandinavien har utvecklats i isolering och utan inflytande av utländska kontakter», men vad U. inte beaktar är att det vid sådana kontakter i regel inte är det egna språksystemet som anpassas till det främmande utan tvärtom: att de främmande elementen integreras i systemet utan att detta i grund förändras. Ett främmande inflytande är ofta tydligt märkbart inom ordförrådet, men det gör i regel också halt där; och orden ligger faktiskt i periferin av språksystemet. – Till intrycket av obalans i U:s framställning bidrar det polemisk-demagogiska tonläget, klassificeringarna av från den egna tesen avvikande uppfattningar som uttryck för föråldrat tänkande, produkter ur »förra århundradets biologism», som »nationalromantiska», »fonologiskt blinda», »naiva» osv.

Frågan om de lågtyska lånordens vandringssvågar behandlas sammanfattande av Lennart Elmevik (Uppsala): »Über den niederdeutschen Einfluss auf das Schwedische unter besonderer Berücksichtigung der Dialekte». E. redogör för äldre teorier, främst tesen om den danska förmedlarrollen, och påpekar att faktaunderlaget för den diskussionen ännu är otillräckligt. Framför allt är det ett trängande behov att dialektmaterialet ägnas en ingående undersökning. Med exempel belyses, hur ur detta material viktig information kan vinnas om ålder, spridning och social skiktning av de inlånade lågtyska orden. Det redogörs också för ett på E:s initiativ tillkommet omfattande forskningsprojekt om lågtyskan i Sverige; nämnas kan här att sedan E. höll sitt föredrag har som det viktigaste resultatet av projektet framlagts en doktorsavhandling av Lena Moberg: »Lågtyskt och svenskt i Stockholms medeltida tänkeböcker», ett arbete som förefaller ha goda utsikter att bli ett standardverk inom forskningsområdet lågtyskans inflytande på svenskan.

I ytterligare ett bidrag av Kurt Erich Schöndorf ges en bekräftande dokumentation till tesen, att vår bokliga svenska bildning står på ofri grund: »Einwirkung-

en mittelniederdeutscher Literaturwerke auf die schwedische Übersetzungsliteratur». Schöndorf redogör summariskt för texternas innehållsbakgrund och historik, anför nyare litteratur i ämnet (ett viktigt arbete till Didrikssagan har undgått hans uppmärksamhet: Bengt Henning, *Didrikskrönikan. Handskriftsrelationer, översättningsteknik och stildrag*. Diss. Stockholm 1970) och anger områden som är i behov av ytterligare utforskning.

Delvis inom samma tematik rör sig den avslutande uppsatsen av Hubertus Menke (Kiel): »Zum spätmittelalterlichen Buchvertrieb Lübecks in den Ostseeraum». För Lübecks praktiskt och krasst ekonomiskt tänkande affärsmän var boken inte kategoriellt skild från andra lukrativa handelsvaror, vilket åskådligt kommer till uttryck däri att de i tullbrev och andra liknande dokument, som M. undersökt, bokförs under samma rubrik som tyger, salt, russin, öl och liksom dessa varor fraktas till fjärran hamnar förpackade i *kisten, vaten* och *tunnen*. Med tillfredsställelse noterar den nationellt sinnade anmälaren, att den absoluta huvuddelen av boktransporterna gick till Sverige: under åren 1492 till 1495 exempelvis tolv transporter till Sverige, varav nio till Stockholm, mot tre till vardera Wismar, Rostock, Stralsund och Danmark. I bokförmedlingens spår, som en rationaliseringsåtgärd, följde en utlokalisering av boktryckerier från Lübeck till de svenska och danska metropolerna, nota bene med bevarad lybsk regi. Efterfrågan var uppenbarligen betydande; främst beställdes religiös litteratur på latin. Till de viktigaste avnämarna hörde Uppsala-biskopen Jacob Ulfsson, som bl. a. nämns som mottagare av en boklast 1493 och på vars uppdrag tryckaren Johann Snell framställde den första svenska mässboken. Den uppsalensisiska aktiviteten sätts av M., säkert med rätt, i samband med grundandet av universitetet några år tidigare. Först efter reformationen kom det till etablering av nationellt självständiga tryckerier i östersjöländerna; på 1520-talet inrättade exempelvis Gustav Vasa ett eget kungligt tryckeri, »medh goda svenska karla ath vj ephter thenna dagh icke skwle behöffwa ther tijl inkalla några tiszka».

Föredragen från Köpenhamn har i redigeringen för trycket grovindelats i fyra ämnesgrupper, omfattande 1) släktskapsrelationen mellan lågtyska och de nordiska språken, 2) lågtyskans expansion norrut, 3) och 4) det medellågtyska inflytandet på de nordiska språken skrift- resp. talspråkligt.

I uppsatsen »Voraussetzungen für die Übernahme mittelniederdeutscher Sprachstrukturen in die skandinavischen Sprachen» gör Kurt Braumüller det väl knappast kontroversiella antagandet, att grunden för den lågtyska infiltreringen i de skandinaviska språken finns i »semikommunikativa» situationer, dvs. i samtalssituationer, där var part använder sitt eget språk men med strävan till anpassning till motpartens. Förutsättningen härför är naturligtvis långtgående överensstämmelser mellan de båda språken. Sådana föreligger, menar B., mellan lågtyskan och de skandinaviska språken såväl på fonematisk nivå (B. gör här en värdefull fonotaktisk jämförelse) som på morfologiskt och – sannolikt, ehuru ännu otillräckligt uttrönt – syntaktiskt plan. I ett par fall har i integrationsprocessen de skandinaviska språkssystemen anpassats till det lågtyska (nordvästgermanska); det gäller utbytet av *hinn, hin, hit* mot *þæn, þe, þæt* (inkorrekt former i B:s text), där dentaluddljudet stämmer med lågtyskans former, och tendensen att bilda verb med prefix i stället för, som regeln tidigare var, med »postmodifikation»: *avbryta* i stället för *bryta av* – ibland, som i exemplet, förbundet med betydelsedifferentiering.

Tveksamt är om Laurits Saltveits (Oslo) förteckning över »Parallelerscheinungen zwischen dem Niederdeutschen und den skandinavischen Sprachen» rätteligen hör hemma under överbryggen 'lågtysk-nordiska släkterelationer', om

det inte i flertalet behandlade fall snarare rör sig om sekundär lågtysk påverkan. S. gör inte själv några försök att utreda vad som är släktskap och vad som är interferens; den diakrona aspekten lyser med total frånvaro. Följande företeelser tas upp: överensstämmelser i bruket av modalverb och i futurumbildningen; de dubbla betydelseerna av *blīwn/bli*; parallellismen *blīwn/bli: warnn/verta* i funktionen som hjälpverb; växlingen mellan *wesn/være* och *hebben/ha* i perfektbildningen (här hade S. kunnat nyttiggöra artikeln över medellågtysk syntax i »Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihre Erforschung, hg. von Besch-Reichmann-Sonderegger, Zweiter Halbband, 1985); bruket av anteciperande operonligt subjekt; den s. k. garpegenitiven (typ *katta si skål*); akkusativ i stället för nominativ i predikativ ställning (förklarar som thema-rhema-betingat); det syntaktiska särhållandet av konstituenterna i pronominaladverb (*dar heb ik keen Tied to: det har jeg ikke tid til*). Uppsatsen är rappt skriven och stimulerande att läsa; som författaren själv framhåller har observationerna preliminär karaktär men kan komma fortsatt forskning på området till gagn.

Karl Hyldgaard-Jensens uppsats »Nordgermanisch und Westgermanisch in Schleswig» har som utgångspunkt frågan huruvida det i Schleswig och södra Jylland i en förgången tid talades nordgermanska eller västgermanska. Man har lite svårt att acceptera den frågeställningen. I en så direkt och konkret form förutsätter den en obetingad tillämpning av en stamträdsteori, vilken dock, å andra sidan, omöjlig kan tillerkännas full giltighet i de fall och regioner, där språkgruppernas periferier berör och går in i varandra. Men frågan har detta oaktat ställts många gånger. I de växlande svaren binds, med bibehållet stamtänkande och ofta med nationalism som underliggande stark påverkansfaktor, de sparsamt förekommande relevanta språkliga kriterierna samman i mer eller mindre luftiga konstruktioner. Ett representativt exempel är det allra senaste förslaget, inte oseriöst men starkt spekulativt, framlagt av Theo Vennemann och grundat på hans »bifurkationsteori» om den germanska och den högtyska ljudskridningen; det förutsätts en succession av 1) »höggermanska» på Jylland, 2) invandring österifrån av »västlåggermaner» och därigenom 3) uppkomst av en västgermansk språkgrupp, 4) undanträngande av höggermanskan söderut, 5) västlåggermanskt erövrande av nordsjökusten, 6) inträngande på nytt, österifrån (Sydsverige), av låggermanska, som under tiden övergått till att vara nordgermanska. Översiktligt och initierat redogör H.-J. för denna och andra, äldre, uppfattningar om folk- och språkströmningar på Jylland och i Schleswig under århundradena närmast före och efter Kristi födelse.

I Robert Peters (Münster) »Überlegungen zum Problem einer frühhansischen Verkehrssprache im Ostseeraum», som inleder den andra avdelningen, är det huvudsakligen talspråket i Lübeck under hansatiden som diskuteras: huruvida det ur de från skilda regioner invandrades hemspråk utvecklades ett i mer eller mindre mån överdialektalt talspråk. P. är benägen att anta detta och anför också goda skäl. Konkurrensen mellan de båda viktigaste stamdialekterna bland befolkningen, västfaliskan och nordlåsaxiskan, ledde enligt P. sannolikt till en anpassning av den förra, som var »svårare», hade ett mer komplicerat och differentierat fonemsystem, till den senare. P. föreslår att en undersökning görs av de lågtyska orden i svenskan, även i dialekterna, för att utröna om samma utveckling skett här.

Erik Simensen (Oslo) redovisar i »Zum Kontakt zwischen Niederdeutsch und Nordisch im Mittelalter unter besonderer Berücksichtigung der Frage nach einer niederdeutsch-nordischen Mischsprache» en undersökning av 371 urkunder ur

Diplomatarium Norvegicum i syfte att finna belägg för förekomsten av ett lågtyskt-norskt blandspråk. Resultatet: några sådana belägg finns inte.

Elias Wesséns ofta upprepade påståenden om de medeltida svenska yrkesbeteckningarnas avhängighet av motsvarande lågtyska – »Endast *smeden, bagaren* och *sotaren* kan av alla medeltida yrkesmän skryta med att de bär rent nordiska namn» – avfärdas av Märta Åsdahl Holmberg i uppsatsen »Überlegungen zu den mittelalterlichen Handwerkernamen in den nordischen Sprachen». Förhållandena var, som Å. H. visar, mer differentierade: en lång rad självständiga nordiska beteckningar bevarades medeltiden igenom; lågtyska yrkesnamn byttes på nordisk mark i stor utsträckning mot inhemska; i några fall föreligger en relation nordiska – engelska.

Ralf-Peter Ritter (Berlin) diskuterar i »Zur Frage der niederdeutschen Elemente im finnischen Wortschatz» några omstridda lånordsetymologier och gör avslutningsvis det försiktiga förmodandet, att bland de lågtyska lånorden i finskan även finns sådana som är direkta lån och som inte förmedlats av svenskan.

Utgående från ett större arbete av den finske namnforskaren Viljo Nissilä orienterar Markku Kantola i »Niederdeutsche Spuren im Namenschatz Finnlands» om förekomsten av lågtyska element i finska ort- och personnamn; problemet direktverkan eller svensk förmedling föreligger även här.

De politiska, socioekonomiska och -kulturella förutsättningarna för lågtyskans inträngande och befastande i Danmark och i Südschleswig granskas av Vibeke Winge: »Zum Gebrauch des Niederdeutschen in Dänemark im Mittelalter», resp. av Hans Valdemar Gregersen (Haderslev): »Die Bedeutung der niederdeutschen Kultursprache im geschichtlichen Prozess der zur Verdeutschung Südschleswigs führte».

Kurt Erich Schöndorf ställer i uppsatsen »Niederdeutsche Transferenzen in den Versionen B und C von 'Sju vise mästarer'» frågan, vilken roll översättningslitteraturen kan ha spelat för att sprida det lågtyska inflytandet i de skandinaviska språken. Det svar han själv ger går överraskande långt: i anslutning till Ureland anser S., att översättningsprocessen är en konstitutiv faktor av avgörande betydelse vid de skandinaviska språkens uppkomst (»in der Genese der skand. Sprachen»). Det är man inte beredd att gå med på. Obestridligt är dock att lågtyskt språk gods har förmedlats även genom litterär kommunikation, och det har sitt givna intresse att få den processen närmare belyst. S. har mätt det lågtyska inflytandet på ordförråd och ordbildning i två texter, en med och en sannolikt utan tysk förlaga; som väntat fanns fler lån i den senare. Om de ca 240 lånorden i de båda texterna, listade och klassificerade efter en av Birgit Christensen övertagen typologi, säger S., att de »in ihrer semantischen Leistung wie auch im Hinblick auf ihre Rolle in der Wortschatzstruktur des Schwed. ein ausserordentliches Leistungsvermögen aufgebracht haben». – Ett särskilt avsnitt ägnas »Phraseologismen aus dem Mnd.», ett välkommet uppmärksammande av en hittills tämligen försummad domän inom lexikologin; dock måste här anmärkas att, även med den mycket allmänna definition av begreppet som S. ger, bara ett fåtal av de anförda ordförbindelserna har reell status av fraseologismer.

För en i Sverige tillkommen medellågtysk diktning redogör Lars-Erik Ahlsson: »Everhard von Wampen: Spiegel der Natur. Ein in Schweden verfasstes mnd. Lehrgedicht». Texten har enligt A. intresse främst som dokument för de tysk-svenska relationerna vid 1300-talets början, ett turbulent skede i den svenska historien, i vilket även Everhards dikt ger en liten inblick. Syftet är didaktiskt och innehållet en redogörelse för människans fyra temperament och de dem kännetecknande egenskaperna, vilka hävdas vara relativa till bl. a. dieten, klima-

tet, årstidernas växlingar och planeternas varierande konstellationer. A. orienterar om diktens tillkomstbakgrund och om dess språkform, vilken inte, som tidigare gjorts gällande, röjer spår av svenskt inflytande. Särskilt intresse ägnar A. de fasta ordförbindelserna, närmare bestämt ordspråken och »komparativa fraseologismer».

Birgit Christensen rapporterar i bidraget »Niederdeutsche Lehnwörter in Quellen aus der Gegend von Köge aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts» om en undersökning av lånordsfrekvensen, uttryckt i procenttal av löpande ord, i dels fyra stadsurkunder i Köge (1488–1494), dels, som jämförelsematerial, tre privatarkunder, vars språk kunde förväntas stå det naturliga talspråket närmare; en av dessa var skriven i affekt. Frekvensen av lågtyska lånord visade sig vara något högre i stadsarkivets urkunder än i de privata, lägst var den i det affektladdade brevet.

Jette Corfitsen (Köpenhamn), som skrivit en doktorsavhandling om det lågtyska inflytandet på forndansk ordbildning, så som det speglas i översättnings-texten »Kvindens Rosengård», dokumenterar i »Der mnd. Einfluss auf die altdänische Präfix- und Suffixableitung» i tabellform frekvensen av inlånade lågtyska prefix och suffix i den undersökta texten. Av sammanlagt 387 avledningar var 38 % direkta lån; lägger man till lånöversättningar och bildningar, innehållande lågtyska element, stiger siffran till 70 %, vilket »belyser intensiteten av det lågtyska inflytandet på detta område».

På grundval av ett på olika håll insamlat, tämligen omfattande material har Magda Nyberg (Köpenhamn) undersökt förekomst och spridning av lånord, som inte finns eller inte är brukliga i standarddanskan: »Lehnwörter – besonders aus dem Niederdeutschen – im Südjütändischen und ihre geographische Verbreitung im dänischen Dialektgebiet». För de flesta lånorden – två tredjedelar – framkom, att de anpassats till danskans system och uttal. Ett intressant delresultat var att inte så få visade sig förekomma uteslutande som unikala komponenter i fraseologismer, som t. ex. *gøre en gefalden, få stank for dank, komme i vut, det har ingen zweck*. 55 % av de undersökta orden förekommer endast på södra Jylland, de återstående är i växlande utsträckning representerade i skilda ödialekter och, i avtagande grad från söder till norr, på övriga Jylland.

I Egil Pettersens (Bergen) »Bemerkungen zum Schicksal niederdeutscher Entlehnungen im Norwegischen» framhålls Bergens betydelse som främsta upptagningsområde och förmedlingscentrum för det lågtyska språkgodset. Förutom lånorden behandlas »garpegenitiven», som sägs ha »fyllt en lucka i det mellanorska språksystemet» och som uppenbarligen fortfarande utbreder sig, såväl geografiskt som i tillämpningsmöjligheter.

Arne Torps (Oslo) bidrag »Zum zentralen gemeinskandinavischen Wortschatz und zum Purismus im Nynorsk» har sin tyngdpunkt i en lexikalisk jämförelse mellan svenska, norskt bokmål och nynorsk resp. på purismen i nynorsk och dess historiska orsaker. Nynorsk skiljer sig från svenskan och bokmål genom en markant lägre grad av tysk påverkan. Detta åskådliggörs genom en jämförelse mellan de tre språken i avseende på den relativa frekvensen av substantivsuffixet *-het*: i svenskan och bokmålet är suffixet vanligt och fortfarande produktivt, i nynorsk är det däremot sällsynt.

Köpenhamnhäftet avslutas med en genomgång av Hans-Peter Naumann (Zürich) av »Typen niederdeutsch-nordischer Interferenz im Bereich der Phraseologie». Den tendens till ytstrukturell statisk taxonomi som i viss mån präglar fraseologiforskningen (och högst sannolikt beror på ett starkt beroendeförhållande till Wolfgang Fleischers grundläggande Phraseologie der deutschen Gegen-

wartssprache) finns även hos N. men gagnar här onekligen det komparativa syftet; och just genom den komparativa aspekten framträder ändå mycket av den expressiva kraft som karakteriserar dessa språkbildningar. – N. urskiljer tre transfertyper i den lågtysk-nordiska interferens som det här gäller: ordförbindelse>ordförbindelse, ord>ordförbindelse, ordförbindelse>ordbildning. I den första typen, som är den vanligaste, dominerar de verbala strukturerna, vilka också uppvisar en högre grad av idiomacitet än andra strukturer. I den andra transfer-typen bildas alltså »derivationsbasen» av ett enda ord, vilket då uppträder som semantiskt unikal komponent i nybildade fraseologismer (en randanmärkning här: i det anförda exemplet *ser man på är man* unikalt endast för nordister, som är underkunniga om ordets härkomst); det kan emellertid också bilda utgångsbas för en fraseologisk modell, som t. ex. lt. *idel* : sv. *idel öra*, *idel solsken*. För den tredje typen, med Fleischers term »dephraseologische Ableitung», fann N. endast ett fåtal belägg, bland dem dock frekventa ord ur vardagsspråket, som *sådan* (< *so dan*), *ense* (< *ein sin*). – En särställning intar en fjärde typ av fraseologiska ordpar, vars fraseologismkaraktär ofta markeras extra genom alliteration, rim eller avljud. I komparativ sikt urskiljs här två typer: en med fullständig och en med partiellt övertagande av den lågtyska formeln. N. gör i detta sammanhang den intressanta iakttagelsen, att det i svenskan och danskan tycks finnas en latent böjelse för bildning av ordparsfraseologismer. – Sammanfattande kan om Naumanns studie sägas, att den genom insiktsfullt korpusval, säker metod och noggrann, pregnant analys bildar en utmärkt grundval för den hittills åsidosatta diakrona fraseologiforskningen i ämnesområdet lågtyskan – de nordiska språken.

John Evert Härd

SUMMARY

As a stimulus to research on Low German and in particular the relationship between Low German and the Scandinavian languages, Germanic and Scandinavian philologists have held a number of symposia in the past few years under the broad heading of 'Niederdeutsch in Skandinavien'. The papers presented at the first two of these gatherings (Oslo, 1985, and Copenhagen, 1987) have been published in two volumes. Most of the contributions deal with the influence of Low German on the Scandinavian languages in the heyday of the Hanseatic League: the nature and extent of that influence, the routes it took, and other aspects. A number of review-type papers discuss the relationship between Scandinavian and North-West Germanic in earlier times.

Gust:Eriksson, Folklivet i Åkers och Rekarne härad. 1. Arbete och redskap. Anteckningar för 1830–1840-talen utgivna av Magdalena Hellquist. Uppsala 1989. LXXXIX + 208 s., ill., inb. (Skrifter utgivna genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala, Ser. B:18.) ISBN 91-85540-42-0.

Åkers härad i Södermanland utgör idag den västra delen av Strängnäs kommun. Fem av häradets socknar – Fogdö, Helgö, Vansö, Härad och Länna – samt grannsocknen västerut, Barva i Österrekarne härad, utgör den geografiska ramen

för ett märkligt levnadsöde som inbegriper en remarkabel samlargärning inom dialekt- och folkminnesforskningens ämnesområde.

Det aktuella området kan idag karakteriseras som ett småkuperat landskap, där uppodlade sedimentmarker omväxlar med vanligtvis skogbärande morän- och hållmarker. De tre nordliga ö-socknarna i Mälarens närhet präglas mest av öppet jordbrukslandskap, medan Länna och de södra delarna av Barva och Härad mera domineras av skogsbygd. För 100–150 år sedan var säkert detta landskap totalt sett mera öppet än idag, men också mera varierat i sina detaljer. Stora herrgårdar – en eller två i varje socken – men också många torp och småbruk satte sin prägel på bygden. Ännu 1915 utgjorde dessa minsta enheter (med mindre än 0,25 ha åker) ca 35 % av samtliga brukningsdelar. – Det förtjänar att särskilt påpekas att bygden är mycket rik på fornlämningar. Den utgör en del av östra Mellansveriges av landhöjningen präglade kulturlandskap.

Det var i detta landskap som knektsonen och metallarbetaren Pehr Gustaf Ericsson (GE), med torpet Eriksberg i Häradsocken som fast punkt i tillvaron, kom att intressera sig framför allt för de små människornas livsvillkor, deras arbete på åker och äng, i stall och ladugård men också för deras traditioner och språkbruk.

Hans levnad (1820–1894) omspanner en dynamisk period i det svenska samhällets omvandling från bondesamhälle till industrisamhälle, den agrara revolutionens andra hälft. Med öppna sinnen upplever och registrerar han hur ungdomsårens (1830–40-talens) verklighet förändras till något nytt och annorlunda. Han fungerar här som ett ovärderligt ögonvittne, men inte som passiv åskådare utan som aktiv deltagare. Han lyssnar också till de gamles berättelser om äldre tiders förhållanden. Kommen till mogen ålder reagerar GE för hur de stora och snabba förändringarna i samhället hotar att radera ett omistligt kulturarv. Han ser som sin livsuppgift att rädda vad som räddas kan innan det är för sent. Av allt att döma startade GE sina insamlingsaktiviteter och sitt uppteckningsarbete några år före 1860. I början koncentrerades intresset till dialekter, folktro, sägner och visor. Under 1870-talet får den materiella kulturen en allt större plats i hans arbete.

GE var inte ensam i sitt engagemang men på sitt sätt unik. Den 31 maj 1860 bildades Södermanlands fornminnesförening (SFF) i Strängnäs med den av Gabriel Djurklou 1856 startade Föreningen för Nerikes folkspråk och fornminnen som förebild. De drivande krafterna bakom dessa båda föreningar var dels högreståndspersoner, dels kyrkans och skolans män. I SFF:s Bidrag till Södermanlands äldre kulturhistoria, bd 1–8 (1877–95) är det den självlärd metallarbetarens material som fyller det största textutrymmet.

GE:s insamlingsarbete har bl. a. resulterat i ett omfångsrikt textmaterial om inte mindre än 7 050 handskrivna sidor, merparten i folioformat. Materialet, som sedan 1927 (med tillägg 1928 och 1929) förvaras i Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala (ULMA), är uppdelat i nio större avdelningar. Åtta av den andra avdelningens (med beteckningen Materiell kultur) sammanlagt 21 underavdelningar om totalt 980 foliosidor presenteras nu i en väl redigerad och pryldigt bunden volym i ULMA:s skriftserie. Det rör sig om 391 textsidor eller 5,5 % av det totala materialet. Det är en stor begivenhet att delar av GE:s innehållsrika litterära kvarlåtenskap nu görs tillgängliga för en större publik. Volymen förtjänar stor spridning inte minst bland den växande skaran av agrarhistoriskt intresserade och engagerade personer. Glädjande nog utlovas en andra del inom en snar framtid.

Volymen inleds med två för den fortsatta framställningen nödvändiga intro-

duktionskapitel. Utgivaren, fil. dr Magdalena Hellquist, inleder med en faktarik levnadsteckning, som dels ger en bild av människan GE och hans sociala och ekonomiska verklighet, ett stycke fängslande personhistoria, dels klarlägger hans släkthistoria på fädernet fem generationer tillbaka i tiden. Hellquist ger också en kortfattad idéhistorisk inplacering av GE:s samlargärning.

Fil. dr Sven-Bertil Jansson, verksam vid Svenskt visarkiv i Stockholm och väl förtrogen med den folkloristiska delen av GE:s samlingar, ger i kapitlet Folkminnessamlaren en fylligare beskrivning av den idéhistoriska bakgrunden och av GE:s samarbete med och relationer till forskarvärlden i Lund, Stockholm och Uppsala. Särskilt värdefull är Janssons genomgång av hur GE arbetade. Även om det visat sig omöjligt att i detalj klarlägga insamlingsarbetets förlopp, lyckas Jansson genom att pussla samman uppgifter ur protokoll och brev att ge en fascinerande bild av en hängiven amatörsamlares otroliga arbetsinsats till glädje för kommande generationer av professionella forskare.

Volymens rubrik, som dock inte är GE:s egen utan formulerats av utgivaren, täcker volymens innehåll i stort. Tidsangivelsen 1830–40-talen, som är GE:s egen, anger dock inte hela sanningen, då GE i sina beskrivningar genomgående arbetar med minst två tidsskikt. Han talar om »då» och »nu», där »då» mestadels står för just 1830–40-talen men i några fall också för 1840–50–60-talen. Då ingen datering finns angiven är det svårare att exakt precisera vad »nu» står för, men på goda grunder (jfr Janssons introduktionsavsnitt) torde man kunna ange 1870–80-talen. Ett tredje mera diffust tidsskikt, »förr», avser uppenbarligen tiden före 1830. Ett genomgående tema i GE:s framställning är de förändringar som kan konstateras, i första hand under den 50-årsperiod han själv kan överblicka.

Den aktuella volymen utgör en rik källa att ösa ur för många olika intressenter. Som agrarhistoriskt engagerad vill rec. särskilt framhålla det stora värdet i den detaljrika beskrivningen av olika delmoment i bondeårets arbetscykel med dess traditionsbundna tidtabell – ett tidsdokument giltigt för Strängnäsbygden att jämföra med andra liknande beskrivningar från andra delar av landet. Med betoning på förhållandena »förr, då och nu» rekommenderas speciellt beskrivningarna av brukningsmetoder på åker och äng (redskap, teknik och arbetsinsats), åkerns grödor och trädgårdslandets grönsaker och kryddväxter, deras sådd, skörd och vidareförädling, husdjurens raser, namngivning, utfodring och avsalupriser, gårdens byggnader och markens hägnader. Om allt detta och mycket annat kan man inhämta spännande faktauppgifter, ofta serverade med en underfundig humor.

Vid läsningen slås man av GE:s ointresse för hur landskapet såg ut i stort. Han har i stället blicken riktad mot de många små detaljerna, vilka återges med en nästan fotografisk detaljskärpa. Låt oss ta några exempel och börja med hur åkermarken såg ut. »Förr voro vanligtvis bondens gården sönderdelade uti mycket små åkrar och hade man ursprungligen upptagit dikena där marken varit sankast, hvadan också dikena voro krokiga . . .» (s. 11). » . . . dessa diken förändrades icke på mansåldrar och finnas allestädes ännu» (s. 5). »En alns breda renar [utmed dikena] fanns allmänt och på dessa växte herrligt gräs» (s. 11). – Vid nyodling av moränmark var stenbrytning en tung arbetsuppgift. »Var någon sten för stor att bryta så togs den till stamm för ett rös och där sammanplockade man all flyttbar sten hvarrest de fingo ligga i mansåldrar och qvarligga ännu tätt bredvid hvarandra . . .» (s. 4).

Längre fram beskrivs olika rationaliseringsåtgärder. »Uddar som inskära i stenbackarna borttagas och stenuddar som inskjuta i åkern däremot uppbrytas för att dymedelst kunna få åkerfälten så reguljära som möjligt och lämpligare för

bearbetning med nyare redskap» (s. 12). Man lägger igen krokiga diken till stengravar och därigenom »vinnes många fördelar: vattenaflopp utan dike, en hop sten blir begraven som legat till hindern och så får man ofta ur djupare jordlager uppgräfd mergel, m:fl;» (s. 12).

Beträffande nyare redskap och arbetsteknik får vi veta att »årdret nyttjas visserligen ännu men är snart utträngd af en plog som man vill påstå med mera fördel uppfyller samma ändamål. Något före 1840 började man vid större jordbruk nyttja plog för trädesjordens bearbetning . . . (s. 9). Allmogens skepsis mot plogen – »... troende att åkern skulle bli totalt förstörd genom lerans uppvändande» (s. 10) – övervanns och »... nu har hvarje jordbrukare sådana plogar» (s. 10), dvs. Åkers patentplog. På annat ställe (s. 6) kan vi läsa: »Nu har man haft Furudalsplogar, Lindholmars och Åkers Bruks patentplogar hvilka tävlat i användade . . . men dessa börja nu blifva utträngda af nyare och äfven kanske ändamålsenliga[re] konstruktioner.» – År 1830 fanns »vid hvarje åttondels hemman ett par hästar . . .» (s. 9) och fram mot 1840 »började man likväl använda oxar och man körde då häst och ox i ett par där så fodrades[!], men icke var det godt om oxar hos allmogen» (s. 9). »Det är ju märkvärdigt att hvad sex fullgoda karlar med två par hästar då plöjde för dagen, så kan nu en 16–20 års yngling med ett par oxar ensam plöja på en dag. Med hvad gör [inte] redskap och vana!» (s. 6).

Det förtjänar särskilt framhållas att GE:s beskrivningar ger en mycket god bild av olika kulturväxternas odlingshistoria. Speciellt informativa är textavsnitten om de olika stråsädesslagen samt om potatis, humle, tobak, lin och hampa.

Exemplen skulle kunna mångfaldigas men dessa små smakprov belyser tillräckligt väl precisionen i GE:s framställningskonst. Den aktuella volymen kommer för all framtid att bli en ovärderlig referensbok för var och en som vill veta mera om 1700- och 1800-talens markanvändning i sörmålandsdelen av östra Mellansverige.

Till slut några ord om illustrationsmaterialet. Merparten av illustrationerna utgörs av svartvitfotografier av nutida kulturmiljöer samt äldre arkivbilder, fotografier och teckningar. Några prov på GE:s skrivstil ges också. Två orienteringskartor ger – om också klatschigt ritade – en alltför grov bild av landskapet. Deras viktigaste funktion är tydligen att tjäna som namnkartor. Här efterlyses en »samtida» karta. En härads-karta från 1800-talets senare hälft – eller ett lämpligt utdrag ur en sådan – skulle väsentligt ökat volymens värde som tidsdokument.

Bengt M. P. Larsson

SUMMARY

Gustaf Ericsson lived between 1820 and 1894, a period which saw the breakthrough of industrialism in Swedish society. He was a metal worker and smallholder, but he will best be remembered as a collector on a large scale of material concerning the folk culture of his home area, around Strängnäs in Södermanland. The fruits of Ericsson's efforts, over 7,000 handwritten pages, mostly in folio format, are preserved at the Institute of Dialect and Folklore Research, Uppsala. The work reviewed makes some of his notes on the material culture of the area available to a wider readership. A second volume is promised in the near future. The editor, Magdalena Hellquist, begins with a portrait of the man Gustaf Ericsson, his family history, and the social and economic realities in which he lived. Sven-Bertil Jansson, of the Swedish Centre for Folk Song and Folk Music Research, Stockholm, fills in the background in terms of the history of ideas, as

well as describing how Ericsson worked and his relationship to the academic community. Ericsson's descriptions of farming methods relating to arable and meadow land, arable crops, garden vegetables and herbs, breeds of livestock and how they were fed etc., farm building and fences, supply a wealth of information, often presented with a subtle humour. Ericsson also provides a good picture of the history of various cultivated plants.

With his interest in agricultural history, the reviewer stresses in particular the value of Gustaf Ericsson's detailed description of various aspects of the farming year, with its tradition-bound timetable. He gives a number of examples of the precision of Ericsson's descriptive art.

This volume will be an invaluable work of reference for anyone wanting to find out more about land use in Södermanland in the 18th and 19th centuries.

Torleiv Hannaas, Sogur frå Sættesdal sagde av Olav Eivindsson Austad. Bergen 1989. 164 s. Inb. ill. ISBN 82-991990-1-8.

När sagosamlingen *Sogur frå Sættesdal* utkom första gången 1927 blev den den första norska kartläggningen av en enda berättares repertoar. Meddelaren var Olav Eivindsson Austad (1843–1929). 1989 utgavs boken på nytt som facsimil av Bygland Mållag och Ose Kulturverkstad och försågs då också med värdefulla kommentarer av den bergensiske folkloristen Reimund Kvideland.

Sagorna i samlingen har alla upptecknats av Torleiv Hannaas, professor i vestlandsk dialektforskning i Bergen 1918–1929. Hannaas var själv bördig från Sættesdal. Han var en flitig samlare, han var aktivt engagerad i den nynorska rörelsen och intresserade sig framför allt för norrönt språk och diktning. Mellan åren 1907 och 1926 gjorde han sammanlagt tio resor till sagoberättaren Olav Eivindsson för att tillvarata dennes sagoskatt. Olav var med en äldre etnologisk term en s.k. aktiv traditionsbärare, sprungen ur en traditionsrik miljö, Bygland, som var en gammal sagobygd. Fadern, Eivind Halvorsson (1793–1861), hade varit en skicklig sagoberättare och även på moderns sida fanns flera stora berättartalanger. Eivindsson hade lärt sig de flesta sagor han kunde av sin mor, Eli Olavsdotter Skåmedal (1804–1870).

Hannaas framhöll gärna Olav Eivindsson som en synnerligen skicklig berättare och fann honom dessutom vara mycket speciell. Det som framför allt fascinerade honom var att berättaren ytterst sällan ändrade ordalydelsen i en saga, även om han återberättade den efter flera års tid. Att så också var fallet kan man än idag se i Hannaas' efterlämnade fältanteckningar. Berättarstilen, som karaktäriserades av parataktisk meningsbyggnad, beskrev han som förkortad och sammanträngd, något som han ansåg vara typiskt för Sættesdal och också för hela det norröna området. Hannaas framhöll dock att sagorna alltid berättades på ett engagerande och livfullt sätt. Han skildrar exempelvis hur Olav kunde falla i tårar då han berättade något speciellt känslösamt.

Torleiv Hannaas var inte den förste eller ende sagoupptecknaren som varit verksam i Bygland. Den förste som hämtade sagor därifrån var Jørgen Moe, men även Hans Ross, Ivar Aasen, Johannes Skar och Knut Liestøl hade besökt området och gjort uppteckningar efter såväl Olav Eivindsson som andra berättare. Från området finns, säger Kvideland i sin kommentar, från perioden c:a 1840–1920 inte mindre än fyrtio sagoberättare dokumenterade. Det förhållandet

ger Bygland en särställning som sagobygd. Det insamlade materialet består allt som allt av c:a 160–170 uppteckningar fördelade på 73 skilda sagotyper. Olav ensam behärskade 3/4 av den kända sagoskatten i Bygland.

Olav Eivindsson var framför allt sagoberättare, men han hade också en stor skatt av visor. Hannaas skriver i sitt förord att det framför allt var den episka diktningen som intresserade hans sagesman. Den lyriska tyckte han inte lika mycket om. Han var emellertid inte speciellt förtjust i att andra i huset berättade, eller med traktens term »sade» sagor. Då avbröt han gärna och berättade vidare själv. Med ledning av detta kan man således betrakta Olav som en sann sagoberättare, dvs. som en högt driven specialist som behärskade en genre som inte var gemene mans egendom.

I sin kommentar försöker Kvideland sätta in såväl Olav Eivindsson som Torleiv Hannaas i ett större sammanhang. Bl. a. diskuterar han en del metodfrågor rörande insamlingen av sagorna. Hannaas, menar han, var visserligen nydanande när han valde att koncentrera sig på en ende sagesmans repertoar, men Kvideland framhåller, att han ändå mest var intresserad av texterna som sådana, och inte lika mycket av traditionsmiljön eller berättarens biografi, syn på traditionen osv. Han framstår av det skälet mer som samlare och utgivare än som forskare i egentlig mening. I stort sett har Kvideland naturligtvis rätt, men det bör framhållas att i Hannaas' egen beskrivning av Olav Eivindsson skisseras ändock en inkännande och finstämd bild av både berättaren och stilen m. m. Läsaren lämnas således inte med endast en räckta texter, utan får dessutom en del viktiga kontextuella upplysningar. Bl. a. ges en del information om hur berättarsituationerna kunde te sig. Upptecknaren får således tillerkännas en viss känsla för performansen och personligheten hos sin sagesman.

Kvideland påpekar vidare att Hannaas inte tog med *alla* sagor berättaren kunde, vilket innebär att samlingen såsom repertoarstudie inte kan betraktas som komplett. Facsimilutgåvan har av det skälet kompletterats med sex sagor. Han företog också vissa redigeringar i det insamlade materialet, såsom att skala bort »fula» ord och ändra i den parataktiska meningsbyggnad berättaren använde sig av. Dessa redigeringar har dock varit av relativt ringa omfattning och till yttermera visso nämner upptecknaren dem också i sitt förord. Han valde uteslutande sagor som berättaren lärt sig från den muntliga traditionen, ej sådana som härrörde från litteraturen. Detta är helt i linje med tidens inställning; det var den muntliga, folkliga diktningen man ville ha, den som inte stod att få på annat sätt än från traditionen. Samlingen är därför i mångt och mycket en produkt av en tid som var mer fixerad vid text än kontext, mer intresserad av en muntligt traderad och salongsfäbig än av en reell repertoar. Man bör därför knappast klandra Hannaas för de val han gjorde.

Sogur frå Sættesdal är naturligtvis en i allra högsta grad välkommen utgåva för alla sagoforskare, men den är även av stort värde ur dialektologisk synpunkt. Sagorna i den är nämligen återgivna på bygdemål. Upptecknarens syfte med detta var främst, påpekar han i inledningen, att presentera sitt material i en språklig dräkt som var igenkännlig och karaktäristisk för bygdens eget folk. Denna strävan är naturligtvis även av godo för den renodlat folkloristiske sago-forskaren, som därmed får materialet presenterat med ytterligare en dimension. Ty bygdemålet ger inte bara upplysningar om hur dialekten tedde sig, det ger också färg åt berättarsättet. Texten blir av det skälet mindre friserad än många upptecknade och tillsnyggade sagotexter från samma tid. Kanske borde Kvideland mer ha betonat Hannaas' goda vilja i detta avseende.

Sogur frå Sættesdal är en ganska liten bok, innehållande omkring 40 sagor

ordnade efter AT-nummer enligt det vedertagna internationella systemet för klassificering av sagor. Den presenterar ändock ett brett urval, alltifrån djur- till lögsagor. Den innehåller dessutom värdefulla biografiska uppgifter om Olav Eivindsson och andra sagoberättare i Bygland, ordförklaringar till dialekttexterna och ett stort stycke norsk sagoforskningshistoria. Den är också en estetisk upplevelse i sig, med ett behändigt format och en vacker typografi. Och den känns lätt och lustfylld att läsa, trots att den faktiskt bara innehåller en enda illustration, nämligen en bild av meddelaren, Olav Eivindsson Austad, den store berättaren från Bygland, som »sade» sagor som få andra.

Agneta Lilja

SUMMARY

Sogur frå Sættesdal first appeared in 1927 and was published in a facsimile edition in 1989. It presents the folktale repertoire of a single informant, Olav Eivindsson Austad, from Bygland, where these tales were told. The stories were collected by Torleiv Hannaas, Professor of West Norwegian Dialect Research at Bergen, who paid several visits to the informant. In addition to the tales and Hannaas's foreword, the facsimile edition includes a commentary by the Bergen folklorist Reimund Kvideland. He claims, among other things, that Hannaas was more interested in the texts than in the narrator and his milieu, and that he edited his material to some extent and excluded certain tales. Kvideland's view, therefore, is that *Sogur frå Sættesdal* does not really reflect the whole of Olav Eivindsson's repertoire.

As a collection of folktales, however, this work should be of great interest to scholars, particularly as the stories are recorded in the local dialect, lending an additional dimension to them. The book also provides a great deal of information about the setting in which the informant and collector lived and worked. With Kvideland's afterword, therefore, it should be fully acceptable as a collection of examples of the tales of Sættesdal.

Jens Henrik Koudal, Sang og musik i Dansk Folkemindesamling. Forlaget Folkeminder. Köpenhamn 1989. 103 s. ill. ISBN 87-87897-80-6.

På senare år har en del värdefulla arkivhandledningar utkommit. Den senaste i raden är en översiktlig framställning av sång- och musikmaterialet vid Dansk Folkemindesamling i Köpenhamn. Utgivaren, arkivarien Jens Henrik Koudal, säger själv i förordet att skriften motiveras av att hälften av arkivets material berör just sång och musik. Också hälften av personalen sysslar med sång, musik och dans. Han har av det skälet funnit det berättigat att utge en speciell handledning till forskarnas fromma. Och det är bara att tacka och ta emot!

Boken ger dels en allmän orientering i arkivets historia och material, dels genom en rad specialartiklar upplysningar om sång- och musiksamlingar från olika tider och delar av världen. Såväl det upptecknade som det inspelade materialet, dvs. både manuskript- och ljudarkivet, presenteras på detta sätt i ord och bild.

Koudal redogör utförligt för det material som förvaras i arkivet, och dessutom för olika sökrester och ordningsprinciper som tillämpas där. Detta gör hans

handledning till en omistlig hjälp för de forskare som idag söker vis- eller notmaterial vid Dansk Folkemindesamling.

I en historisk exposé som inledningsvis görs över insamling av sång- och musikmaterial i Danmark nämns bl. a. 1809–21 som den första större insamlings-epoken för folkmelodier. Koudal redogör även för 1840-talet, då insamling på allvar igångsattes av exempelvis Svend Grundtvig. Detta äldre material förvaras idag i arkivet. Men också den helt samtida insamlingen får sin egen behandling.

Koudal påpekar att samlarna i Danmark såväl som i övriga Norden från början främst intresserade sig för de gamla balladerna och liknande visor, medan insamlingen idag har en betydligt bredare bas. Nu samlas all sång- och musikaktivitet av de mest skiftande slag, och ambitionen är inte längre att komma åt en viss typ av texter, såsom »folkvisor» eller liknande, utan att dokumentera musicerande i allmänhet. Själv har Koudal, som är musikhistoriker, bl. a. samlat världshusmusik.

Författaren redogör därefter ganska ingående för det sång- och musikmaterial som finns i Dansk Folkemindesamling. Han nämner bl. a. att det i arkivet förvaras ungefär 375 handskrivna visböcker från 1600-talet och framåt. Dessa utgör värdefulla källor för den som vill se repertoarer från olika tider. Det finns också betydande skillingtryckssamlingar, exempelvis den store skillingtrycksproducenten Julius Strandbergs efterlämnade material bestående av såväl originaltryck som dagboksanteckningar o. d. I detta material har Koudals kollega, folkloristen Iørn Piø, forskat.

I arkivet finns också omkring 900 notböcker från 1760- till 1960-talet, stora bandsamlingar, bestående av allt ifrån fonografrullar till moderna band, bilder och mikrofilm, spelfilmer och video, skivor och kassetter. Dessutom håller sig arkivet med ett stort forsknings- och referensbibliotek.

Koudals skrift behandlar visserligen bara en del av det folkloristiska material som samlas av Dansk Folkemindesamling, men eftersom det är en betydande och viktig del bör hans handledning ha en väsentlig funktion att fylla, trots att den faktiskt inte visar arkivets hela bredd. Sammanfattningsvis skulle den därför framför allt kunna sägas ha tre viktiga funktioner:

1. Den är en praktisk handledning för musikforskaren i DFS att ha i handen när han skall informera sig om vilket material som finns och hur det skall sökas.
2. Den är en utmärkt propagandaskrift för DFS som traditionssamlande arkiv.
3. Den är en forskningshistoriskt värdefull översikt över olika tiders samlarprinciper.

Det är dessutom en trevlig bok, väl illustrerad och lättillgängligt upplagd. Den kan därför tjäna som ett gott föredöme också för andra arkiv som på ett för forskarna ändamålsenligt sätt vill presentera sin verksamhet och sitt källmaterial.

Agneta Lilja

SUMMARY

A recently published handbook by music historian and archivist Jens Henrik Koudal presents the song and other musical material held at the Danish Folklore Archives in Copenhagen, where Koudal works. The author traces how the material was collected and describes the indexes currently available at the Archives. Koudal's work serves several important purposes. It is a practical guide to the collections, excellent publicity for the Danish Folklore Archives, and, for those interested in the historical development of research in this area, a valuable survey of the collecting principles of different periods. It should therefore be extremely useful to all categories of song and music scholars.

Från arkivens verksamhet

Årsberättelserna för dialekt- och folkminnesarkivens verksamhet kan rekvireras hos vederbörande arkiv. Adresser och telefonnummer är:

Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala (ULMA),
Östra Ågatan 27, Box 1743, 751 47 Uppsala, tel. 018/15 63 60.

Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund (DAL),
Helgonabacken 14, 223 62 Lund, tel. 046/10 74 70.

Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg (DAG),
Vallgatan 22, 411 16 Göteborg, tel. 031/13 88 71.

Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå (DAUM),
Jägarvägen 18, Box 5056, 900 56 Umeå, tel. 090/13 58 15.

Arkivet för ordbok över Sveriges dialekter (OSD),
Gamla torget 3, 753 20 Uppsala, tel. 018/10 26 70.

Ur årsberättelserna ges här kortfattade upplysningar om viktigare inslag eller förändringar i de delar av institutionernas arbete som gäller dialekter, folkliv och folkminnen (t. ex. större arbetsprojekt, fullbordade större undersökningar, av arkiven utgivna skrifter) samt personalskiften. Denna begränsning av notisernas innehåll och omfattning medför att meddelanden om alla arkivs verksamhet inte med säkerhet kommer att inflyta varje år.

Ur redogörelserna för arbetsåret 1988/89 noteras följande:

Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala

Förste arkivarien docent Maj Reinhammar tillträdde den 1 april 1989 tjänsten som arkivchef efter Sven Söderström som avgått med pension. – Forskningsprojektet Atlas Linguarum Europae (Europeisk språkatlas) är sedan 1 juli 1988 inlemmat i arkivet, från 1 oktober med fil. lic. Gerd Eklund-Dunér som arkivarie/sekreterare.

Av trycket har utgivits: Levander†–Björklund, Ordbok över folkmålen i övre Dalarna, h. 27 (*pölig-rum*) och häfte 28 (*rum-rövträ*); Svenska landsmål och svenskt folkliv 1988, årg. 111 (h. 313) jämte bilagan R. Broberg, Finsk invandring till mellersta Sverige. En översikt från medeltiden till 1600-talets slut (B. 68, h. 314); G. Ericsson, Folklivet i Åkers och Rekarne härad. 1. Arbete och redskap, utg. av M. Hellquist; J.-I. Wall, Hon var en gång tagen under jorden... Visionsdikt och sjukdomsbot i gotländska trolldomsprocesser (i samarbete med DAG); Mål och minnen. Vänskrift till Sven Söderström 1988.

Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå

Docent Jan Nilsson tillträdde den 1 juli 1988 en tjänst som förste arkivarie.

SUMMARY

From the annual reports of the institutes of dialect and folklore research

The above account summarizes the principal activities of the institutes of dialect and folklore research 1988—89. The detailed official reports of the institutes can be obtained from the respective institutes (for addresses see above).

Författare i denna årgång

Erik Olof Bergfors, f. 1921, fil. dr, docent i nordiska språk, f. d. chef för Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala.

Ragnar Bjersby, f. 1920, fil. dr i nordisk och jämförande folklivsforskning, teol. kand., f. d. högskolelektor i Gävle.

Stig Björklund, f. 1919, fil. dr, docent i nordiska språk, f. d. förste arkivarie vid Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala.

Nils-Arvid Bringéus, f. 1926, fil. dr, teol. kand., professor i etnologi, särskilt europeisk, vid Lunds universitet.

Anne-Marie Cronström, f. 1923, fil. kand., estlandssvenska avdelningen vid Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala.

Tordis Dahllöf, f. 1928, fil. lic. i etnologi, Centrum för multietnisk forskning vid Uppsala universitet.

Folke Hedblom, f. 1908, fil. dr, docent i nordiska språk, professor, f. d. chef för Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala.

John Evert Härd, f. 1932, fil. dr, professor i tyska vid Uppsala universitet.

Reinert Kvillerud, f. 1933, fil. dr, högskolelektor i nordiska språk vid högskolan i Karlstad.

Bengt M. P. Larsson, f. 1931, fil. lic., högskolelektor i ekologi och miljövård samt kursledare i agrarhistoria vid Sveriges lantbruksuniversitet, Ultuna, Uppsala.

Lars-Gunnar Larsson, f. 1947, fil. dr, professor i finsk-ugriska språk vid Uppsala universitet.

Agneta Lilja, f. 1950, fil. kand., arkivarie vid Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala.

Torsten Ordéus, f. 1925, ingenjör, förste arkivarie vid Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala.

Maj Reinhammar, f. 1935, fil. dr, docent i nordiska språk, chef för Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala.

Sven Söderström, f. 1923, fil. dr, docent i nordiska språk, f. d. chef för Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala.

Bodil Tornehave, f. 1915, cand. mag., författare, Virum, Danmark.

Mats Wahlberg, f. 1948, fil. dr i nordiska språk, arkivarie vid Ortnamnsarkivet i Uppsala.

Översättningar till engelska har gjorts av translator Martin Naylor, Uppsala.

SVENSKA LANDSMÅL OCH SVENSKT FOLKLIV 1990

Innehåll *Contents*

<i>Bodil Tornehave</i> , De estlandssvenske kniplinger	7
<i>Anne-Marie Cronström</i> , Runöspetsar (text till Nils Tibergs fotografier)	42 (37)
<i>Nils-Arvid Bringéus</i> , Tobias Norlind som folklorist	45
<i>Folke Hedblom</i> , Om »Landsmålsarkivet i Uppsala»	75
<i>Stig Björklund</i> , Om Dalmålsordbokens utgivning	84
<i>Torsten Ordéus</i> , Att långtidsförvara ljudband. Några erfarenheter från en kongress i Oxford	91
<i>Mats Wahlberg</i> , Hambo, Hanebopolska och Hamburska. Danserna och benämningarna	95
<i>Reinert Kvillerud</i> , Tolkningsproblem i en bohuslänsk dialektvisa	121
<i>Sven Söderström</i> , Överkalixmålets appellativböjning	137
<i>Erik Olof Bergfors</i> , Om ord för fåbodhågnader i övre Dalarna	151
<i>Maj Reinhammar</i> , Dialektala graviditetstermer	160
<i>Lars-Gunnar Larsson</i> , Glidvokalen i lulesamiskan. En dialektgeografisk studie på grundval av Harald Grundströms ordbok	167
Litteratur. Av <i>Ragnar Bjersby</i> , <i>Tordis Dahllöf</i> , <i>John Evert Hård</i> , <i>Bengt M. P. Larsson</i> och <i>Agneta Lilja</i>	200
Från arkivens verksamhet	228
Författare i denna årgång	230

Prenumeration på tidskriften kan göras genom hänvändelse till Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala (tel. 018-15 63 60). Priset är för denna årgång 115 kronor. Äldre årgångar kan i mån av tillgång köpas till reducerat pris.

Bidrag avsedda att införas i tidskriften kan insändas till

Svenska landsmåls redaktion
Dialekt- och folkminnesarkivet
Box 1743
751 47 Uppsala

PM om manuskript kan erhållas från redaktionen.